

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՇԻՐԱԶ ՇԱՀԵՆԻ

**ՊՏՂԱԲՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ
(ՀՀ ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՄԱՐԶԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ը.00.02 - «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և կառավարում» մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար

**Գիտական ղեկավար՝
Տնտեսագիտության դոկտոր
Հրաչյա Սերգեյի Ծպենցյան**

ԵՐԵՎԱՆ-2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
Գլուխ 1. Պտղաբուծության նշանակությունը, դրա դերն ու առանձնահատկությունները ՀՀ-ում	10
1.1 Պտղաբուծության դերն ու զարգացման միտումները.....	10
1.2 ՀՀ ագրարային բարեփոխումները և գյուղատնտեսության առանձնահատկությունները: Պտղաբուծության նշանակությունը և զարգացման մակարդակը.....	21
1.3 ՀՀ Արմավիրի մարզի գյուղատնտեսության բնատնտեսական առանձնահատկությունները	40
Գլուխ 2. Պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրները և դրանց լուծման հնարավորությունները ՀՀ Արմավիրի մարզում.....	52
2.1 Պտղաբուծության զարգացման տնտեսագիտական հիմնահարցերը և առանձնահատկությունները ՀՀ Արմավիրի մարզում	52
2.2 Պտղաբուծության արդյունավետության վրա ազդող գործոնները և դրանց ազդեցության քանակական գնահատականը.....	72
2.3 Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրների լուծման հնարավորությունները.....	95
Գլուխ 3. Պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրների լուծման հիմնական ուղղությունները ՀՀ Արմավիրի մարզում	109
3.1 Պտղաբուծության ճյուղը բնական աղետներից պաշտպանության ենթակառուցվածքների արդյունավետությունը.....	109
3.2 Պտղի և հատապտղի իրացման համակարգի բարելավման ուղիները	131
3.3 Առաջարկվող միջոցառումների տնտեսական արդյունավետությունը և պտղաբուծության զարգացման ռազմավարական ուղղությունները	146
Եզրակացություններ	164
Օգտագործված գրականություն	172
Հավելվածներ	181

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ատենախոսության թեմայի արդիականությունը: Բուսաբուծությունը հանդիսանում է Հայաստանի Հանրապետության (<<) գյուղատնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկը, որն իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում << պարենային անվտանգության ապահովման և գյուղատնտեսական ծագման արտադրատեսակների արտաքին ապրանքաշրջանառության հաշվեկշռի բարելավման գործընթացում: Բուսաբուծության ճյուղի կարևորության մասին է վկայում նաև գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի կառուցվածքում ճյուղի զգալի տեսակարար կշիռը: 2011 թվականին բուսաբուծության տեսակարար կշիռը գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի կառուցվածքում կազմել է 58.5, 2012 թվականին՝ 61.3, 2013 թվականին՝ 62.3, 2014 թվականին՝ 60.9, 2015 թվականին՝ 60.5 % ¹:

Ճյուղի տնտեսական արդյունավետության բարձր մակարդակը նկատելի է հատկապես Արարատյան դաշտի՝ Արմավիրի, Արարատի մարզերի պայմաններում, որտեղ առկա են անհրաժեշտ նպաստավոր պայմաններ բուսաբուծության ճյուղի ինտենսիվ և կայուն զարգացման համար:

Արմավիրի մարզը տասնամյակներ շարունակ հանդիսացել է հանրապետության բուսաբուծական մթերքներ արտադրող հիմնական գոտիներից մեկը: Մարզի բուսաբուծական մթերքների մեջ որակական բարձր հատկանիշներով, ինչպես նաև եկամտաբերության բարձր մակարդակով առանձնանում է պտղաբուծության ճյուղը: Մարզում արտադրված պտուղներն ու հատապտուղները մրցունակ են ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում:

Պտղի և հատապտղի տարածությունները <<-ում և Արմավիրի մարզում վերջին 20 տարիների տվյալներով դիտարկելիս, կարող ենք փաստել, որ 1995 թվականից սկսած պտղի և հատապտղի տարածությունները կրճատվել են, ինչը պայմանավորված է եղել սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, տարածաշրջանային հակամարտության խնդիրներով: 2000 թվականին՝ 1995 թվականի համեմատությամբ, հանրապետությունում պտղի և հատապտղի տարածությունները կրճատվել են ավելի քան 30 տոկոսով՝ կազմելով 22.8 հազ. հա: Նույն

¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, << ԱՎԾ, Եր.: 2016թ., էջ 294

Ժամանակահատվածում Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի տարածությունները կրճատվել են շուրջ 35 տոկոսով: 2000 թվականից հետո պտղի և հատապտղի տարածություններն աճի միտում են ունեցել ինչպես ՀՀ ամբողջ տարածքում, այնպես էլ Արմավիրի մարզում: 2015 թվականի տվյալներով Հայաստանում պտղի և հատապտղի տարածությունները կազմել են 40.6 հազ.հա, իսկ Արմավիրի մարզում 8.5 հազ.հա, որը ՀՀ պտղի և հատապտղի տարածությունների 20.9 տոկոսն է կազմում: Արմավիրի մարզի տեսակարար կշիռը մեծ է նաև ՀՀ պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի կառուցվածքում: 2015 թվականին մարզում արտադրվել է 98.1 հազ.տոննա պտուղ և հատապտուղ, որի տեսակարար կշիռը հանրապետությունում արտադրված պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի կառուցվածքում կազմում է 25.4 %: 2013-2015 թվականներին միջին տվյալներով մարզի պտղաբուծության ճյուղի համախառն արտադրանքի տեսակարար կշիռը հանրապետության պտղաբուծության համախառն արտադրանքի կառուցվածքում կազմել է շուրջ 23 %²:

Կատարված ուսումնասիրությունների և սեփական այլ դիտարկումների արդյունքում կարող ենք փաստել, որ մարզում պտղաբուծության ճյուղի տնտեսական արդյունավետության հնարավոր և փաստացի մակարդակները զգալիորեն տարբերվում են, ինչը կապված է բազմաթիվ հիմնախնդիրների հետ, մասնավորապես՝

- բնական աղետների պարբերականության և դրանց դեմ պայքարի մեխանիզմների անկատարության: Պտղաբուծությամբ զբաղվող տնտեսավարող սուբյեկտներին զգալի վնասներ են պատճառում հատկապես ցրտահարություններն ու կարկտահարությունները, որոնք վերջին տարիներին գրեթե ամենամյա բնույթ են կրում: Բնական աղետների հասցրած ամենամյա վնասի չափը ՀՀ-ում գնահատվում է շուրջ 15-25 մլրդ դրամ: ՀՀ Արմավիրի մարզպետարանի տվյալներով, մարզում կարկտահարությունների և ցրտահարությունների հետևանքով պտղաբուծության ճյուղի վնասի չափը որոշ դեպքերում հասնում է 3-4 մլրդ դրամի, իսկ պտղատու տարածությունների վերականգնման համար պահանջվում է բավականին երկար

²Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2013թ., 2014թ., 2015թ., ՀՀ ԱՎԾ, Եր.-: 2014թ., 2015թ., 2016թ., էջ 33-35

ժամանակ և մեծ ներդրումներ: Մարզում պտղաբուծության զարգացման հիմնահարցերը պայմանավորված են նաև բնական աղետների դեմ պայքարի ենթակառուցվածքների ներդրման բարդություններով:

- բարձրորակ տնկանյութի ստեղծման, դրանց ներդրման խոչընդոտների, ինչպես նաև ագրոտեխնիկական միջոցառումների ժամանակին և ճշգրիտ իրականացման բարդություններով պայմանավորված պտղի և հատապտղի այգիների ցածր բերքատվության,

- արտադրական և իրացման հետ կապված մեծ ծախսերի հետևանքով արտադրանքի ինքնարժեքի բարձր մակարդակի, որը իջեցնում է մարզում արտադրված պտղի և հատապտղի մրցունակությունը ներքին և արտաքին շուկաներում,

- կոոպերատիվների ձևավորման և զարգացման հիմնախնդիրների,
- մարզում պտղաբուծության ճյուղի ինտենսիվացման ցածր մակարդակի, երբ հիմնական աշխատանքները կատարվում են ձեռքով, ինչը բարձրացնում է ինքնարժեքի մակարդակը՝ արտադրական ծախսերի կառուցվածքում աշխատանքի վարձատրության բարձր տեսակարար կշռի պատճառով,

- իրացման հետ կապված խնդիրների, որոնք խոչընդոտում են պտղաբուծության ճյուղի զարգացմանը, վերջիններս ընդհանուր առմամբ կապված են արտահանման և վերամշակման գործընթացներում մենաշնորհների առկայության, գյուղացիական տնտեսությունների կողմից վաճառքի գների և մանրածախ վաճառքի գների մեծ շեղումների առկայության հետ, գյուղատնտեսական մեծածախ շուկաների բացակայության, պայմանագրային հարաբերությունների անկատարության, պետության կողմից երաշխավորված գների բացակայության հետ,

- գյուղատնտեսության ապահովագրության բացակայության և այդ համակարգի ներդրման հետ կապված բարդությունների,

- տնտեսավարողների իրազեկվածության ցածր մակարդակի, եկամուտների և ծախսերի հստակ հաշվառման անկատարության, խորհրդատվական ծառայությունների գործունեության ցածր արդյունավետության:

Թվարկված խնդիրների լուծման նպատակով հստակ ռազմավարության մշակումն ու իրականացումը, մարզում պտղաբուծության ճյուղի զարգացման համար դարձել են անհրաժեշտություն: ՀՀ-ում և ուսումնասիրվող Արմավիրի մարզում պտղաբուծության ճյուղի տնտեսական արդյունավետությունն ապահովող գործոնների բացահայտումն ու առկա հիմնախնդիրների լուծման ուղիների առաջադրումը պահանջում է պտղի և հատապտղի արտադրության, պահպանման և իրացման փուլերում ստեղծված իրավիճակի համակողմանի ուսումնասիրություն և հստակ ռազմավարության մշակում՝ ուղղված մարզում պտղի և հատապտղի արտադրության ավելացմանը և ճյուղի տնտեսական արդյունավետության մակարդակի բարձրացմանը: Նշվածն էլ պայմանավորում է ուսումնասիրվող թեմայի արդիականությունն ու հրատապությունը, որը բխում է Արմավիրի մարզի և հանրապետության պտղաբուծության ճյուղի զարգացման անհրաժեշտությունից:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Հետազոտության հիմնական նպատակն է ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղաբուծության ներկա վիճակի ուսումնասիրությունը, տնտեսագիտական հիմնախնդիրների բացահայտումը և դրանց լուծման ուղիների, քայլերի և միջոցառումների առաջադրումը: Նշված նպատակի իրագործմանն է ուղղվում հետևյալ հիմնական խնդիրները՝

- ուսումնասիրել պտղաբուծության դերն ու ճյուղի զարգացման միտումներին առնչվող տեսական հարցերը,
- ուսումնասիրել ՀՀ պտղաբուծության նշանակությունը և զարգացման մակարդակը ՀՀ ագրարային բարեփոխումների և գյուղատնտեսության առանձնահատկությունների համատեքստում,
- պտղաբուծության զարգացման տեսանկյունից ուսումնասիրել ՀՀ Արմավիրի մարզի գյուղատնտեսության բնատնտեսական առանձնահատկությունները,
- ուսումնասիրել պտղաբուծության զարգացման տնտեսագիտական հիմնահարցերի էությունը և առանձնահատկությունները ՀՀ Արմավիրի մարզում,
- գնահատել պտղաբուծության արդյունավետության վրա ազդող գործոնները և դրանց քանակական ազդեցությունը,

- գնահատել Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրների լուծման հնարավորությունները,
- գնահատել պտղաբուծության ճյուղի բնական աղետներից պաշտպանության ենթակառուցվածքների արդյունավետությունը,
- առաջարկել պտղի և հատապտղի իրացման համակարգի բարելավման ուղիներ,
- գնահատել պտղաբուծության զարգացման առաջարկվող ռազմավարական ուղղությունների և միջոցառումների տնտեսական արդյունավետությունը:

Հետազոտության առարկան և օբյեկտը: Հետազոտության առարկան հանդիսանում է ՀՀ և մասնավորապես Արմավիրի մարզի պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ուղիները, իսկ օբյեկտը՝ Արմավիրի մարզի պտղաբուծության ճյուղը, պտղաբուծությամբ զբաղվող տնտեսավարող սուբյեկտները:

Հետազոտության տեսական, մեթոդաբանական և տեղեկատվական հիմքերը: Ատենախոսության շրջանակներում ուսումնասիրության հիմք են հանդիսացել բազմաթիվ երկրների տնտեսագետների աշխատությունները, պտղաբուծության ճյուղի վերաբերյալ մասնագիտական գրականությունը, հրապարակումները, նորմատիվ-իրավական, ենթաօրենսդրական ակտերը: Ատենախոսության տեղեկատվական հիմքը ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության, հանրապետությունում գործող տարբեր կազմակերպությունների կողմից հրապարակված տեղեկագրերն ու տեղեկատվական-վերլուծական նյութերն են:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են վիճակագրական, համեմատական ու գործոնային վերլուծություններ, տնտեսամաթեմատիկական, էմպիրիկ, համադրման, տրամաբանական մեթոդներ, գրաֆիկական գնահատումներ, հարցումներ և այլն:

Ատենախոսության գիտական նորույթը և հիմնական արդյունքները: Հանրապետությունում և ուսումնասիրվող մարզում պտղաբուծության ներկա վիճակի համակողմանի ուսումնասիրության և գնահատման հիման վրա առաջադրվել են

պտղի և հատապտղի արտադրության արդյունավետության բարձրացման հիմնահարցերի լուծման ուղիները: Հիմնական գիտական արդյունքները պայմանավորված են հետազոտության շրջանակներում առաջադրված խնդիրներով, մասնավորապես՝

- գնահատվել են ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի արտադրության արդյունավետությունը պայմանավորող գործոնները և դրանց առանձնահատկությունները,

- էկոնոմետրիկ վերլուծության արդյունքում բացահայտվել է ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքի վրա տարբեր գործոնների (մարզում պտղի և հատապտղի բերքատու տարածությունների, միջին բերքատվության, ապրանքայնության մակարդակի, ՀՀ-ում աղքատության մակարդակի, ՀՀ Առևտրային բանկերի կողմից գյուղատնտեսության վարկավորման ծավալների) ազդեցության չափը,

- մշակվել են պտղի և հատապտղի իրացման համակարգի կատարելագործման հիմնական ուղղությունները,

- գնահատվել է պտղի և հատապտղի տնկարկների բնական աղետների դեմ պայքարի առաջարկվող ենթակառուցվածքների արդյունավետությունը,

- մշակվել են մարզում պտղաբուծության զարգացման համար նախընտրելի ռազմավարական ուղղությունները, որը ներառում է՝ ամբողջական տեղեկատվական բազայի ձևավորումը և օբյեկտիվ տեղեկատվության ապահովումը, տնկարանային տնտեսության զարգացումը, գիտաարտադրական կենտրոնի ստեղծումը, փորձարարական տնտեսությունների հիմնումը, կոոպերացիայի զարգացման խթանումը, պետության կողմից պտղի երաշխավորված գների սահմանումը, իրացման և արտահանման խթանումը, օրենսդրական դաշտի կատարելագործումը:

Հետազոտությունների արդյունքների գործնական նշանակությունը: ՀՀ և Արմավիրի մարզի պտղաբուծության ճյուղի զարգացման հիմնախնդիրների լուծման ուղղությամբ կատարված և ատենախոսությունում տրված հետազոտության հիմնական արդյունքներն ունեն տեսական և գործնական նշանակություն, որոնք կարող են հիմք հանդիսանալ հետազոտվող բնագավառում իրականացվող պետական

քաղաքականության կատարելագործման, ծրագրերի մշակման, ինչպես նաև հետազոտության թեմային առնչվող գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների համար:

Հետազոտության արդյունքների փորձարկումը և հրապարակումները:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները քննարկվել են Հայաստանի ազգային ազրարային համալսարանի ԱՊՀ էկոնոմիկայի, ագրոբիզնեսի կառավարման և ագրոբիզնեսի կազմակերպման ամբիոնների համատեղ նիստում: Ատենախոսության հիմնական արդյունքները հրապարակվել են երեք գիտական հոդվածներում:

Հետազոտության ծավալը և կառուցվածքը:

Ատենախոսությունը բաղկացած է առաջաբանից, 3 գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված գրականության ցանկից և հավելվածներից:

Ատենախոսության ծավալը կազմում է 181 էջ ներառյալ՝ օգտագործված գրականություն ցանկը և հավելվածները, պարունակում է 25 աղյուսակ և 16 գծապատկեր:

ԳԼՈՒԽ 1. ՊՏՂԱԲՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴՐԱ ԴԵՐՆ ՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

1.1 Պտղաբուծության դերն ու զարգացման միտումները

Պտղաբուծությունը հանդիսանում է գյուղատնտեսության կարևորագույն բուսաբուծական ճյուղերից մեկը, որի խնդիրն է արտադրել պտուղներ և հատապտուղներ, որոնք մարդը օգտագործում է սննդի մեջ թարմ կամ վերամշակված վիճակում: Պտղաբուծության գլխավոր խնդիրն է արտադրել բավարար քանակությամբ բարձրորակ պտուղ և հատապտուղ՝ դրանց տեսականու կատարելագործման և ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառման հիման վրա:

Պտղաբուծությունը զարգացած է արտասահմանյան շատ երկրներում: Պտուղների և հատապտուղների տնկարկների հսկայական տարածքներ գտնվում են Չինաստանում, ԱՄՆ-ում, Հնդկաստանում, Բրազիլիայում, Արգենտինայում և Եվրոպական երկրներում: Պտղի և հատապտղի տարածքները տարեց տարի ավելանում են աշխարհում: 1965 թվականին այդ տարածքները կազմում էին ընդամենը՝ 26.4 մլն հա: 1985 թվականին այդ տարածքներն ավելացան, հասնելով՝ 37,7 մլն հեկտարի, իսկ 2014 թվականին աշխարհում պտղի և հատապտղի տարածքները կազմեցին 58,6 մլն հա: Դիտարկվող տարիներին պտղի և հատապտղի արտադրությունն աշխարհում կազմել է համապատասխանաբար՝ 203.7, 319 և 689,9 մլն տոննա³:

Բնակչության մեկ շնչի հաշվով պտուղների տարեկան արտադրությունը Եվրոպայում կազմում է 122 կգ, Հյուսիսային և Կենտրոնական Ամերիկայում՝ 128 կգ, Ասիայում՝ 34 կգ, Հարավային Ամերիկայում՝ 184 կգ: Խաղողի, ցիտրուսային պտուղների, բանանի, խնձորի, տանձի համաշխարհային արտադրությունը կազմում է համապատասխանաբար՝ 68, 55, 41, 40, 9 մլն տոննա, իսկ բալի, կեռասի և արմավի արտադրությունները՝ 1 մլն տոննա: Պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի

³ <http://www.factfish.com/statistic-country/world/fruits%2C%20total%2C%20production%20quantity>

առաջատար արտադրողներ են հանդիսանում Չինաստանը, ԱՄՆ-ն, Բրազիլիան, Իտալիան, Հնդկաստանը, Ֆրանսիան և Իսպանիան⁴:

Անդրադառնալով արտասահմանյան պտղաբուծության առանձնահատկություններին, կարելի է նշել հետևյալ միտումները՝

- վերջին տարիներին հստակորեն նկատվում է տնկիների տեսականու սահմանափակման միտում,
- նախապատվությունը տրվում է բարձր արդյունավետությամբ վաղահաս պտուղներին, որոնք աչքի են ընկնում ինչպես բարձր որակով, այնպես էլ արտաքին միջավայրի անբարենպաստ գործոնների նկատմամբ բարձր կայունությամբ:

Ներկայումս Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում խնձորի գրեթե բոլոր տնկիները աճեցվում են կլոնային, ցածրաճ տնկիների վրա: Արդյունաբերական նպատակներով նախատեսված այգիների դեպքում 1 հեկտարի վրա օգտագործվում է մինչև 1800-2000 տնկի: Արդյունաբերական պտղաբուծության կարևորագույն խնդիր է հանդիսանում արդյունաբերական այգիների ստեղծումը, որոնք հնարավորություն են տալիս համալիր մեքենայացնել հիմնական տեխնոլոգիական գործընթացները, այդ թվում՝ բերքի հավաքումը և ծառերի էտը, որոնք կրճատում են պտղի և հատապտղի արտադրական ծախսերի մինչև 60-70%-ը:

Արտասահմանյան պտղաբուծության մեջ մեծ նշանակություն է տրվում ֆիզիոլոգիապես ակտիվ նյութերի՝ աճի կարգավորիչների կիրառմանը: Դրանց օգտագործումը հնարավորություն է տալիս արագացնել պղտաբերության սկիզբը, վերահսկել սաղարթավոր մասի չափը և կառուցվածքը, կարգավորել պտղաբերությունը, բարելավել պտուղների հասունացումը և այլն:

Աշխարհում հայտնի է մոտ 200 պտղատեսակ՝ 32 բուսաբանական ընտանիքներից: Պտուղները ըստ արտադրա-կենսաբանական խմբերի դասակարգվում են՝

1. հնդավոր (խնձորենի, տանձ, սերկևիլ, ալոճենի և այլն),
2. կորիզավոր (բալ, հաղարջ, սալոր, ծիրան, դեղձ և այլն),
3. հատապտղային (մորի, ելակ, հաղարջ, ազնվամորի, մոշ և այլն),
4. լիանային (խաղող, կիտրոնաթուփ և այլն),

⁴ В.Л. Федотов ПЛОДОВОДСТВО. Пособие 2009, с. 9, (139с)

5. ընկուզապտղային (ընկուզ, պնդուկ, նուշ և այլն),
6. մերձարևադարձային (արմավ, թուզ, նուռ, ձիթապտուղ, նարինջ, մանդարին, լիմոն և այլն),
7. արևադարձային (անանաս, բանան, մանգո և այլն⁵):

Ն.Ի.Վավիլովը ներմուծել է ձևագոյացման առաջնային և երկրորդային օջախներ հասկացությունները: Ձևագոյացման առաջնային օջախն իրենից ներկայացնում է վայրի բույսերի բուսաբանական տեսակների և առանձին ընտանիքների պատմական զարգացման և ձևավորման առավել ինտենսիվ գործընթացների շրջան: Առաջնային օջախը բնութագրվում է բարձր տեսակային և ցեղային էնդեմիզմով, այսինքն՝ որոշակի տարածքում տեսակի կամ ընտանիքի տեղակայմամբ:

Հիմնվելով ակադեմիկոս Ն.Ի. Վավիլովի և նրա բազմաթիվ աշակերտների աշխատանքների վրա, Պ.Մ.Ժուկովսկին սահմանել է պտղատուների 12 բուսաբանա-աշխարհագրական կենտրոններ⁶:

I. Չինական-Ճապոնական կենտրոնը (ըստ Ն.Ի. Վավիլովի՝ Արևելա-ասիական) ներառում է Արևելյան Չինաստանը, Կորեան և Ճապոնիան: Այդ կենտրոնը հանդիսանում է բազմաթիվ պտուղների՝ խնձորի, տանձի, ծիրանի, բալի, սալորի, դեղձի, առանձին ցիտրուսների, արևելյան և կովկասյան խուրմայի, թեյի ձևավորման տարածաշրջանը:

II. Ինդոնեզիական-Հնդկաչինական կենտրոնը (ըստ Ն.Ի.Վավիլովի՝ Հարավ-ասիական արևադարձային) ներառում է Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան, Նոր Զելանդիան և ավն: Այդ կենտրոնում առաջացել են բազմաթիվ ցիտրուսային մշակաբույսեր:

III. Ավստրալիական կենտրոնում գոյություն ունեն ավստրալիական ընկուզի ձևագոյացման առաջնային օջախներ: Տվյալ կենտրոնը քիչ է ուսումնասիրված:

IV. Հինդուստանի կենտրոնում առաջացել են բազմաթիվ արևադարձային և մասամբ մերձարևադարձային պտղատեսակների ձևագոյացման առաջնային օջախներ:

⁵ В.Л. Федотов ПЛОДОВОДСТВО. Пособие 2009, с.13 (139 с.)

⁶ Плодоводство / В. А. Потапов, В. В. Фаустов, Ф . Н. Пильщиков и др.: Под ред. В. А. Потапова, Ф . Н. Пильщикова. —М.: КоП39 ЛОС) 2000, ил. — (Учебники и учеб. пособия для студентов высш. учеб. заведений). с. 13, (432 с.)

V. Միջինասիական կենտրոնը (ըստ Ն.Ի.Վավիլովի՝ Հարավ-արևմտասիական) ներառում է ԱՊՀ և միջին ասիական պետությունները: Այդ կենտրոնում պատմականորեն ձևավորվել են բարեխառն գոտու կարևորագույն պտղատեսակների առաջնային և երկրորդային օջախները (ծիրանի, նուշի, պիստակի, խնձորի, տանձի, սալորի, բալի և այլնի առանձին տեսակներ): Միջին Ասիական կենտրոնը բուսաբանորեն կապված է Չինական-Ճապոնական բուսաբանա-աշխարհագրական կենտրոնի հետ:

VI. Առաջվորասիական կենտրոնը ներառում է Հարավային Կովկասը, Իրանը, Փոքր Ասիան և Արաբիան: Այդ կենտրոնի տարածքում հանդիպում են խնձորի, տանձի, բալի, թզի, սալորի, հաղարջի, ծիրանի և այլնի բազմաթիվ տեսակներ:

VII. Միջերկրածովյան կենտրոնը հանդիսանում է այգեգործության և բուսաբուծության հնագույն կենտրոններից մեկը: Միջերկրական ծովի տարածքում ձևավորվել են այնպիսի արժեքավոր պտղատեսակներ, ինչպիսիք են ձիթապտուղը, սալորը, խաղողը և այլն:

VIII. Աֆրիկյան կենտրոնում առաջացել են տնտեսապես արժեքավոր արևադարձային բույսերի՝ ձիթապտուղ, սուրճ և այլն, ձևագոյացման առաջնային օջախները:

IX. Եվրոպական-Սիբիրյան կենտրոնում են գտնվում բազմաթիվ պտղատեսակների (չիչխան, ազնվամորի, սև հաղարջ, խնձորենի, տանձ, բալ և այլն) ձևագոյացման առաջնային օջախներ:

X. Միջինամերիկյան կենտրոնը ներառում է Մեքսիկան, Գվատեմալան, Պանաման, Կոստա-Ռիկան և Հոնդուրասը: Կենտրոնական Ամերիկայի տարածքում պատմականորեն ձևավորվել են արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիների բազմաթիվ կուլտուրաների (կակաոի ծառ, ավոկադո և այլն) ձևագոյացման և առաջնային օջախներ:

XI. Հարավամերիկյան կենտրոնում առաջացել են անանասի, ֆեյխուայի, բրազիլական ընկույզի, պարագվայական թեյի (մատե), չիլիական մորու և այլնի ձևագոյացման առաջնային օջախներ:

XII. Հյուսիսամերիկյան կենտրոնում ձևավորվել են խոշոր լոռամրգի, կապույտ հապալասի, սև ազնվամորու, մոշի, վիրջինյան մորու, կալիֆորնիական ընկույզի, հաղարջի, խնձորի, սալորի տեսակների ձևագոյացման առաջնային օջախներ⁷:

Հայաստանի Հանրապետությունը ներառված է Պ.Մ.Ժուկովսկու կողմից սահմանված 6-րդ՝ Առաջավորասիական կենտրոնում, որտեղ հանդիպում են ծիրանի, խնձորի, սալորի, բալի և այլ պտղունների բազմաթիվ տեսակներ:

Պտուղները և հատապտուղները սննդարար մթերքներ են, որոնց 1 կիլոգրամի էներգետիկ արժեքը տատանվում է 440-ից մինչև 627 կիլոկալորիայի (կկալ), հատապտուղների դեպքում՝ 310-480 կկալ: Առանձնահատուկ սննդարարությամբ առանձնանում են ընկույզները (1 կգ ընկույզի էներգետիկ արժեքը կազմում է 6360-7000 կկալ): Պտուղների բաղադրության մեջ մտնում են սպիտակուցներ (տխիլի մեջ՝ 18%, նուշի մեջ՝ 21%), շաքարներ (թզի մեջ՝ 75%), ճարպեր (ընկույզի մեջ մինչև 60-70%), օրգանական թթուներ, անուշաբույր նյութեր, վիտամիններ: Պտուղները պարունակում են մեծ քանակությամբ կալիում, կալցիում և ֆոսֆոր, որոնք կարևոր դեր են խաղում նյութափոխանակության համար: Ըստ բժշկական հիմնավորված նորմերի, յուրաքանչյուր մարդ տարեկան սպառում է 100-120 կգ պտուղներ և հատապտուղներ (խնձորին բաժին է ընկնում մոտ 35%, ցիտրուսայիններին՝ 10%, խաղողին՝ 8%, բալին, տանձին, սալորին, մորուն, ազնվամորուն, հաղարջին՝ յուրաքանչյուրը 4-5%)⁸:

Պտուղների և հատապտուղների մեջ պարունակվող կենսաբանորեն ակտիվ նյութերը ունեն բուժիչ ազդեցություն մարդու օրգանիզմի վրա: Պտուղները պարունակում են A, B₁, B₂, B₆, B₉, E, K₁, C, PP և այլ վիտամիններ: Պտղաբուծության դերը մարդու կյանքում բավականին մեծ է: Պտուղների մեծամասնության մեջ օրգանական նյութերից գերակշռում են շաքարները (2-25%) և թթուները: Պտուղների մեջ օրգանական թթուների պարունակությունը տատանվում է 0,3-1,2%-ի սահմաններում: Օսլան, սովորաբար, հանդիպում է թերհաս պտուղներում: Ֆրուկտոզի, սախարոզի և գլյուկոզի քանակություններն ու հարաբերակցությունները թթուների քանակության հետ հիմնականում որոշում են պտուղների համը: Ընկույզը

⁷ Плодоводство / В. А. Потапов, В. В. Фаустов, Ф. Н. Пильщиков и др.: Под ред. В. А. Потапова, Ф. Н. Пильщикова. — М.: Колос С/ВСП 2000, : ил. — (Учебники и учеб. пособия для студентов высш. учеб. заведений). с. 13-15 (432 с.)

⁸ Նույն տեղում, էջ 3-4

հարուստ է սպիտակուցներով և ճարպերով: Աղյուսակ 1.1.1-ում ներկայացված է պտղի, հատապտղի և խաղողի քիմիական կազմը:

Աղյուսակ 1.1.1

Պտղի, հատապտղի և խաղողի քիմիական կազմը (թարմ քաշի մեջ՝ %) ըստ

Կ.Պ. Լանգի⁹

Պտուղ	Շաքար	Թթու	Հանք. տարրեր	Ջուր	Վիտամիններ				
					C	A	B ₁	B ₂	PP
Խնձոր	8-10	0,5	0,4	80-85	+	+	+	+	+
Տանձ	8-9	0,3	0,4	83-85	+	+	+	+	+
Բալ	8	1,2	0,6	85	+	+	+	+	+
Սալոր	10-12	0,8	0,5	82	+	+	+	+	+
Ելակ	6	1,0	0,5	85-90	+	+	+	+	+
Ազնվա- մորի	6	1,0	0,6	85	+	+	+	-	-
Հաղարջ	7-8	2,5-2,8	0,6	82-90	+	+	+	-	-
Խաղող	18-25	0,6-1,2	0,4	75-85	+	+	+	-	-

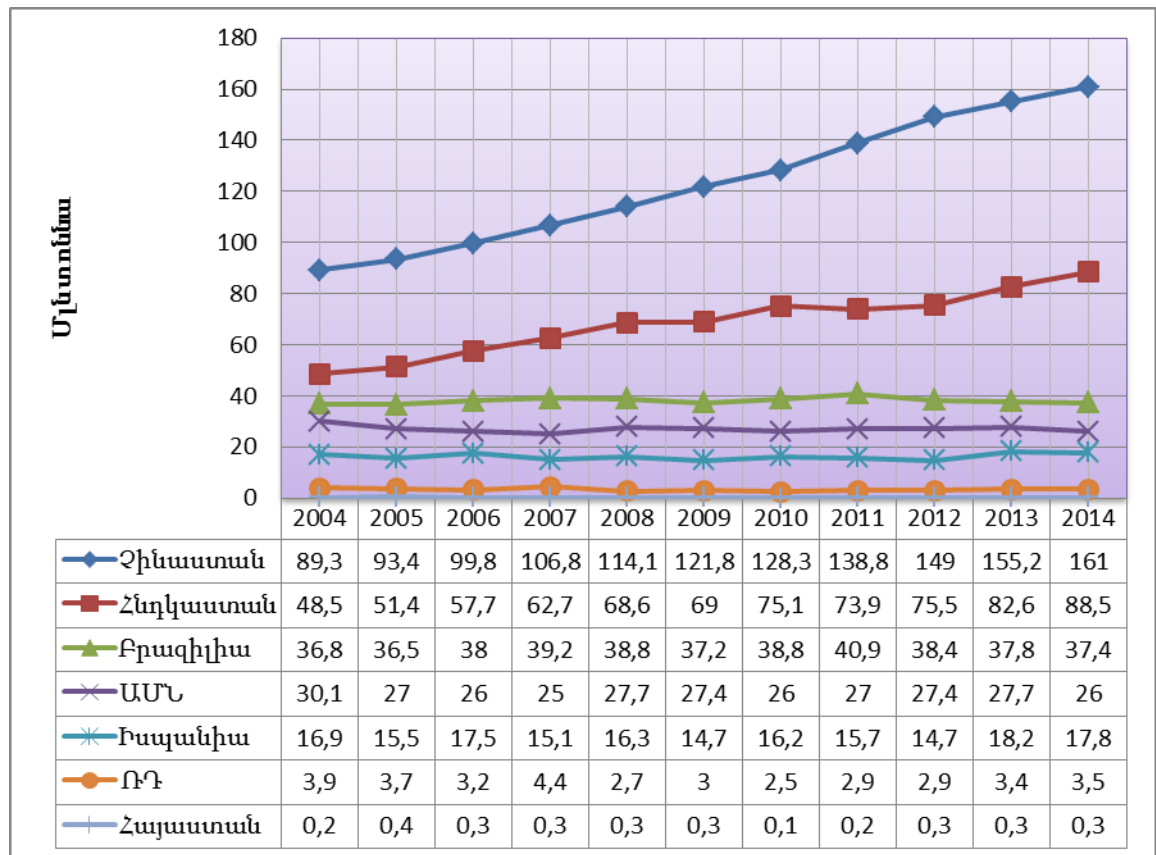
Ինչպես երևում է աղյուսակ 1.1.1-ից, ջրի պարունակությունը թարմ պտուղների մեջ կազմում է 75-90%: Պտուղների կալորիականությունը համեմատաբար ցածր է՝ 100 գրամի մեջ 40-60 կալորիա, որը երկու անգամ ցածր է կարտոֆիլի և հինգ անգամ ցածր՝ հացի կալորիականությունից: Սակայն, վիտամինների, հանքային աղերի, օրգանական թթուների պարունակության շնորհիվ, այսինքն՝ նյութերի, որոնք օրգանիզմում կատարում են կարևոր ֆիզիոլոգիական ֆունկցիաներ, պտուղները հանդիսանում են մարդու լիարժեք սննդակարգի պարտադիր բաղադրիչներ:

Հատուկ սառնարաններում երկարատև պահպանությունը հնարավորություն է տալիս ամբողջ տարվա ընթացքում ապահովել բնակչությունը թարմ պտուղներով:

Պտղաբուծության նշանակությունը չի սահմանափակվում միայն թարմ կամ վերամշակված պտղուղների և հատապտուղների արտադրությամբ: Բազմամյա տնկարկները հիմնվում են նաև ագրոհողաբարելավման նպատակներով՝ կատարելով հակաէրոզիոն և հողմապաշտպան ֆունկցիաներ:

⁹ В.Л. Федотов ПЛОДОВОДСТВО. Пособие 2009, с. 6, (139с)

Ինչպես արդեն նշվել է, պտղաբուծությունը զարգացած է աշխարհի բազմաթիվ երկրներում և հանդիսանում է գյուղատնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկը: Գծապատկեր 1-ում ներկայացված են պտղի և հատապտղի արտադրությամբ աշխարհի առաջատար 5 երկրների, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության պտղի և հատապտղի արտադրության ծավալները:

Գծապատկեր 1: Պտղի և հատապտղի համաշխարհային արտադրության ծավալները 2004-2014 թվականներին (միլիոն տոննա)¹⁰

Հայաստանի Հանրապետությունը, մասնավորապես՝ Արմավիրի մարզը, հիմնականում մասնագիտացած է ծիրանի, դեղձի և սալորի արտադրությամբ: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, դիտարկվել է վերոնշյալ պտղատեսակների արտադրության ծավալներն աշխարհում:

Աղյուսակ 1.1.2-ում ներկայացված են ծիրանի, դեղձի և սալորի համաշխարհային արտադրության վերաբերյալ տվյալներ:

¹⁰ [http://world-statistics.org/index-res.php?code=FAO-PROD-QTE-1801?name=Fruit%20excl%20Melons%20-%20Production%20\(Tonnes\)#top-result](http://world-statistics.org/index-res.php?code=FAO-PROD-QTE-1801?name=Fruit%20excl%20Melons%20-%20Production%20(Tonnes)#top-result)

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ծիրանի արտադրությունը զարգացած է հատկապես Ուզբեկստանում, Թուրքիայում, Իրանում, Իտալիայում և Ալժիրում: Հայաստանում ծիրանի արտադրության համար դիտարկվող տարիները հիմնականում անբարենպաստ են եղել: Հատկանշական է 2014 թվականը, երբ ծիրանի արտադրության հիմնական կենտրոն հանդիսացող Արարատյան դաշտում տեղացած ձյան պատճառով զգալիորեն վնասվեցին ծիրանի այգիները, իսկ ծիրանի արտադրությունը հասավ նվազագույնի: Երբ դիտարկում ենք Հայաստանում ծիրանի արտադրության համար բարենպաստ բնակլիմայական պայմաններով տարիների տվյալները, նկատում ենք, որ ծիրանի արտադրությունը Հայաստանում 2006 թվականին կազմել է 90,5 հազ.տոննա, 2013 թվականին՝ 88,8 հազ. տոննա, 2015 թվականին՝ 105,8 հազ.տոննա:

Ինչ վերաբերվում է դեղձի և սալորի համաշխարհային արտադրությանը, նկատում ենք, որ այստեղ առաջատարը Չինաստանն է: 2014 թվականին դեղձի և սալորի համաշխարհային արտադրության կառուցվածքում Չինաստանի տեսակարար կշիռը կազմել է համապատասխանաբար՝ 54,6 և 55,5 %:

Ծիրանի, դեղձի և սալորի արտադրությունից բացի, ՀՀ-ում արտադրված պտղի և հատապտղի կառուցվածքում զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում նաև խնձորի և կեռասի արտադրությունները: Խնձորի համաշխարհային արտադրությունը 2014 թվականին կազմել է 84,6 մլն տոննա, իսկ առաջատար արտադրող երկիրը Չինաստանն է՝ 40,9 մլն տոննա արտադրությամբ: Նույն ժամանակահատվածում ՀՀ-ում խնձորի արտադրությունը կազմել է 132,6 հազ. տոննա: Կեռասի արտադրությունը 2014 թվականին կազմել է 2,2 մլն տոննա, առաջատար երկիրը Թուրքիան է՝ 445,6 հազ. տոննա արտադրությամբ: ՀՀ-ում նույն ժամանակահատվածում արտադրվել է 9,1 հազ. տոննա կեռաս¹¹:

¹¹ <http://www.factfish.com/catalog/crop>

Աղյուսակ 1.1.2

Ծիրանի, դեղձի և սալորի համաշխարհային արտադրությունը (հազ.տոննա)¹²

Երկիր	Ծիրան			Երկիր	Դեղձ			Երկիր	Սալոր		
	1994թ.	2004թ.	2014թ.		1994թ.	2004թ.	2014թ.		1994թ.	2004թ.	2014թ.
Ուզբեկստան	55	162	547	Չինաստան	2447,6	7040,5	12452,4	Չինաստան	1935,2	4835,3	6256,9
Թուրքիա	459	350	278,2	Իսպանիա	870,6	987,6	1573,6	Ռումինիա	385,7	475,8	495,3
Իրան	170	166,4	252,7	Իտալիա	1790,4	1710	1379,4	Սերբիա	-	-	401,5
Իտալիա	179,1	213,4	222,7	Հունաստան	1174	875,5	962,6	Իրան	133	160,6	328,9
Ալժիր	42,7	88	216,9	ԱՄՆ	1358	1429,8	960	Չիլի	130	250	296,4
Հայաստան	15,3	5,4	4,2	Հայաստան	11,6	11,4	74,4	Հայաստան	7,7	11	21,7
Ծիրանի համաշ- խարհային արտադ- րություն Ընդամենը	2558	2852,8	3365,7	Դեղձի համաշ- խարհային արտադ- րություն Ընդամենը	11559,2	16774,8	22795,9	Սալորի համաշ- խարհային արտադ- րություն Ընդամենը	6402,4	9639,8	11282,5

¹² <http://www.factfish.com/catalog/crop>

Հայաստանի Հանրապետությունում պտղի և հատապտղի տարածությունները 2015 թվականին կազմել են 40,6 հազ. հեկտար: Նման սահմանափակ հողային ռեսուրսներ ունեցող երկրի դեպքում պտղաբուծության ինտենսիվ ճանապարհով զարգացումը դարձել է անհարժեշտություն: Ինտենսիվ ճապարհով ճյուղի զարգացումը ուղղված է միավոր հողատարածքից նվազագույն ծախսերով առավելագույն բերքատվության ստացմանը: 2014 թվականի պտղի և հատապտղի միջին բերքատվության տվյալները դիտարկելիս, նկատում ենք, որ աշխարհում 1 հա պտղի և հատապտղի միջին բերքատվությունը կազմել է 117,8 գ/հա: Առանձին երկրների տվյալները դիտարկելիս, կարող ենք փաստել, որ առաջատարը Բելգիան է՝ 364,2 գ/հա ցուցանիշով: Նույն ժամանակահատվածում ՀՀ-ում միջին բերքատվությունը կազմել է 108,7 գ/հա, որի շնորհիվ Հայաստանը զբաղեցրել է 74-րդ տեղն աշխարհում¹³:

Պտղի և հատապտղի արտադրության արդյունավետության վրա ազդում են բազմաթիվ ուղղակի և անուղղակի գործոններ: Վերջիններս կարող են լինել սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ֆինանսական և այլն:

Տնտեսավարող սուբյեկտները որոշակի պտղատեսակի արտադրությունից առաջ գնահատում են պտղի արտադրության արդյունավետության վրա ազդող գործոնները, վերլուծում դրանց ազդեցության հնարավոր սահմանները, այնուհետև ձեռնարկում տվյալ տարածաշրջանում առավել մեծ պահանջարկ ունեցող պտղատեսակի արտադրությունը, որը հնարավորություն կտա նվազագույն ծախսերի և իրացման բարձր գների շնորհիվ ապահովել եկամտաբերության բարձր մակարդակ: Արտադրության արդյունավետությունն ապահովելու գլխավոր նախապայմաններից է տնտեսության գիտելիքահենք վարման համակարգի կիրառումը, տվյալ գոտու աշխարհագրական դիրքը, իրացման արդյունավետ մեխանիզմները, բնակչության գնողունակությունը և այլն:

Մրգի և բանջարեղենի շուկա մուտք գործելիս արտահանողները առնչվում են մի շարք համակարգերի հետ, որոնցից են՝ տրանսպորտային ենթակառուցվածքները, մասնավորապես՝ նավահանգիստները, օդանավակայանները, սանիտարական և

¹³ <http://www.factfish.com/statistic/fruits%20total%20yield>

բուսասանիտարական վերահսկողության համակարգերը, որոնք նպատակաուղղված են կանխելու հիվանդությունների տարածումը ներմուծող երկրներում, ինչպես նաև կարևոր է զարգացած առևտրային քաղաքականությունը, որը հնարավորություն է տալիս բարելավելու տվյալ ապրանքատեսակի մրցունակությունն աշխարհում¹⁴:

Պտղաբուծությունը մեծ նշանակություն ունի գյուղատնտեսության էկոնոմիկայի համար: Պտղի և հատապտղի արտադրության ինտենսիվացման շնորհիվ 1 հեկտարից ստանում են մինչև 300-350 ցենտներ բերք՝ նպաստելով պտղաբուծության եկամտաբերության բարձրացմանը:

Պտղի արտադրության տնտեսական արդյունավետության գնահատման ժամանակ օգտագործվում են հետևյալ հիմնական ցուցանիշները՝ միջին բերքատվությունը, աշխատանքի արտադրողականության մակարդակը, 1 հեկտարի հաշվով համախառն արտադրանքի, համախառն և զուտ եկամուտների, շահույթի ելքը, շահութաբերության մակարդակը, աշխատատարությունը, կապիտալ ներդրումների արդյունավետությունը, դրանց փոխհատուցման ժամկետները¹⁵:

Այսպիսով տվյալ բաժնում կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ պտղի և հատապտղի բազմաթիվ օգտակար հատկությունների շնորհիվ պտղաբուծության ճյուղը հանդիսանում է բազմաթիվ երկրների գյուղատնտեսության գլխավոր և եկամտաբեր ճյուղերից մեկը: Պտղաբուծության ճյուղի զարգացումը ունի նաև ռազմավարական նշանակություն, ուստի պտղի, հատապտղի ինքնաբավության բարձր մակարդակը հնարավորություն է տալիս լուծելու պարենային անվտանգության որոշակի հիմնահարցեր: Պտուղների և հատապտուղների արտադրության արդյունավետության ապահովման համար անհրաժեշտ նախապայման է հանդիսանում տվյալ արտադրության վրա ուղղակի կամ անուղղակի ձևով ազդող գործոնների, ճյուղի զարգացմանը խոչընդոտող հիմնահարցերի բացահայտումը, վերլուծությունը, գնահատումը և բացահայտված խնդիրների լուծման նպատակով հստակ ռազմավարության մշակումը և իրականացումը:

¹⁴ The Fruit and Vegetables Global Value Chain: Economic Upgrading and Workforce Development. Center on Globalization, Governance & Competitiveness, Duke University Posted: November 17, 2011, page 2

¹⁵ Հակոբյան Լ.Լ., Ճեպեճյան Շ. Ա., Գյուղատնտեսության էկոնոմիկա: Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար/ Երևան: ՀՊաՀ, 2012.- 245 (268 էջ)

1.2 ՀՀ ագրարային բարեփոխումները և գյուղատնտեսության առանձնահատկությունները: Պտղաբուծության նշանակությունը և զարգացման մակարդակը:

Հայաստանը դեպի ծով ելք չունեցող, սահմանափակ ռեսուրսներով երկիր է: Այն գտնվում է կովկասյան տարածաշրջանում, սահմանակից է Վրաստանին, Ադրբեյջանին, Իրանին և Թուրքիային: Հանրապետության տարածքում գերակշռում են բարձրադիր լեռները և դաշտերը, որոնք զուգակցվում են Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային սահմանի բարձրություններով: Միջին բարձրությունը մոտ 1750 մ է: Տարեկան տեղումները կազմում են Արարատյան դաշտում՝ 300 մմ, իսկ երկրի այլ մասերում՝ շուրջ 600 մմ: Բարձրադիր գոտիներում տարածված են արոտավայրերը: Երկիրը բաժանված է երկու հիմնական ջրավազանների, հարավ-արևմուտքում՝ Արաքս գետի և հյուսիս-արևմուտքում՝ Կուր գետի: Ցածրադիր գոտիներում, օրինակ Արարատյան դաշտում, գերակշռում են հարուստ և խորը հողաշերտերը, իսկ բարձրադիր գոտիներում և թեք սարալանջերում՝ մակերեսային հողաշերտերը: Հանրապետությունում առանձնացված է 9 գյուղատնտեսական գոտի¹⁶:

Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության ոլորտն ավանդաբար հանդիսացել է երկրի տնտեսության առաջատար ճյուղերից մեկը: Վերջին տարիներին ոլորտում իրականացվող տնտեսական բարեփոխումների արդյունավետության բարձրացման, շուկայական տնտեսության իրավահարաբերությունների արմատավորման, տնտեսվարողների համար բարենպաստ տնտեսական միջավայրի ձևավորման միջպետական փոխշահավետ համագործակցության ընդլայնման, ինչպես նաև ներպետական քաղաքական վիճակի կայունության շնորհիվ անհրաժեշտ նախադրյալներ են ստեղծվել ագրարային հատվածի հետագա զարգացման արդյունքում՝ գյուղական բնակչության կենսապայմանների բարելավման և երկրի պարենային անվտանգության մակարդակի աստիճանական բարձրացման համար: Իրականացվող քաղաքականության շնորհիվ տարեցտարի բարձրանում է

¹⁶ Գոմցյան Ա. Դ., Խաչատրյան Ս. Ս., ՀՀ ագրարային ոլորտի զարգացման արդի հիմնախնդիրները: Մենագրություն.- Եր.: Տնտեսագետ, 2005.-էջ 1-3

հողօգտագործման արդյունավետությունը, նկատելի են չօգտագործվող հողատարածքների կրճատման միտումներ, հողերի միավորման, կոոպերացման, լիզինգային գործարքների որոշակի խթանման, գյուղատնտեսությունում ապրանքայնության մակարդակի բարձրացման դրական տեղաշարժեր:

Փորձագետների գնահատմամբ՝ հեռանկարում մարդկության առջև ծառանալու է գյուղատնտեսական հումքով, մթերքով և դրանց վերամշակումից ստացվող պարենամթերքով ապահովվածության խնդիրների լուծումը, քանի որ բնակչության աճը զուգորդվում է գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործվող տարածքների կրճատմամբ, ինչպես նաև՝ կլիմայի գլոբալ փոփոխությունների և բնության վրա տնտեսական ծանրաբեռնվածության աճի հետևանքով՝ էկոլոգիական վիճակի վատթարացմամբ: Այդ առումով բնակչության կողմից սպառվող սննդի լիարժեքության և պարենամթերքի մատչելիության կայուն ապահովման հիմնախնդիրները հանդիսանում են ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին սպառնալիքներ:

Հայաստանի տնտեսության կառուցվածքում տասնամյակներ շարունակ նախապատվությունը տրվել է ոչ էներգատար, ռեսուրսատար, նյութատար, սակայն գիտատար և աշխատատար ոլորտների զարգացմանը, այդ թվում՝ գյուղատնտեսությանը¹⁷:

Գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությամբ զբաղվող ցանկացած տնտեսվարող սուբյեկտ տնօրինում է որոշակի հողային, աշխատանքային, նյութական և տեխնիկական ռեսուրսներ, որոնց միասնությունը կոչվում է տնտեսության արտադրական ներուժ: Գյուղատնտեսական ձեռնարկություններում կարևորագույն ռեսուրս է հանդիսանում հողը: Հողը հանդես է գալիս որպես արտադրության գլխավոր միջոց, մարդկային հասարակության գոյության կարևորագույն պայման¹⁸ :

Գյուղատնտեսական նշանակության հողերը գյուղատնտեսական կարիքների համար առանձնացված և գյուղատնտեսական գործունեություն ծավալելու նպատակով գյուղատնտեսական մշակաբույսերի մշակման, բազմամյա տնկարկների հիմնման,

¹⁷ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Անվտանգության ռազմավարության դրույթներով նախատեսված՝ ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարության գործունեության ծրագիր, Որոշում N 482 – Ն, Երևան 2010թ, էջ 2

¹⁸ Գ.Դավթյան, Լ. Մարգարյան, Վ. Աբգարյան և ուրիշներ, Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում, Ուսումնական ձեռնարկ-Եր.: Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիա, 2004.- էջ 72 (430 էջ)

խոտհնձի, ինչպես նաև գյուղատնտեսական այլ նպատակների համար նախատեսված հողատեսքերն են: Գյուղատնտեսական նշանակության հողերը, ըստ հողատեսքերի, բաժանվում են՝ վարելահողերի, բազմամյա տնկարկների, խոտհարքների, արոտավայրերի և այլ հողատեսքերի:

ՀՀ գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքերի վերաբերյալ ամփոփ տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 1.2.1-ում:

Աղյուսակ 1.2.1

ՀՀ գյուղատնտեսական նշանակության հողերի տարածությունները և կառուցվածքը 2011-2015թթ¹⁹

Հողատեսքեր	2011թ.		2012թ.		2013թ.		2014թ.		2015թ.	
	Հազ. հա	%	Հազ. հա	%	Հազ. հա	%	Հազ. հա	%	Հազ. հա	%
Գյուղ. նշանակության որից՝	2077	100	2052.4	100	2051	100	2049.4	100	2045.7	100
Վարելահող	449.2	21.6	448.4	21.9	448.2	21.9	447.5	21.8	446.7	21.8
Բազմամյա տնկարկ*	33	1.6	33.4	1.6	33.3	1.6	33.7	1.7	34.4	1.7
Խոտհարք	128.3	6.2	121.6	5.9	121.8	5.9	121.7	5.9	121.1	5.9
Արոտ	1067.2	51.4	1056.3	51.5	1055.3	51.5	1054.2	51.5	1051.3	51.4
Այլ	399.3	19.2	392.7	19.1	392.4	19.1	392.3	19.1	392.2	19.2

* Տվյալները չեն ներառում բնակավայրերի տնամերձ տարածքում գտնվող բազմամյա տնկարկների տարածությունները:

ՀՀ գյուղատնտեսական նշանակության հողերի տարածությունների կառուցվածքը դիտարկելիս, նկատում ենք որ գերակշիռ մասը կազմում են արոտավայրերը, որոնք վերջին 5 տարիների ընթացքում կազմել են գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքերի 50 և ավելի տոկոսը: Ամենափոքր տեսակարար կշիռ կազմող հողատեսքերն են հանդիսանում բազմամյա տնկարկների տարածությունները:

¹⁹ http://www.cadastre.am/page/land_balance

Անկախության հռչակումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվեցին արմատական տնտեսական վերափոխումներ, կատարվեցին համակարգային վերափոխումներ և պայմաններ ստեղծվեցին շուկայական հարաբերություններով կարգավորվող ազատական տնտեսության ձևավորման համար:

Անցումային փուլում տեղի ունեցած գործընթացներն օբյեկտիվորեն հանգեցրին երկրի ընդհանուր տնտեսական վիճակի վատթարացմանը, հարուցեցին որոշակի սոցիալ-տնտեսական դժվարություններ: Այս գործընթացներից զերծ չմնաց նաև ագրոպարենային համակարգը, որը հանրապետության ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման և պարենային անվտանգության ապահովման գործում խաղում է վճռորոշ դեր և համարվում է տնտեսության առավել կարևոր բնագավառներից մեկը: Ահա թե ինչու առաջինն այստեղ սկսվեցին տնտեսական վերափոխումներն ու սեփականաշնորհումը: Հարկ եղավ որոշակի քաղաքականություն մշակել և գործնական միջոցառումներ իրականացնել տեղի ունեցած անկումային գործընթացները կասեցնելու, կայունացումն ու հետագա զարգացումը կանխորոշելու համար նոր պայմաններին համապատասխան օրենսդրական դաշտի ստեղծման, տնտեսական հարաբերությունները կարգավորող մեխանիզմների մշակման ու կիրառման, ներդրումների ներգրավման, պետական աջակցության ծավալների ընդլայնման հիման վրա, որոնք անշուշտ ունեցել են իրենց դրական ազդեցությունը²⁰:

Ամբողջությամբ վերցրած, ագրարային բարեփոխումները կոչված էին լուծելու հետևյալ երեք հիմնախնդիրները՝

1. ոլորտի կառուցվածքային վերափոխում, հողի և նյութատեխնիկական միջոցների մասնավորեցում, գյուղատնտեսական արտադրական սուբյեկտների վերակառուցում,

2. նոր շուկայական և արտադրական ենթակառուցվածքների ձևավորում, ագրար-յին համալիրի ոլորտների մասնավորեցում և տնտեսական ազատականացում,

²⁰ Հ.Գ. Քլոյան, ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002թ.-էջ 5

3. իրականացված բարեփոխումներին համապատասխան՝ պետական տնտեսական (այդ թվում՝ ագրարային) քաղաքականության ձևավորում²¹:

Նշված երեք խնդիրները փոխկապակցված էին և պահանջում էին միաժամանակյա լուծում: Դրանցից որևէ մեկին առաջնային նշանակություն տալը և առաջնահերթ լուծումը չէին կարող փոխհատուցել նշված մյուս խնդիրների հետաձգումը կամ դանդաղ ընթացքով իրականացումը: Նշվածի հետ մեկտեղ ագրարային բարեփոխումները մեծ չափով պայմանավորված էին տվյալ երկրի ընդհանուր մակրոտնտեսական իրավիճակով, քանի որ առանց ընդհանուր տնտեսական կայունության, ագրարային բարեփոխումների առաջընթացի ապահովումը գործնականում անհնարին է:

Անկախության հռչակումից հետո Հայաստանում տնտեսական վերափոխումների առանցքը կապված էր շուկայական տնտեսությանը բնորոշ հարաբերությունների, ինստիտուտների և կառավարման համակարգի ձևավորման հետ: Հանրապետությունում բարեփոխումներն իրականացվել են տնտեսության համար երկու խիստ տարբեր ժամանակաշրջաններում: Առաջինը՝ 1990-1994 թվականներին, բնորոշ էր տնտեսական կտրուկ անկումը, որը հետևանք էր տարածաշրջանում հակամարտությունների հետևանքով հիմնական տրանսպորտային ուղիների խաթարման և Հայաստանի փաստացի շրջափակվածության, էներգետիկ ճգնաժամի, նախկինում ձևավորված տնտեսական կապերի խզման և վարվող տնտեսական քաղաքականության բազմաթիվ սխալների և բացթողումների: Այս ժամանակահատվածում հողի արագ սեփականաշնորհումը, գների ազատականացումը, արտաքին առևտուրը և տնտեսական սահմանների բաց գործելակարգը, ազգային դրամի ներդրումը և այլ անհրաժեշտ ու պարտադրված գործընթացներըն այնպիսի ազդեցություն ունեցան տնտեսության վրա, որի հետևանքները դեռևս առկա են: 1990-1994 թվականներին համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) ծավալը կրճատվեց 53 տոկոսով, և արձանագրվեց գերսղաճ: Երկրորդ. 1994 թվականից սկսած, մասնակիորեն հաջողվեց կասեցնել երկրի

²¹ Հ.Ս.Ծպնեցյան, Հայաստանի Հանրապետության ագրարային ոլորտի արտադրական ենթակառուցվածքների ձևավորման հիմնախնդիրներն անցումային տնտեսության պայմաններում, Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2005թ.- էջ 6 (266էջ)

տնտեսական անկումը և ապահովել մակրոտնտեսական որոշակի կայունություն: Այն բնութագրվեց ՀՆԱ-ի որոշակի աճով և խիստ ցածր սղաճով²²:

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ագրարային ոլորտում կիրառված քաղաքականությունը քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական գործոնների հետևանք էր: Այդ գործոններից էին մասնավորապես՝ սեփականատեր գյուղացիներից նոր տնտեսակարգին հարող սոցիալական հիմքի ձևավորումը, միջազգային հանրության աջակցության ակնկալումը (ագրարային բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գործընթացն առաջինն իրականացնողի դերը ստանձնելով, Հայաստանը միջազգային ֆինանսական կառույցներից և որոշ երկրներից ակնկալեց արտոնյալ վարկեր, դրամաշնորհներ և այլն), ամբողջատիրության վերականգնման հիմքերի վերացումը, տարածաշրջանային հակամարտությունները, նախկին տնտեսական կապերի խզումը, կենտրոնացված մատակարարումների վերացումը, գործազրկության աճը, իսկ վերջիններիս գումարվեց նաև աղետի գոտու և փախստականների հիմնախնդիրները: Այսպիսով խորացող տնտեսական ճգնաժամը անխուսափելի էր դարձրել բնակչության կենսամակարդակի կտրուկ անկումը:

Ագրարային վերափոխումների և հողի սեփականաշնորհման քաղաքականությունը պայմանավորող գործոնների հիշատակումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դրա իրականացումը անհրաժեշտություն էր²³:

Գյուղատնտեսությունը տնտեսության նյութական բարիքների արտադրության կարևորագույն ճյուղերից մեկն է, որը երկրի բնակչությանն ապահովում է բարձրորակ սննդամթերքով, իսկ թեթև ու սննդի արդյունաբերությանը՝ հումքով: Գյուղատնտեսությունը ոչ միայն ագրոարդյունաբերական համալիր է, այլև ամբողջ տնտեսության առավել բարդ ու աշխատատար ճյուղն է և պահանջում է ներկայիս պահանջներին համապատասխան արդյունավետ կազմակերպում:

Գյուղատնտեսությունը վճռական դեր ունի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման և պարենային անվտանգության ապահովման գործում:

²² Հ.Ս.Ծանեցյան, Հայաստանի Հանրապետության ագրարային ոլորտի արտադրական ենթակառուցվածքների ձևավորման հիմնախնդիրներն անցումային տնտեսության պայմաններում, Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2005թ.- էջ 8 (266էջ)

²³ Նույն տեղում, էջ 10-11

Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ այդ կարևոր ճյուղում առաջինը սկսվեցին բարեփոխումները ²⁴:

Գյուղատնտեսությունը՝ տնտեսության մյուս ճյուղերի համեմատ ունի յուրօրինակ կողմեր, որոնք պայմանավորված են գյուղատնտեսության առանձնահատկություններով: Գյուղատնտեսության առավել բնորոշ առանձնահատկություններից են՝

1. գյուղատնտեսությունը կազմված է մի շարք ճյուղերից, որոնք իրարից տարբերվում են բնական գործոններով, արտադրության տեխնոլոգիայով, աշխատանքի և աշխատանքային գործընթացների կազմակերպմամբ:

2. Հողը գյուղատնտեսական արտադրության համար անփոխարինելի արտադրամիջոց է և ի տարբերություն մնացած հիմնական արտադրամիջոցների ոչ միայն չի մաշվում, այլ նաև ագրոտեխնիկական և կազմակերպատնտեսական միջոցառումների շնորհիվ տարեցտարի բարձրացնում է բերրիությունը: Ընդ որում, գյուղատնտեսության մեջ հողն ունի երկակի բնույթ, մի դեպքում արտադրության գլխավոր միջոց է, մյուս դեպքում՝ աշխատանքի առարկա:

3. Գյուղատնտեսության մեջ վերջնական ցուցանիշները կախված են ոչ միայն կազմակերպատնտեսական, այլև բնական գործոններից, որոնք հաճախ անկառավարելի են մարդկանց կողմից:

4. Գյուղատնտեսության մեջ աշխատանքային ժամանակաշրջանը չի համընկնում արտադրանքի արտադրության ժամանակաշրջանի հետ, այսինքն՝ կրում է սեզոնային բնույթ:

5. Գյուղատնտեսական արտադրանքը քիչ փոխադրահարմար է և շուտ փչացող, այդ իսկ պատճառով արտադրանքի պահպանման, վերամշակման և իրացման համար պահանջվում են հատուկ պայմաններ:

6. Գյուղատնտեսության մեջ արտադրությունը գլխավորապես կազմակերպվում է բաց երկնքի տակ, մեծ հողատարածությունների վրա, որտեղ

²⁴ Գ.Դավթյան, Լ. Մարգարյան, Վ. Աբգարյան և ուրիշներ, Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում, Ուսումնական ձեռնարկ-եր.: Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիա, 2004, - էջ 3 (430 էջ)

արտադրության տեխնոլոգիայի և արտադրանքի տեղափոխման համար պահանջվում են լրացուցիչ ծախսումներ²⁵:

Անկախության հռչակումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունում սկսեցին իրականացվել արմատական տնտեսական բարեփոխումներ: Կառավարության կողմից սահմանվեցին սեփականաշնորհման, հողի սեփականության վերամրազրման, գների ազատականացման, ձեռնարկությունների և ֆինանսական բնագավառի հետագա բարեփոխումների իրականացման հիմնական ուղղությունները: Հողային բարեփոխումները համընկան բնակչության մեկ շնչին ընկնող եկամուտի նվազման հետ, աճեցվող մշակաբույսերի տեսականին ենթարկվեց զգալի փոփոխությունների՝ տեխնիկական և կերային մշակաբույսերի, պտղի և խաղողի այգիների (արտահանման ցածր ծավալների արդյունքում). տեխնիկական մշակաբույսերի փոխարեն ներկայումս առավելապես մշակվում են պարենային մշակաբույսեր²⁶:

Ագրարային հատվածում վարվող քաղաքականությունը հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացմանն ուղղված տնտեսական քաղաքականության հիմնական բաղկացուցիչ մասերից մեկն է: Լինելով հանրապետության տնտեսության առաջատար և բազմաբնույթ բնագավառ, ոլորտում քաղաքականության ձևավորման գործում իրենց մասնակցությունն են ցուցաբերում համապատասխան նախարարություններն ու գերատեսչությունները, պետական մարմիններն ու հասարակական կազմակերպությունները: Ագրարային ոլորտում իրականացվող քաղաքականությունը նպատակաուղղված է լուծելու բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, որոնցից են՝

1. գյուղատնտեսական արտադրության ինտենսիվացման համար անհրաժեշտ պայմանների և ենթակառուցվածքների ձևավորումը,
2. գյուղացիական տնտեսությունների նյութատեխնիկական մատակարարումների և արտադրական սպասարկումների կազմակերպման գործի բարելավումը,

²⁵ Գ.Դավթյան, Լ. Մարգարյան, Վ. Աբգարյան և ուրիշներ, Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում, Ուսումնական ձեռնարկ-եր.: Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիա, 2004, - էջ 8-9 (430 էջ)

²⁶ Հ.Գ. Քլոյան, ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002թ.-էջ 42 , (399էջ)

3. ոռոգման բնագավառում տնտեսական բարեփոխումների իրականացումը,

4. գյուղատնտեսության և վերամշակող արդյունաբերության բնագավառում վարկավորման (հնարավորինս ցածր տոկոսադրույքներով) ծավալների ընդլայնումը,

5. տեղական արտադրողների շահերի պաշտպանությունը և այլն²⁷:

Միաժամանակ, մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով պայմանավորված, և մասնավորապես՝ քաղաքականության անկատարության, հանրապետության բարդ մակրոտնտեսական միջավայրի, ռեսուրսների սղության և այլ պատճառներով, ակնկալվող արդյունքները դեռևս չեն ստացվում: Այս արդյունքները հիմնականում ագրարային ոլորտում իրականացվող քաղաքականության բացթողումների, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցության հետևանք են: Հատկանշական են, մասնավորապես՝

- կոոպերացման և հողի շուկայի ձևավորմանը նպաստող տնտեսական մեխանիզմների անկատարությունը,
- նախատեսվող միջոցառումների ֆինանսավորման հիմնախնդիրները,
- վարկավորման, լիզինգային, վարձակալման գործընթացների կարգավորմանն ուղղված ծրագրերի անկատարությունը,
- գյուղացիական տնտեսություններում ապրանքայնության ցածր մակարդակը, իրացման համակարգի հետ կապված բարդությունները,
- բնակչության ցածր վճարունակությունը և արտահանման բարդությունները,
- ապահովագրական, մարքեթինգային գործընթացների անկատարությունը և այլն:

Գյուղատնտեսությունը հանդիսանում է ազգային տնտեսության կարևորագույն բաղկացուցիչ մասը, ուստի դրա հետագա զարգացումը էականորեն կախված կլինի երկրի ընդհանուր տնտեսական իրավիճակից: Միևնույն ժամանակ՝ գյուղատնտեսության զարգացումը կարող է էապես ազդել երկրի մակրոտնտեսական վիճակի բարե-

²⁷ Հ.Գ. Քլոյան, ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002թ.-էջ 52 , (399էջ)

լավման վրա: Այսպիսով երկրի մակրոտնտեսական իրավիճակը և գյուղատնտեսությունում տեղի ունեցող գործընթացները փոխադարձաբար կապված են և փոխապայմանավորված, հետևապես գյուղատնտեսության զարգացման ռազմավարության մեջ պետք է հաշվի առնվեն աղքատության նվազեցման ռազմավարական պահանջները և երկրում տեղի ունեցող մակրոտնտեսական գործընթացներ²⁸:

Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետության համար միշտ էլ եղել է տնտեսության այն կարևոր հենասյուներից մեկը, որը հանդիսացել է կապակցող օղակ տնտեսության մյուս ճյուղերի միջև և ուղղակիորեն նպաստել է այդ ճյուղերի զարգացմանն ու կատարելագործմանը: Ինչպես յուրաքանչյուր երկիր, այնպես էլ Հայաստանը, աչքի է ընկնում որոշակի առանձնահատկություններով, այդ թվում՝ աշխարհագրական, տնտեսական, քաղաքական և այլն: Այդ առանձնահատկությունների շնորհիվ դարերի ընթացքում ձևավորվել և զարգացել են տնտեսության այն ճյուղերը, որոնց զարգացման համար տվյալ երկրի առանձնահատկությունները խթանող դեր են ունեցել: Հայաստանի առանձնահատկություններից ելնելով գյուղատնտեսության մեջ առավել զարգացել է բուսաբուծության ճյուղը, ինչի մասին վկայում են նաև գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի կառուցվածքում բուսաբուծության ճյուղի առավել բարձր տեսակարար կշիռը: Այսպես օրինակ, 2011 թվականին բուսաբուծության ճյուղի տեսակարար կշիռը գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի մեջ կազմել է 58.5, 2012 թվականին՝ 61.3, 2013 թվականին՝ 62.3 , 2014 թվականին՝ 60.9, 2015 թվականին՝ 60.5 տոկոս²⁹:

Ուսումնասիրելով գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի, ինչպես նաև գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքերի կառուցվածքները, կարող ենք նշել, որ բուսաբուծության ճյուղում առավել զարգացած են պտղաբուծությունը, բանջարաբուծությունը, կարտոֆիլագործությունը, հացահատիկի, հատիկալնդեղենների, կերային մշակաբույսերի արտադրությունը և այլն: ՀՀ-ում բուսաբուծության ճյուղի հիմնական արտադրական ցուցանիշները ներկայացված են աղյուսակ 1.2.2-ում:

²⁸ Հ.Գ. Քլոյան, ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002թ.-էջ 62 , (399էջ)

²⁹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2016թ., էջ 294

Աղյուսակի տվյալներից ակնհայտ է դառնում, որ հացահատիկային մշակաբույսերի, հատիկաընդեղենների, բանջարեղենի և բոստանային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները վերջին 20 տարիների ընթացքում ավելացել են շատ դանդաղ տեմպերով:

Աղյուսակում ներկայացված համախառն բերքի մասին տվյալները դիտարկելիս, նկատում ենք, որ համախառն բերքի փոփոխությունները տեղի են ունեցել բավականին նկատելի շեղումներով, քանի որ համախառն բերքի ստացում կախված է ոչ միայն տարածությունների չափերից, այլ նաև բնակլիմայական, ագրոտեխնիկական և մի շարք այլ ուղղակի և անուղղակի ազդող գործոններից:

Համախառն բերքի առումով աճը առավել նկատելի է: Այսինքն կարող ենք եզրակացնել, որ համախառն բերքի աճը տեղի է ունեցել հիմնականում ինտենսիվ գործոնների հաշվին, այն է՝ նոր առավել բերքատու սորտերի ներդրման, անհրաժեշտ ագրոտեխնիկական միջոցառումների իրականացման շնորհիվ: Ինչ վերաբերվում է խաղողի և պտղատու այգիների տարածություններին, ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ 1995-2000 թվականներին երկրում տիրող սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակի պայմաններում զգալիորեն կրճատվել են թե պտղատու այգիների և թե խաղողի այգիների տարածությունները: 2000 թվականին պտղատուների և խաղողի այգիները 1995 թվականի համեմատ կրճատվել են համապատասխանաբար 33 և 35 տոկոսով: 2005 թվականից հետո սկսեցին վերականգնվել և կայուն տեմպերով աճել պտղատու այգիների և խաղողի տարածությունները:

Հայաստանի Հանրապետության բուսաբուծության ճյուղի հիմնական արտադրական ցուցանիշները 1995-2015թթ³⁰

Մշակաբույսեր	Ցուցանիշներ	Չափի միավոր	Տարիներ								
			1995թ.	2000թ.	2005թ.	2010թ.	2011թ.	2012թ.	2013թ.	2014թ.	2015թ.
Հացահատիկ և հատիկալնդեղեն	Տարածություն	Հազ.հա	174.9	181.1	209.6	159.3	157.8	172.2	178.4	188.7	201.3
	Համախառն բերք	Հազ.տոննա	254.5	224.8	396.2	326.4	440.7	456.1	548.8	590.6	637.9
Կարտոֆիլ	Տարածություն	Հազ.հա	32.6	34.2	34.4	28.4	28.7	31.2	30.7	31.6	33.3
	Համախառն բերք	Հազ.տոննա	427.7	290.3	564.2	482.0	557.3	647.2	660.5	733.2	764.5
Բանջարեղեն	Տարածություն	Հազ.հա	21.1	20.0	22.5	23.5	25.0	25.2	25.4	26.4	29.1
	Համախառն բերք	Հազ.տոննա	450.9	375.7	663.8	707.6	787.1	849.0	876.0	954.6	1031.5
Բոստանային	Տարածություն	Հազ.հա	3.3	3.4	3.9	4.5	5.8	5.1	5.4	5.8	6.8
	Համախառն բերք	Հազ.տոննա	54.0	52.8	117.9	132.5	180.9	205.1	208.1	245.8	286.8
Պտուղ և հատապտուղ	Տարածություն	Հազ.հա	34.4	22.8	34.9	37.7	37.1	39.3	40.2	40.1	40.6
	Համախառն բերք	Հազ.տոննա	146.1	128.5	315.6	128.5	239.4	331.7	338.1	291.0	386.5
Խաղող	Տարածություն	Հազ.հա	23.2	15.0	14.9	17.4	16.3	17.4	17.5	17.2	17.3
	Համախառն բերք	Հազ.տոննա	154.9	115.8	164.4	222.9	229.6	241.4	240.8	261.3	309.2

³⁰ Պարենային ապահովություն և աղքատություն 1995, 2000, 2005, 2010-2015թթ., ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2001թ, 2006թ, 2013թ, 2016թ

Պտղաբուծությունը հայաստանում ունի շատ հին պատմություն: Չնայած պտղաբուծության այդ դարավոր պատմությանը, այնուամենայնիվ 1921 թվականին Հայաստանի այժմյան տարածքում կար ընդամենը 1500 հեկտար պտղատու այգի, որի մեջ գերիշխող էին ծիրանենին և դեղձենին: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո պտղաբուծության զարգացումը ստանում է նոր թափ³¹:

Խորհրդային տարիներին ձեռնարկված միջոցառումների ու խոշոր կապիտալ ներդրումների շնորհիվ պտղատու այգիների տարածություններն ընդարձակվեցին: Ստեղծվել են մեծ թվով խոշոր, զանգվածային այգիներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի 200-1000 հա և ավելի տարածություն: 1928 թվականին ձևավորվել է Երևանի պտղաբուծության սելեկցիոն կայանը, որի հիման վրա հետագայում կազմակերպվել է Այգեգործության, գինեգործության և պտղաբուծության գիտահետազոտական ինստիտուտը, որոնք անփոխարինելի դեր ունեցան պտղաբուծության զարգացման գործում: Այսպիսով անցյալի մանր, նույնիսկ տեղական սպառման համար ոչ կարևոր նշանակություն ունեցող պտղաբուծության փոխարեն ստեղծվեց բարձր արդյունավետ արդյունաբերական պտղաբուծության, որը կազմում է Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության զարգացման հիմնական ուղղություններից մեկը³²:

Աղյուսակ 1.2.3-ում ներկայացված են վերջին տարիներին ՀՀ-ում պտղաբուծության ճյուղի վերաբերյալ ամփոփ տվյալներ: Հայաստանի Հանրապետությունում պտղաբուծության ճյուղի վերաբերյալ տվյալները դիտարկելիս նկատում ենք, որ պտղի և հատապտղի տարածությունների, ինչպես նաև համախառն արտադրանքի կառուցվածքում գերակշռում են հնդավորները և կորիզավորները: Վերջին 5 տարիների կտրվածքով պտղի և հատապտղի տարածությունների կառուցվածքում հնդավորների տեսակարար կշիռը կազմել է 35.95, իսկ կորիզավորներինը՝ 51.36 տոկոս: Համախառն արտադրանքի կառուցվածքում հնդավորների և կորիզավորների տեսակարար կշիռները համապատասխանաբար կազմում են՝ 43.73 և 49.48 տոկոս:

³¹ Ա.Ե.Մարգարյան, Հ.Ն. Շահինյան, Պտղաբուծություն, Լույս հրատարակչություն, Եր.:1976.-13 (555 էջ)

³² Հակոբյան Լ. Լ., Գյուղատնտեսության էկոնոմիկա, Ուսումնական ձեռնարկ, ՀՊԱՀ, Եր.:2012 թ., էջ 242 (268 էջ)

Պտղատու այգիների և հատապտղանոցների տարածությունները, միջին բերքատվությունն ու համախառն արտադրանքը**Հայաստանի Հանրապետությունում 2011-2015 թվականներին³³**

Անվանումը	Չափի միավոր	2011թ.	2012թ.	2013թ.	2014թ.	2015թ.
Հնդավորներ	Տարածությունը հա	12879	14373	14403	14413	14891
	Միջ. բերք. տոննա	8.49	10.67	10.81	12.38	11.54
	Համ. արտ. տոննա	101844.5	135268.7	138698	160594.3	157489.3
Կորիզավորներ	Տարածությունը հա	19538	19864	20688	20618	20680
	Միջ. բերք. տոննա	7.32	10.40	9.82	6.23	10.92
	Համ. արտ. տոննա	117437.4	174367.8	176102.4	113710.9	203589.5
Ընկուզապտուղներ	Տարածությունը հա	1703	1888	1939	1944	1980
	Միջ. բերք. տոննա	3.09	2.43	2.71	0.82	3.32
	Համ. արտ. տոննա	4890.3	4239.1	4833.2	1472.5	5953.1
Մերձարևադար- ձայիններ	Տարածությունը հա	710	738	745	746	740
	Միջ. բերք. տոննա	3.97	5.72	7.95	5.51	8.09
	Համ. արտ. տոննա	2567.3	3550.2	4976.4	3426.1	5358.8
Հատապտուղներ	Տարածությունը հա	2319	2422	2454	2408	2224
	Միջ. բերք. տոննա	5.51	6.02	5.57	4.98	6.71
	Համ. արտ. տոննա	12626.8	14310.3	13512.9	11834.1	14097.9
Ընդամենը	Տարածությունը հա	37149	39285	40229	40129	40582
	Միջ. բերք. տոննա	7.35	9.70	9.50	8.08	10.47
	Համ. արտ. տոննա	239366.3	331736.1	338122.9	291037.9	386502.3

³³ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2012թ, 2013թ, 2014թ, 2015թ, 2016թ, էջ 33-38

Վերջին 5 տարիների միջինացված տվյալների համաձայն մերձարևադարձային պտղատեսակների տեսակարար կշիռը թե պտղի ու հատապտղի տարածությունների, և թե համախառն արտադրանքի կառուցվածքում ամենաքիչ տեսակարար կշիռն է կազմում, համապատասխանաբար՝ 1.86 և 1.25 տոկոս:

Պտղի և հատապտղի տարածությունների հիմնական մասը կենտրոնացված է Արարատյան դաշտում՝ Արարատի և Արմավիրի մարզերում:

Աղյուսակ 1.2.4-ում ներկայացված են պտղի և հատապտղի տարածության, համախառն արտադրանքի և միջին բերքատվության վերաբերյալ տվյալներ, ըստ մարզերի և Երևան քաղաքի՝ 2011-2015 թվականների ընթացքում:

Ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետությունում պտղի և հատապտղի տարածությունները աճման միտում ունեն: 2011 թվականին պտղի և հատապտղի տարածությունները կազմել են 37149 հա, իսկ 2015 թվականին՝ 40582 հա: Այսպիսով 2011-2015թթ ընթացքում պտղի և հատապտղի տարածությունները ավելացել են 3433 հեկտարով՝ 9,24 տոկոսով: Միևնույն ժամանակ 61,46 տոկոսով ավելացել են նաև համախառն արտադրանքի ծավալները, կազմելով՝ 386,5 հազ.տոննա, մինչդեռ 2011 թվականին համախառն արտադրանքը կազմում էր ընդամենը 239,4 հազ.տոննա: Պտղի և հատապտղի արտադրության մեջ զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում Արարատի, Արմավիրի և Արագածոտնի մարզերը: Վերջիններս ապահովում են հանրապետությունում արտադրվող պտղի և հատապտղի շուրջ 70 տոկոսը:

1990-ական թվականների սկզբին պտղի և հատապտղի տարածությունները կրճատվեցին: Սակայն հետագայում, երբ երկրում ձևավորվում էին շուկայական տնտեսություն վարելու համար պայմաններ, դրանց զուգընթաց ավելանում էին նաև պտղատու այգիների տարածությունները: Դժվարին այդ ժամանակահատվածում պտղի և հատապտղի արտադրության ծավալները բավարարում էին միայն երկրի ներքին պահանջարկը: Հետագայում պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությունների, ինչպես նաև համախառն բերքի ավելացման շնորհիվ հնարավորություն ստեղծվեց նաև ավելացնել արտահանման ծավալները:

Աղյուսակ 1.2.4

Պտղատու այգիների և հատապտղանոցների տարածություններն (ներառյալ տնկարաններ) ու համախառն արտադրանքը, ընդամենը բոլոր տնտեսություններում, ըստ մարզերի և Երևան քաղաքի 2011-2015թթ³⁴

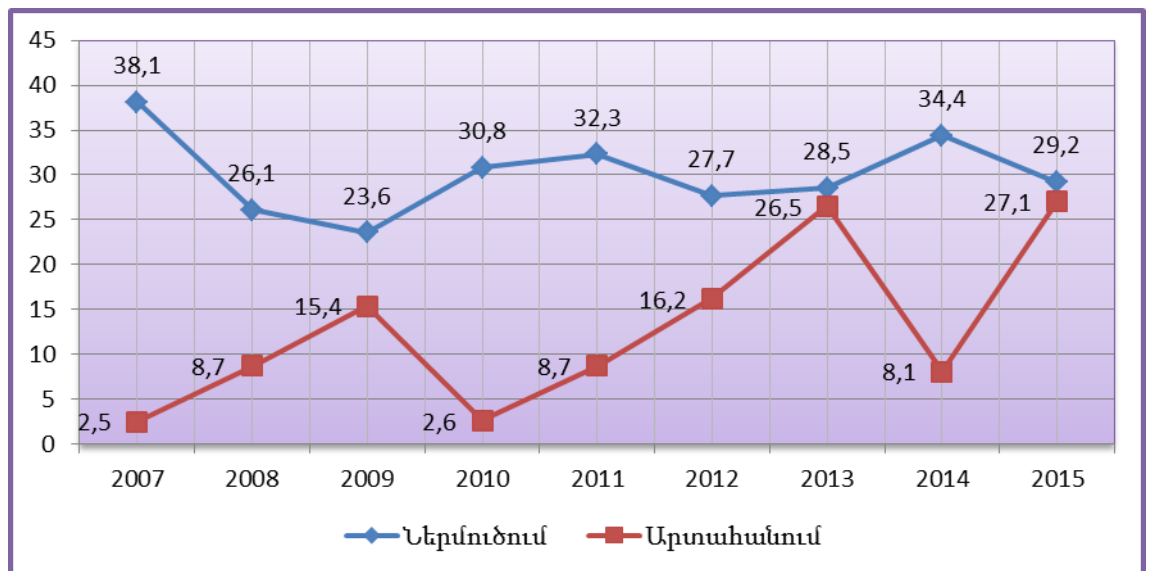
Մարզեր	Չափի միավոր	2011թ.	2012թ.	2013թ.	2014թ.	2015թ.
Երևան	Տարածությունը հա	1327	1327	1328	1328	1328
	Համ. արտ. տոննա	4536.8	5633.3	5900	4720.0	6210.0
Արագածոտն	Տարածությունը հա	4882	6486	6602	6618	6617
	Համ. արտ. տոննա	28965.4	67354.3	69913.5	71600.1	95580.6
Արարատ	Տարածությունը հա	6972	7299	7394	7416	7588
	Համ. արտ. տոննա	75710.1	86452.6	91804.8	70917.7	90126.0
Արմավիր	Տարածությունը հա	8216	7729	8340	8414	8491
	Համ. արտ. տոննա	60320.7	81471.4	75009.7	61981.2	98075.4
Գեղարքունիք	Տարածությունը հա	1485	1488	1488	1488	1684
	Համ. արտ. տոննա	23333.7	24826.8	25549.8	26093.4	25899.0
Լոռի	Տարածությունը հա	2435	2571	2591	2488	2493
	Համ. արտ. տոննա	3607.8	6341.0	6264.4	2762.2	2453.3
Կոտայք	Տարածությունը հա	4188	4690	4690	4547	4557
	Համ. արտ. տոննա	13715.1	18577.9	19348.5	14229.2	19174.7
Շիրակ	Տարածությունը հա	441	494	503	518	534
	Համ. արտ. տոննա	3350.3	6304.0	7732.4	8974.1	9736.0
Սյունիք	Տարածությունը հա	2586	2586	2591	2592	2558
	Համ. արտ. տոննա	11611.7	12950.9	13992.8	14013.4	15265.5
Վայոց ձոր	Տարածությունը հա	2141	2143	2148	2155	2156
	Համ. արտ. տոննա	3337.2	5036.2	5730.2	5443.3	8440.4
Տավուշ	Տարածությունը հա	2476	2472	2554	2565	2576
	Համ. արտ. տոննա	10877.5	16787.7	16876.8	10303.3	15541.4
Ընդամենը	Տարածությունը հա	37149	39285	40229	40129	40582
	Համ. արտ. տոննա	239366.3	331736.1	338122.9	291037.9	386502.3

Գծապատկեր 2-ում ներկայացված են պտղի և հատապտղի արտահանման և ներմուծման ծավալները 2007-2015 թվականների ընթացքում:

Գծապատկերում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ ի տարբերություն ներմուծված պտղի և հատապտղի ծավալների, արտահանման

³⁴ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2011թ., 2012թ., 2013թ., 2014թ., 2015թ., ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2012թ., 2013թ., 2014թ., 2015թ., 2016թ., էջ 33-35

ծավալները խիստ տատանողական բնույթ են կրել: Նշված ժամանակահատվածում ամենաքիչ ծավալներով՝ 2,5 հազար տոննա, արտահանվել է 2007 թվականին, որի մաքսային արժեքը կազմել է 864,5 հազար ԱՄՆ դոլար: 2007 թվականին արտահանման նման ցածր ծավալները օրինաչափ են դարձնում նույն տարում ներմուծման բարձր ծավալները՝ 38,1 հազար տոննա, որի մաքսային արժեքը կազմել է 28 451 հազար ԱՄՆ դոլար:

Գծապատկեր 2 : Պտղի և հատապտղի արտահանումը և ներմուծումը 2007-2015 թվականներին (հազ.տոննա)³⁵

Ինչ վերաբերվում է արտահանման վիճակագրությանը, կարող ենք փաստել, որ 2015 թվականին արտահանվել է 27,1 հազար տոննա պտուղ և հատապտուղ, որը դիտարկվող ժամանակահատվածում ամենաբարձր ցուցանիշն է: Վերջինիս մաքսային արժեքը կազմել է 12 343 հազար ԱՄՆ դոլար: Ներմուծման ամենացածր ցուցանիշը գրանցվել է 2009 թվականին, 23,6 հազար տոննա՝ 32 475 հազար ԱՄՆ դոլար մաքսային արժեքով:

Պտղաբուծությունը հանդիսանում է գյուղատնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկը, ուստի ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության ռազմավարության շրջանակներում նախատեսվում է ավելացնել պտղի և հատապտղի տարածությունները: Այսպիսով «Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և

³⁵ ՀՀ արտաքին առևտուրը ՄԳԳ ԱԱ-ի ապրանքախմբերով, ՀՀ մաքսային վիճակագրության տվյալները 2007-2015 թվականներին:

գյուղատնտեսության 2010-2020թթ կայուն զարգացման ռազմավարության» շրջանակներում նախատեսվում է բազմամյա տնկարկների տարածությունները հասցնել մինչև 86 հազ.հա, որից պտղատու այգի՝ 53 հազ.հա և խաղողի այգի 33 հազ.հա³⁶: Կանխատեսվող մակարդակի ձեռքբերման ռազմավարության ուղղություններն են՝

1. հանրապետության գոտիական առանձնահատկություններին համապատասխան մշակության և բերքահավաքի առաջադիմական տեխնոլոգիաների արմատավորումը: Այդ նպատակով՝ նոր տեխնոլոգիաների ներդրման ծրագրի իրականացում, վերջինիս ուղղությամբ գյուղացիական տնտեսություններին և գյուղատնտեսությունում զբաղված տնտեսվարողներին խորհրդատվական ու տեղեկատվական աջակցություն:

2. Սորտափորձարկման համակարգի կատարելագործում և ընդլայնում:

3. Առանձնակի ուշադրություն է նախատեսված դարձնել վիրուսազերծ տնկանյութի արտադրության և հիվանդությունների ու վնասատուների դեմ պայքարի առաջավոր տեխնոլոգիաների ներդրմանը:

4. Վայրի հատապտուղների, դեղաբույսերի պլանտացիոն աճեցման, հատապտուղների արտադրության և վերամշակման խթանում:

5. Բույսերի պաշտպանության ինտեգրացված պայքարի ներդրում, օրգանական գյուղատնտեսության զարգացման նպատակով կենսաբանական և էկոլոգիապես անվտանգ միջոցների կիրառության ընդլայնում: Բույսերի պաշտպանության միջոցների և պարարտանյութերի ներկրման, պահպանության ու վաճառքի գործընթացների տեսչական հսկողության ուժեղացում:

6. Բնական աղետների երաշտ, սելավներ, հողերի աղակալում, կարկտահարություն և այլն կանխարգելում, կանխատեսում և հետևանքների մեղմմանն ուղղված, ինչպես նաև հակակարկտային կայանքների տեղադրման համալիր միջոցառումների իրականացում:

7. Նախատեսված է ստեղծել պտղի և խաղողի տեղական և սելեկցիոն սորտերի դաշտային հավաքածուներ՝ կոլեկցիոն այգիների վերականգնման, այլ

³⁶ «Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020թթ կայուն զարգացման ռազմավարություն», Որոշում N 1476-Ն, էջ 42

երկրների գենետիկական բանկերից հայկական ծագում ունեցող նմուշների ձեռքբերման և նոր այգիների հիմնադրման միջոցով և այլն:

Կատարված ուսումնասիրություններից ելնելով, կարող ենք փաստել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում պտղաբուծության ճյուղը տասնամյակներ շարունակ հանդիսացել է գյուղատնտեսության կարևոր ենթաճյուղերից մեկը, որն ապահովում է բարձր եկամտաբերություն: Վարչահրամայական համակարգից շուկայական հարաբերություններին անցում կատարելու նպատակով իրականացվեցին ագրարային վերափոխումներ, որոնք նպաստեցին տնտեսական աճի գրանցմանը: Չնայած առկա տնտեսական աճի միտումներին, տնտեսական վերափոխումների առանձնահատկություններով, մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններով պայմանավորված, ագրարային ոլորտի առջև ծառացել են բազմաթիվ խնդիրներ, որոնց հիմնական մասը կապված է գյուղատնտեսության ենթակառուցվածքների անկատարության, դրանց արդյունավետ գործունեությունն ապահովող մեխանիզմների բացակայության հետ: Հողի սեփականաշնորհման հետևանքով 1 գյուղացիական տնտեսությանը բաժին ընկավ 1.4 հա գյուղատնտեսական հողատեսք, այդ թվում՝ 1.1 հա վարելահողեր³⁷: Տնտեսությունների փոքր չափերի, ինչպես նաև այլ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների պատճառով ապրանքային արտադրություն կազմակերպելիս առաջ են գալիս բազմաթիվ դժվարություններ՝ ինտեսիվացման ցածր մակարդակ, ցանքաշրջանառության բացակայության, նյութատեխնիկական միջոցների մատակարարման անկատարության, ջրամատակարարման, իրացման շուկաների հետ կապված դժվարություններ և այլն: Այս բաժնում կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հանրապետությունում պտղաբուծության ճյուղի զարգացման գործում առկա են բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, մասնավորապես՝ բնական աղետներից պտղի և հատապտղի տնկարկների պաշտպանության անկատար մեխանիզմներ, ապահովագրության համակարգի բացակայություն, բերքահավաքի արդյունավետ կազմակերպման հիմնախնդիրներ, հավաքված բերքի պահպանության, փոխադրման, իրացման հիմնախնդիրներ և այլն: Վերջիններիս

³⁷ Հ.Ս.Ծանեցյան, Հայաստանի Հանրապետության ագրարային ոլորտի արտադրական ենթակառուցվածքների ձևավորման հիմնախնդիրներն անցումային տնտեսության պայմաններում, Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2005թ. էջ 75 (266էջ)

լուծման համար համապատասխան վերլուծությունները և առաջարկները կներկայացնենք ատենախոսության 2-րդ և 3-րդ գլուխներում:

1.3 ՀՀ Արմավիրի մարզի գյուղատնտեսության բնատնտեսական առանձնահատկությունները

Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզը, որպես առանձին վարչատարածքային միավոր, ձևավորվել է 1995 թվականի դեկտեմբերի 4-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքով Արմավիրի, Էջմիածնի, Բաղրամյանի նախկին շրջանների բազայի վրա: ՀՀ Արմավիրի մարզի տարածքը 1242 քառ.կմ է, որը կազմում է ՀՀ ընդհանուր տարածքի 4,2 տոկոսը: Արմավիրի մարզը տարածքի մեծությամբ ամենափոքրն է հանրապետությունում: Մարզը հյուսիսից սահմանակից է Արագածոտնի մարզին, արևելքից՝ մայրաքաղաք Երևանին, հարավ-արևելքից Արարատի մարզին և արևմուտքից՝ պետական սահմանով, սահմանակից է Թուրքիային: Արմավիրի մարզում է գտնվում Արաքս գետի միջին հոսանքում կառուցված, առայժմ միակ ավտոճանապարհային կամուրջը, որը հանրապետությունը միացնում է Թուրքիային: Սահմանի երկարությունը Թուրքիայի հետ 130.5 կմ է, որն ընդգրկում է 8 համայնք՝ Փշատավան, Բագարան, Երվանդաշատ, Մարգարա, Բերքաշատ, Արազափ, Արաքս և Զանֆիդա՝ ընդհանուր առմամբ շուրջ 13.5 հազար բնակչությամբ³⁸: Մարզի տարածքով են անցնում հանրապետական նշանակություն ունեցող ավտոճանապարհներ՝ Երևան-Արմավիր, Երևան-Քարակերտ, Երևան-Գյումրի, ինչպես նաև Երևան-Թբիլիսի երկաթուղին:

ՀՀ Արմավիրի մարզն ընդգրկում է Արմավիրի, Էջմիածնի, Բաղրամյանի տարածաշրջանները, Արմավիր, Մեծամոր, Վաղարշապատ քաղաքները: Մարզի քարտեզը ներկայացված է գծապատկեր 1.3.1-ում:

³⁸ Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզի 2015-2018 թվականների սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիր, 2014թ, էջ 13

Մարզի մշտական բնակչության թվաքանակը 2015 թվականի դրությամբ կազմել է 267 հազար մարդ, Հայաստանի Հանրապետության բնակչության ընդհանուր թվաքանակի 8.8 %-ը³⁹:

Արմավիրի պատմական մարզը գտնվում է Արագած և Արարատ լեռների միջև և հանդիսանում է Արարատյան դաշտի մի մասը, որը Հայկական լեռնաշղթայի 40 դաշտավայրերից ամենաբերքատուն և ամենամեծն է: Արմավիրի դաշտավայրն ընկած է Շիրակի սարահարթի հարավային մասից դեպի Ախուրյան գետի ներքին հոսանքը, այն ամբողջությամբ կազմված է լավային ապարներից: Արմավիրի մարզը նախալեռնային մասում տարածվում է մինչև Արագած լեռան լանջերը՝ մինչև 1200մ բարձրությամբ: Համեմատաբար ավելի ցածր տեղերում՝ գորշ և մոխրագույն հողեր են, որոնք երբեմն խառնվում են աղային և աղուտային հողերի հետ: Մարզում գերակայում են շագանակագույն հողերը, որոնք ավելի բարձր գոտիներում փոխվում են սև հողերի: Անցումային գոտիներում սփռված են լեռնահարթավայրային հողերը՝ ալպյան բուսականությամբ: Բարձրադիր գոտիներում երևում են քարաժայռերի շերտեր՝ նոր ձևավորվող աղքատիկ հողային ծածկույթով և նոսր բուսականությամբ:

Մարզի ռելիեֆը տափարակ, գետալճային, չոր նստվածքներից կազմված, տեղ-տեղ ալիքավոր մակերևույթով տարածք է: Մարզի տարածքը գտնվում է ծովի մակերևույթից 850-1200 մ բարձրության վրա: Ըստ բարձրությունների՝ հունվարի միջին ջերմաստիճանը տատանվում է -12-ից - 25°C, հուլիսին՝ +13-ից +39°C, տարեկան միջին ջերմաստիճանը կազմում է 12° C: Մթնոլորտային տեղումներն աննշան են, միջին տեղումները կազմում են 250-300 մմ, տարեկան միջին խոնավությունը՝ 61%: Քամու միջին արագությունը չի գերազանցում 3 մ/վրկ-ը: Քամու հիմնական ուղղություններն են՝ հյուսիս-արևելյան -44 % , արևելյան -22 %⁴⁰:

³⁹ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, ՀՀ ԱՎԾ, 2015թ էջ 256

⁴⁰ Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզի 2015-2018 թվականների սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիր, 2014թ, էջ 14

Գծապատկեր 3: ՀՀ Արմավիրի մարզի քարտեզը

Մարզի տարածքով հոսող գետերից է Մեծամորը (Սևջուր), սկսվում է մարզի սահմաններում, սնվում Այդր լճից ու նրա մերձակա աղբյուրներից: Մեծամորի միակ խոշոր վտակը Քասախն է: Գարնանը սահմանային Արաքսի, ինչպես նաև Քասախի հորդացած ջրերը դուրս են գալիս ավերից ու ավերածությունների պատճառ դառնում:

Բնակչության տեղաբաշխվածությունն ըստ տարածաշրջանների ունի հետևյալ տեսքը՝

Արմավիրի տարածաշրջան - 42.2 % (2 քաղաքային և 37 գյուղական համայնքներ),

Էջմիածնի տարածաշրջան - 50.2 % (1 քաղաքային և 42 գյուղական համայնքներ),

Քաղրամյանի տարածաշրջան - 7.6 % (15 գյուղական համայնքներ):

Քաղաքային բնակչությունը կազմում է 84.6 հազար մարդ կամ մարզի բնակչության 31.7 %, գյուղական բնակչությունը՝ 182 հազար մարդ կամ մարզի բնակչության 68.3 %: Բնակչության խտությունը՝ 215 մարդ 1 քառ.կմ-ի վրա:

Մագլենտրոնն է Արմավիրն է, նախկինում՝ Հոկտեմբերյան: Այն Հայաստանի երիտասարդ ու արագ զարգացող քաղաքներից է: Քաղաքը գտնվում է Երևանից 44 կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք, մարզի ամբողջ տարածքի նկատմամբ ունի կենտրոնական դիրք: Արմավիր քաղաքի մշտական բնակչության թիվը՝ 28.9 հազար մարդ (2016 թվականի դրությամբ)⁴¹: ՀՀ Արմավիրի մարզի վերաբերյալ ամփոփ տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 1.3.1-ում:

Արմավիրի մարզը հանրապետությունում առանձնանում է իր զարգացած գյուղատնտեսությամբ և արդյունաբերությամբ: Մարզի աշխարհագրական դիրքը և բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր են, ինչպես բուսաբուծության (բազմամյա տնկարկներ, բանջարեղեն), այնպես էլ անասնաբուծության զարգացման համար:

⁴¹ Հայաստանի Հանրապետության մշտական բնակչության թվաքանակը, ՀՀ ԱՎԾ, 2016թ., էջ 3

ՀՀ Արմավիրի մարզի վերաբերյալ ամփոփ տվյալներ 2016 թվականի դրությամբ ⁴²

Տարածքը	1242 քառ. կմ
ՀՀ տարածքում մարզի տարածքի տեսակարար կշիռը	4,2%
Քաղաքային համայնքներ	3
Գյուղական համայնքներ	94
Քաղաքներ	3
Գյուղեր	95
Բնակչության թվաքանակը	266.6 հազ. մարդ
Քաղաքային	84.6 հազ. մարդ
Գյուղական	182.0 հազ. մարդ
ՀՀ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում մարզի բնակչության թվաքանակի տեսակարար կշիռը	8,9 %
Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռը	31.7%
Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր	97022,2 հա
այդ թվում՝ վարելահողեր	41258,6հա

2015 թվականին մարզի տնտեսության հիմնական հատվածների տեսակարար կշիռները ՀՀ համապատասխան ճյուղերի ընդհանուր ծավալում կազմել են՝

1. արդյունաբերություն – 4.2 %
2. գյուղատնտեսություն – 17.5%
3. շինարարություն – 1.9%
4. մանրածախ առևտուր – 2.2%
5. ծառայություններ -1.6 %⁴³:

Արմավիրի մարզը գյուղատնտեսական ուղղվածության մարզ է, քանի որ գտնվում է հիմնականում Արարատյան դաշտի բարեբեր հողերի վրա: Մարզը նորանկախ Հայաստանի պարենի շտեմարանն է՝ դառնալով երկրի անվտանգության

⁴² Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, ՀՀ ԱՎԾ, 2015թ էջ 256

⁴³ Նույն տեղում, էջ 257

երաշխավորներից մեկը: Բնակչության զբաղվածության մեծ մասը բաժին է ընկնում գյուղատնտեսությանը: Մարզում գյուղատնտեսական արտադրությունն կազմակերպվում է 50634 տնտեսությունների միջոցով: Գյուղատնտեսական նշանակության հողերը կազմում են մարզի վարչական տարածքի 78.1%-ը⁴⁴:

ՀՀ Արմավիրի մարզի գյուղատնտեսական հողատեսքերը ներկայացված են աղյուսակ 1.3.2-ում: Ներկայացված տվյալների համաձայն վարելահողերը գյուղատնտեսական նշանակության հողատեսքերի կառուցվածքում ամենաբարձր տեսակարար կշիռ են կազմում՝ 2015 թվականին 42,52 %: Գյուղատնտեսական հողերի կառուցվածքում ամենացածր տեսակարար կշիռն են կազմում խոտհարքների տարածությունը՝ 2015 թվականին 0,3 %: Գյուղատնտեսական հողատեսքերից աճի միտում է նկատվում միայն բազմամյա տնկարկների տարածություններում: 2015 թվականին բազմամյա տնկարկների տարածությունները 2013 թվականի համեմատ աճել են 4,9 %-ով, կազմելով՝ 12073,9 հեկտար:

Աղյուսակ 1.3.2

ՀՀ Արմավիրի մարզի գյուղատնտեսական հողատեսքերը (հա) 2013-2015թթ.⁴⁵

N	Հողատեսքեր	2013թ.	2014թ.	2015թ.
1	Գյուղատնտեսական հողատեսքեր, այդ թվում՝	97066,9	97025,8	97022,2
1.1	Վարելահողեր	41691,1	41373,6	41258,6
1.2	Բազմամյա տնկարկներ*	11499,0	11815,4	12073,9
1.3	Խոտհարքներ	321,7	321,7	321,7
1.4	Արոտավայրեր	21704,3	21704,3	21558,6
1.5	Այլ հողատեսքեր	21850,8	21810,8	21809,4

* Տվյալները չեն ներառում բնակավայրերի տնամերձ տարածքում գտնվող բազմամյա տնկարկների տարածությունները:

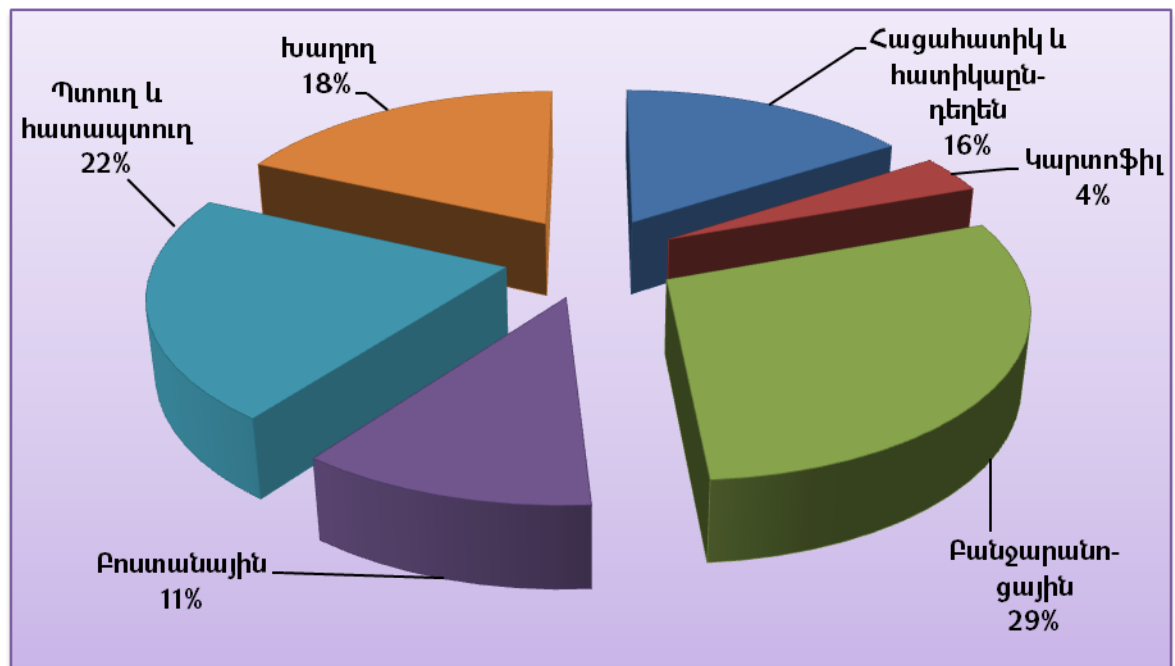
Ներկայումս մարզում հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքատարածությունները չեն գերազանցում 8000 հեկտարը, որը վկայում է այն մասին, որ

⁴⁴ Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզի 2015-2018 թվականների սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիր, 2014թ, էջ 14-15

⁴⁵ http://www.cadastre.am/page/land_balance

գյուղատնտեսության արտադրության մեջ վերականգնվում է տնտեսությունների մասնագիտացումը գյուղատնտեսության առավել եկամտաբեր ճյուղերի՝ խաղողի, պտղի և բանջարեղենի, բուստանային մշակաբույսերի տարբեր տեսակների արտադրության ուղղությամբ:

Մարզի գյուղատնտեսական հիմնական մշակաբույսերի տարածքների կառուցվածքը ներկայացված է գծապատկեր 4-ում:

Գծապատկեր 4: ՀՀ Արմավիրի մարզի գյուղատնտեսական հիմնական մշակաբույսերի տարածքների կառուցվածքը 2015 թվականի տվյալներով⁴⁶

Գծապատկերում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ մարզի գյուղատնտեսական մշակաբույսերի տարածքների կառուցվածքում ամենամեծ մասնաբաժինն ունեն բանջարանոցային մշակաբույսերը, որոնց տեսակարար կշիռը կազմում է 29 %, այնուհետև պտղի և հատապտղի տարածքները՝ 22 % տեսակարար կշռով:

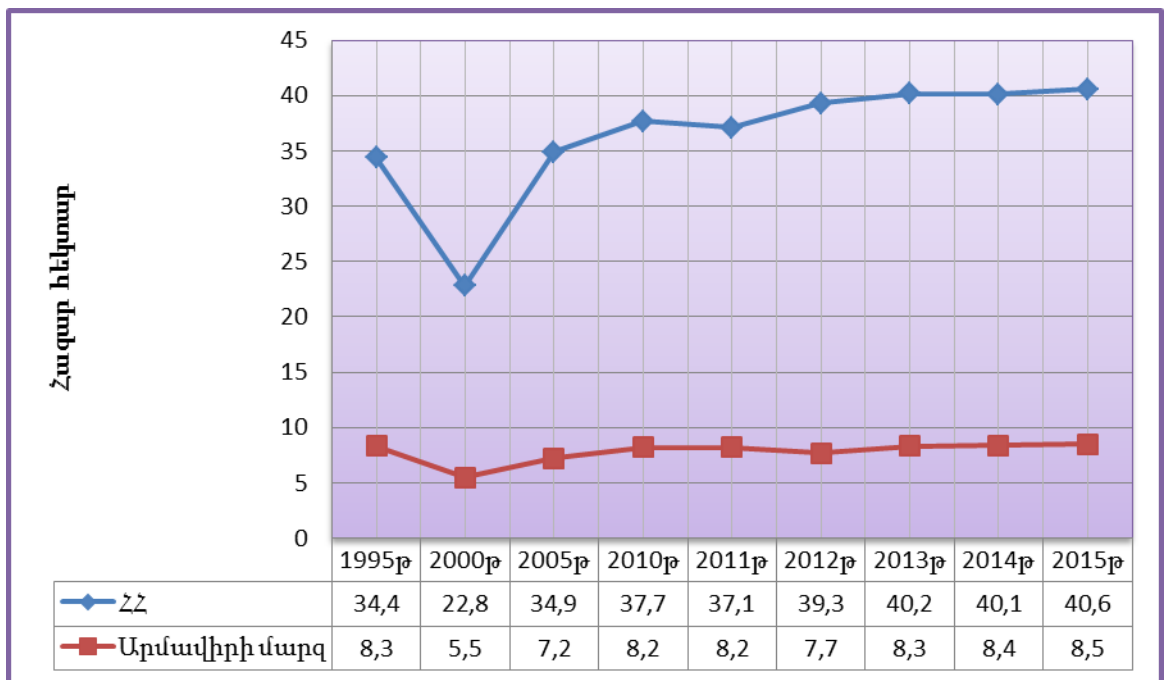
Արմավիրի մարզի բնատնտեսական պայմանները նպաստավոր են հատկապես պտղի, հատապտղի, բանջարաբուստանային մշակաբույսերի արտադրության համար: Պտղի և հատապտղի տարածությունները 2015թվականին կազմել են 8491 հեկտար:

⁴⁶ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2015թ., ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2016թ. էջ 8-38

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ զգալի տատանումներ են նկատվում հատկապես պտղի և հատապտղի բերքատվության տվյալներում: Հավելված 1-ում ներկայացված տվյալների համաձայն, 2014 թվականին 2013 թվականի հետ համեմատած, բերքատվությունը նվազել է (23 %): 2015 թվականին 2013 թվականի հետ համեմատած աճել է (19,6 %):

Նման տատանումները պայմանավորված են բազմաթիվ գործոններով: Այդ գործոնների բացահայտումը, դրանց ազդեցությունը նվազագույնի հասցնելու մեխանիզմների կիրառումը անհրաժեշտություն է: Վերոնշյալ մշակաբույսերի համախառն բերքի, ինչպես նաև միջին բերքատվության վրա ազդում են բազմաթիվ գործոններ, որոնցից են մասնավորապես՝ ցրտահարությունները, կարկտահարությունները, երաշտը և այլն:

Պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությունների փոփոխությունները Հայաստանում և Արմավիրի մարզում վերջին 20 տարիների կտրվածքով ներկայացված է գծապատկեր 5-ում:

Գծապատկեր 5: Պտղի և հատապտղի տարածությունները ՀՀ-ում և Արմավիրի մարզում 1995-2015թթ⁴⁷

⁴⁷ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 1995-2015թթ., ՀՀ ԱՎԾ, Եր.: 2001թ., 2006թ., 2011-2016թթ.

Պտղի և հատապտղի տարածությունները վերջին 20 տարիների տվյալներով դիտարկելիս, կարող ենք փաստել որ 1995 թվականից սկսած պտղի և հատապտղի տարածությունները կրճատվել են, ինչը պայմանավորված է եղել սոցիալ տնտեսական, քաղաքական, ռազմական խնդիրներով: 2000 թվականին՝ 1995 թվականի հետ համեմատած, պտղի և հատապտղի տարածությունները կրճատվել են ավելի քան 30 տոկոսով՝ կազմելով 22.8 հազ. հա: Նույն ժամանակահատվածում Արմավիրի մարզում տարածությունները կրճատվել են շուրջ 35 տոկոսով: 2000 թվականից հետո պտղի և հատապտղի տարածությունները աճի միտում են ունեցել ինչպես ՀՀ ամբողջ տարածքում, այնպես էլ Արմավիրի մարզում: 2015 թվականի տվյալներով Հայաստանում պտղի և հատապտղի տարածությունները կազմել են 40.6 հազար հա, իսկ Արմավիրի մարզում 8.5 հազար հա, որը ՀՀ պտղի և հատապտղի տարածությունների 20.9 տոկոսն է կազմում:

Գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետության բարձրացման գործում կարևորվում է աշխատանքների մեքենայացման գործընթացը՝ գյուղատնտեսական տեխնիկայով ապահովվածության միջոցով: Դեռևս 1992 թվականին հանրապետության նախկին գյուղատնտեսական ձեռնարկություններին պատկանող տրակտորների շուրջ 44, բեռնատար ավտոմեքենաների 48, կոմբայների՝ 30, գյուղատնտեսական այլ մեքենաների 30-40 տոկոսը վաճառվեց գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսություններին: Մնացածը տրվեց պետական տնտեսաշարակային ձեռնարկություններին՝ տեխնիկա չունեցող տնտեսություններին սպասարկելու համար: Այսպիսով, 100 հեկտար մշակովի հողատարածության հաշվով գյուղացիական տնտեսություններին բաժին ընկավ, միջին հաշվով 0.88 տրակտոր, նախկին գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների 27.18 տրակտորի փոխարեն⁴⁸:

Բնագավառում կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ տարեց-տարի սրվում են գյուղատնտեսական արտադրության տեխնիկական սպասարկման հիմնախնդիրները, որոնց մեջ թերևս ամենաակնհայտները գյուղատնտեսական տեխնիկայով ապահովվածության անհամաչափությունն է, դրանց պատրաստակա-

⁴⁸ Հ.Ս.Ծպնեցյան, Հայաստանի Հանրապետության ագրարային ոլորտի արտադրական ենթակառուցվածքների ձևավորման հիմնախնդիրներն անցումային տնտեսության պայմաններում, Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2005թ. Էջ 16 (266էջ)

նության ցածր մակարդակն ու մաշվածությունը և առկա միջոցների լիարժեք օգտագործման հնարավորությունների նվազումը: Գյուղատնտեսական տեխնիկայի քանակի և տեսականու վերաբերյալ տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 1.3.3-ում:

Վերջին տարիներին գյուղատնտեսության նյութատեխնիկական բազան ֆերմերները որոշակիորեն համալրել են նորագույն տեխնիկայով: 2011թ. ՀՀ կառավարության կողմից Արշալույս և Երվանդաշատ համայնքներին 50 % զեղչված գներով տրամադրվել է մեկական տրակտոր: Համագործակցելով Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման ազգային կենտրոնի (ՓՄՁ ՀԱԿ) Արմավիրի մասնաճյուղի հետ՝ 2013թ. Արմավիրի մարզի 10 համայնքների 13 տնտեսավարող սուբյեկտներ կանխիկով և լիզինգով ձեռք են բերել Բելառուսիայից ներկրված տրակտորներ և տրակտորային սարքավորումներ: Լիզինգով տրակտոր-ների ձեռքբերման ֆինանսավորումն իրականացվել է «ՓՄՁ ներդրումներ» ՈւՎԿ ընկերության կողմից:

Աղյուսակ 1.3.3

Հայաստանում և Արմավիրի մարզում գյուղատնտեսական տեխնիկայի առկայությունը և սարքինությունը (01.01.2016թ. դրությամբ)⁴⁹

Գյուղտեխնիկայի անվանումը	Առկա քանակը (հատ)		Որից սարքին վիճակում (հատ)		Սարքինության մակարդակը %	
	Արմավիրի մարզ	ՀՀ	Արմավիրի մարզ	ՀՀ-ում	Արմավիրի մարզ	ՀՀ-ում
Տրակտորներ բոլոր մակնիշների	1770	15115	1505	11891	85.0	78.7
Բեռնատար ավտոմեքենաներ	1361	15066	1335	11583	98.1	76.9
Տրակտորային կցասայլեր	903	6142	793	5336	87.8	86.9

⁴⁹ Գյուղատնտեսական տեխնիկայի առկայության և սարքինության վիճակի մասին, ՀՀ ԱՎԾ, Եր.- 2016թ, էջ 4-9

ՀՀ Արավիրի մարզը հարուստ է նաև գյուղատնտեսական հումք վերամշակող կազմակերպություններով, որոնցից խոշորագույններն են՝

1) «ՄԱՊ» ՓԲԸ - գործում է մարզի Լենուղի համայնքում և համարվում է հանրապետության գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման խոշորագույն ձեռնարկություններից մեկը: Ժամանակակից գինեգործական մեքենաներով, եվրոպական արտադրության բարձրակարգ տարողություններով հագեցած, բարձրակարգ մասնագետների կողմից կառավարվող ձեռնարկությունն իր արտադրանքն արտահանում է բազմաթիվ երկրներ: Ձեռնարկության արտադրական հզորությունները թույլ են տալիս մթերել մինչև 20 հազար տոննա խաղող՝ գինու և կոնյակի համար և 40 հազար տոննա պտուղ-բանջարեղեն՝ պահածոների արտադրության համար:

2) «Տիեռաս դե Արմենիա» (Հայաստանի հողեր) ՓԲԸ - ընկերությունը մարզի Բաղրամյան և Արևադաշտ համայնքների հարևանությամբ գտնվող շուրջ 2300 հա անմշակ հողատարածքի 80%-ն աստիճանաբար վերածել է մշակովի տնկարկների, մեծածավալ ներդրումների արդյունքում խաղողի 25 տեսակ է մշակվում 400 հա տարածության վրա: Ընկերությունն ունի նաև գինու արտադրության հոսքագիծ, գինու սեփական արտադրատեսակ և ավելացնում է նոր տնկարկներ՝ կոնյակի արտադրության նպատակով:

3) Վանանդի «Նոյան պտուղ-բանջարեղենի վերամշակման գործարան» – կառուցվել է 2012թ. ՀՀ առաջատար «Եվրոթերմ» ընկերության կողմից՝ մարզի Բաղրամյանի տարածաշրջանի Վանանդ համայնքում: Վերամշակման եվրոպական չափանիշներին համապատասխանող բարձր տեխնոլոգիաներով ու ավտոմատ կառավարման համակարգերով զինված գործարանն արտադրում է բնական հյութեր, մանկական սննդի արտադրության համար անհրաժեշտ խյուսեր և խտանյութեր, տոմատի և կարմիր պղպեղի մածուկ:

4) «Լևոն» ՍՊԸ – ընկերությունը «Դալարիկ» ապրանքանիշով արտադրում է շուրջ 20 անուն պահածոներ՝ արտահանելով արտադրանքի շուրջ 90%-ը:

5) «Արաքս թռչնաֆաբրիկա» ընկերություն – Արևաշատ համայնքում գործող մսատու թռչնի մայրական հոտի աճեցման և պահպանման համալիրն ու

կիսաֆաբրիկատների նոր արտադրամասը, թռչնանոցն ու ինկուբատորները՝ զինված եվրոպական ժամանակակից ավտոմատացված կառավարման համակարգերով, ապահովում են Հայաստանում թռչնամիսի պահանջարկի շուրջ 65%-ը և ձվի պահանջարկի 60-65%-ը:

6) «Բիգա» հայ-հոլանդական ընկերություն – Էջմիածնում 2009 թվականից գործող ընկերության ջերմոցներում հոլանդական գերժամանակակից տեխնոլոգիաներով, Հոլանդիայից ներկրվող բարձրորակ հումքից, ամբողջովին ավտոմատացված կառավարման համակարգերի խնամքով ու հսկողությամբ աճեցվում և փաթեթավորվում է եվրոպական չափանիշներին բավարարող, Հայաստանի էկոլոգիապես ամենամաքուր սունկը: Ընկերության արտադրանքի շուրջ 40%-ն արտահանվում է արտերկրի շուկաներ: Ընկերության շնորհիվ Արմավիրի մարզը Հայաստանի թիվ մեկ սունկ արտադրողն է:

Արմավիրի մարզի աշխարհագրական դիրքը, բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր են բուսաբուծության և կաթնամսային տավարաբուծության կազմակերպման համար: Բուսաբուծության ճյուղերից զարգացվածության բարձր մակարդակով առանձնանում է պտղաբուծության ճյուղը: 2015 թվականին պտղի և հատապտղի տարածությունները կազմել են 8491 հա, որը հանրապետության պտղի և հատապտղի տարածությունների 20.92 տոկոսն է կազմում: Համախառն բերքի առումով նույնպես, մարզի տեսակարար կշիռը հանրապետությունում արտադրվող պտղի և հատապտղի կառուցվածքում նշանակալի է՝ 25.37 տոկոս: Մարզում պտղաբուծության զարգացման նպատակով կարևորվում է լուծել մի շարք հիմնախնդիրներ, կապված պտղի և հատապտղի արտադրության, պահպանության, իրացման հետ, ինչպես նաև ստեղծել արդյունավետ մեխանիզմներ բնական աղետներից տնկարկների պաշտպանության համար:

ԳԼՈՒԽ 2. ՊՏՂԱԲՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

2.1 Պտղաբուծության զարգացման տնտեսագիտական հիմնահարցերը և առանձնահատկությունները ՀՀ Արմավիրի մարզում

Մարդու, որպես հասարակական էակի ձևավորումից սկսած՝ մարդկանց հուզել է այն հարցը, թե ինչպես կարելի է բավարարել պահանջմունքները, բարելավել աշխատանքային պայմանները, քիչ աշխատանքային ծախսումներով ավելի շատ բարիքներ արտադրել և այլն: Այդ մտքերը հանդիսացել են առաջին տնտեսագիտական գաղափարները: Վերջիններս պատկերացում են տալիս սոցիալ-տնտեսական երևույթների էության, դրանց փոխադարձ կապերի դրսևորման մասին⁵⁰:

Հասարակության անդամների բազմաթիվ պահանջմունքները բավարարելու, անհրաժեշտ բարիքներ ստեղծելու համար մարդիկ իրենց տնտեսական գործունեության մեջ օգտագործում են տարատեսակ ռեսուրսներ: Ռեսուրսների սահմանափակությունը հասարակությունից պահանջում է դրանց այլընտրանքային օգտագործում: Սահմանափակ ռեսուրսների այլընտրանքային օգտագործումը մարդիկ ինքնանպատակ չեն կատարում: Նրանք իրենց սահմանափակ ռեսուրսների օգտագործումից ակնկալելով առավելագույն օգուտ՝ դրանց ռացիոնալ և արդյունավետ օգտագործման նպատակային որոշում են կայացնում: Նման պայմաններում գլխավոր տնտեսական հիմնախնդիրները, որոնց բխվում է ցանկացած հասարակություն, դա բարիքների նկատմամբ մարդկանց անսահմանափակ պահանջմունքների և այդ բարիքներն արտադրելու համար անհրաժեշտ ռեսուրսների սահմանափակության հակասությունն է⁵¹: Խնդրի լուծման նպատակով տնտեսավարող սուբյեկտները կատարում են ընտրություն՝ ինչ արտադրել, ինչպես արտադրել և ում համար արտադրել: «Ինչ արտադրել» խնդրի լուծման համար կարևոր հանգամանք է համարվում թե արդյոք տվյալ ապրանքը պահանջարկ ունի շուկայում, արդյոք տվյալ

⁵⁰ Գ. Ե. Կիրակոսյան, Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Ուսումնական ձեռնարկ-Եր.: Տնտեսագետ 2004- էջ 5

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 120, 124, 128

ապրանքի իրացումը շահութաբեր կլինի թե ոչ: «Ինչպես արտադրել» խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ է համապատասխան ռեսուրսների ընտրություն, ինչպես նաև դրանց արդյունավետ օգտագործում՝ նվազագույն ծախսերով առավելագույն արտադրանք ստանալու նպատակով:

Ում համար արտադրել: Յուրաքանչյուր արտադրողի համար հիմնարար խնդիր է, թե ով է սպառելու արտադրված բարիքը: Արտադրողի համար այս խնդիրը լուծվում է, երբ արտադրված բարիքը լավագույն գնով վաճառվում է սպառողին:

Դեռևս 18-19-րդ դարերում անգլիացի հայտնի տնտեսագետ Դավիթ Ռիկարդոն «ծախսերի համեմատական առավելության» սկզբունքով հիմնավորում է, որ յուրաքանչյուր երկիր պետք է հիմնականում արտադրի այնպիսի արտադրանք, որի համար կպահանջվի նվազագույն ծախսեր: «Ծախսերի համեմատական առավելության» սկզբունքի էությունը հետևյալն է. երկրի համար տնտեսապես շահավետ ու նպատակահարմար կլինի ավելացնել այն ապրանքների արտադրությունն ու արտահանումը, որոնց գծով նա ծախսերի համեմատական առավելություն ունի, քան մյուս երկրները⁵²: Չնայած այն հանգամանքին, որ Ռիկարդոն վերոնշյալ սկզբունքը գնահատել է երկրի մակարդակով, այդուհանդերձ գտնում ենք, որ այն կիրառելի կարող է լինել նաև երկրի ներսում՝ մարզերի օրինակով:

Արմավիրի մարզի բնատնտեսական պայմանները նպաստավոր են պտղաբուծության ճյուղի, հատկապես կորիզավոր պտղատեսակների արտադրության զարգացման համար: Կատարված ուսումնասիրությունների, բազմաթիվ հարցումների և անձնական մի շարք դիտարկումների արդյունքներից ելնելով կարծում ենք, որ նպատակահարմար է ավելացնել կորիզավոր պտղատեսակների՝ ծիրանի, դեղձի, սալորի և կեռասի արտադրության ծավալները:

Տնտեսական աճի ապահովման խնդիրը բոլոր ժամանակներում եղել է տնտեսագետների հետազոտության առարկան: Տնտեսական աճի տեսության հետազոտման և դրա գործոնային վերլուծության բնագավառում զգալի ավանդ ու ներդրում ունի ամերիկացի նշանավոր տնտեսագետ Էդվարդ Դենիսոնը: Վերջինս «Տնտեսական աճի միտումները ԱՄՆ-ում» աշխատության մեջ ներկայացրել է

⁵² Գ. Ե. Կիրակոսյան, Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Ուսումնական ձեռնարկ-Եր.: Տնտեսագետ 2004- էջ 153

տնտեսական աճն ապահովող գործոնները, դրանց ազդեցության մակարդակը և առանձնացրել է տնտեսական աճի 8 հիմնական գործոններ: Դրանք են՝ աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, տեխնիկական առաջընթացը, կապիտալի ծախսերը, կրթությունը, պրոֆեսիոնալ պատրաստվածությունը, արտադրության մասշտաբներով պայմանավորված տնտեսումը, ռեսուրսների բաշխման բարելավումը և օրենսդրահինստիտուցիոնալ գործոնները⁵³:

Ուսումնասիրելով բազմաթիվ տնտեսագետների տեսություններ, որոնք ապրել և իրենց ուսումնասիրությունները կատարել են տարբեր ժամանակաշրջաններում, տարբեր սոցիալ-տնտեսական պայմաններում, նկատում ենք, որ նրանց հետազոտությունների հիմնական խնդիրն է եղել քիչ ռեսուրսների ծախսումներով և բարձր արտադրողականության շնորհիվ արտադրել հնարավորինս շատ արտադրանք, որը և կապահովի ինչպես տնտեսվարող սուբյեկտների եկամուտների, այնպես էլ ազգային եկամտի աճը:

Հայաստանի, մասնավորապես Արմավիրի մարզի ագրարային ոլորտի կարևորագույն ճյուղը հանդիսանում է պտղաբուծությունը, որը սերտորեն կապված է տնտեսության մյուս ճյուղերի հետ: Պտղաբուծության զարգացման մակարդակը, տեմպերը պայմանավորում են տնտեսության կայունությունը, երկրի պարենային անվտանգությունը և այլն:

Արմավիրի մարզը հանդիսանում է հանրապետության պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքն ապահովող հիմնական կենտրոններից մեկը, որտեղ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մարզի տարածաշրջանները միմյանցից տարբերվում են ինչպես պտղի և հատապտղի տարածությունների չափերով, այնպես էլ միջին բերքատվության և համախառն արտադրանքի ցուցանիշներով: 2.1.1, 2.1.2, 2.1.3 աղյուսակներում ներկայացված է պտղի և հատապտղի արտադրության ցուցանիշներն ըստ մարզի տարածաշրջանների:

⁵³ Գ. Ե. Կիրակոսյան, Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Ուսումնական ձեռնարկ-Եր.: Տնտեսագետ 2004- էջ 373

Արմավիրի տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությունները, համախառն արտադրանքը և միջին բերքատվությունը 2012-2015 թվականներին⁵⁴

Տնկարկների անվանումը	2012			2013			2014			2015		
	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Ընդամենը	4220,1	56506,6	166,0	4488,9	47721,4	125,5	4686,7	42309,1	107,0	4839,3	54934,9	138,1
Հնդավորներ, ընդամենը	438,3	6623,2	165,5	411,2	5285,3	146,7	387,0	6675,5	196,8	387,5	4110,5	124,0
Այդ թվում՝ խնձորենի	291,2	4717,8	177,5	282,2	3991,9	159,6	269,3	4905,3	205,0	224,3	2850,4	127,1
Տանձենի	118,3	1641,4	150,0	104,4	1138,7	124,5	88,6	1592,7	206,0	104,5	985,3	94,3
Սերկևիլենի	28,8	264,0	106,0	24,6	154,7	83,0	29,1	177,5	78,0	58,7	274,8	46,8
Կորիզավորներ, ընդամենը	3641,6	48955,7	170,0	3944,7	41523,6	125,3	4163,9	35291,4	101,0	4309,5	50192,4	142,5
Այդ թվում՝ ծիրանենի	1505,9	15906,5	127,0	1591,3	15276,6	108,1	1800,1	304,4	2,0	1850,3	23346,0	126,2
Դեղձենի	949,7	18456,2	246,0	955,9	13176,6	171,6	894,3	15317,3	226,0	905,4	15400,0	170,1
Կեռասենի	538,1	4923,8	119,0	626,3	4402,4	82,8	649,9	5738,7	99,7	663,5	5640,0	85,0
Սալորենի	591,4	8819,0	217,0	706,9	8135,8	150,9	759,3	13191,4	216,0	826,8	5152,4	62,3
Բալենի	56,5	850,2	150,0	60,5	520,5	90,5	58,4	738,7	77,1	63,5	654,0	103,0
Հոնենի	-	-	-	3,8	11,6	30,0	1,9	0,9	4,6	-	-	-
Ընկուզապտուղներ ընդամենը	64,2	302,1	48,0	58,1	252,1	45,0	66,6	40,3	6,8	62,8	224,4	40,0

⁵⁴ ՀՀ ԱՎԾ պետական վիճակագրական ամփոփ հաշվետվությունների տվյալներով:

Աղյուսակ 2.1.1-ի շարունակություն

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Այդ թվում՝ ընկույզենի	48,6	240,1	50,0	42,7	192,7	47,0	46,4	6,9	1,7	45,4	189,9	41,8
Տխիլենի	15,6	62,0	40,0	15,4	59,4	38,8	20,2	33,4	17,6	17,4	34,5	19,8
Մերձարևադար- ձայիններ, ընդամենը	31,5	145,6	51,0	35,3	133,6	40,0	30,7	7,4	2,8	37,0	76,2	25,4
Այդ թվում՝ թզենի	12,9	97,3	76,0	16,5	94,4	57,0	13,1	3,2	2,4	19,6	42,7	21,7
Նոնենի	18,6	48,3	30,0	18,8	39,2	24,0	17,6	4,2	3,1	17,4	33,5	19,3
Հատապտուղ- ներ, ընդամենը	44,5	480,0	107,0	39,6	526,8	137,9	38,5	294,5	77,5	42,5	331,4	265,8

Աղյուսակ 2.1.1-ում ներկայացված է Արմավիրի մարզի Արմավիր տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությունների, համախառն արտադրանքի և միջին բերքատվության վերաբերյալ տվյալներ: Աղյուսակում ներառվել են 2012-2015 թվականների տվյալները: Արմավիրի տարածաշրջանը համեմատած մյուս տարածաշրջանների՝ Բաղրամյանի և Էջմիածնի հետ, առաջատարն է ինչպես պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությամբ, այնպես էլ համախառն արտադրանքի ցուցանիշներով: 2015 թվականին տարածաշրջանի տեսակարար կշիռը մարզի պտղի և հատապտղի տարածություններում կազմում է շուրջ 57 տոկոս, իսկ համախառն արտադրանքի կառուցվածքում՝ 56 տոկոս:

Տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տարածությունները դիտարկելիս նկատում ենք, որ վերջինիս կառուցվածքում զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում կորիզավոր պտղատեսակները (2015 թվականին՝ 88,8%), հատկապես՝ ծիրանենին: 2012-2015 թվականներին ծիրանենու տարածությունների տեսակարար կշիռը տարածաշրջանի և մարզի կառուցվածքում կազմել է համապատասխանաբար՝ 37% և 27,2%: Զգալի տեղ են զբաղեցնում նաև դեղձենիները, սալորենիները և կեռասենիները: Վերջիններիս տեսակարար կշիռները տարածաշրջանում 2015 թվականին կազմել են համապատասխանաբար՝ 18,7%, 13,7%, և 17,1 %:

Տարածաշրջանում համեմատաբար քիչ տարածություններ են զբաղեցնում մերձարևադարձային պտղատեսակները, ընկուզապտուղները և հատապտուղները: Մերձարևադարձայինների տարածությունները 2015 թվականին կազմել է ընդամենը 37 հեկտար՝ տեսակարար կշիռը 0,7%, իսկ համախառն բերքը՝ 76,2 տոննա՝ տեսակարար կշիռը 0,1 %:

Աղյուսակ 2.1.2-ում ներկայացված է Բաղրամյանի տարածաշրջանի ցուցանիշները:

Բաղրամյանի տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությունները, համախառն արտադրանքը և միջին բերքատվությունը 2012-2015 թվականներին⁵⁵

Տնկարկների անվանումը	2012			2013			2014			2015		
	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Ընդամենը	2144,0	10540,9	100,0	2466,0	12349,6	82,0	2502,0	9611,6	50,0	2366,2	23459,8	123,0
Հնդավորներ, ընդամենը	76,0	391,1	71,0	69,0	364,0	67,0	89,0	749,2	116,0	89,0	100,2	15,4
Այդ թվում՝ խնձորենի	73,0	365,1	72,0	67,0	364,0	67,0	87,0	715,2	114,0	87,0	95,2	-
Տանձենի	3,0	26,0	87,0	2,0	-	-	2,0	34,0	170,0	2,0	5,0	-
Կորիզավորներ, ընդամենը	2054,0	10144,8	103,0	2384,0	11968,5	82,0	2389,0	8858,9	47,0	2277,2	23359,6	127,0
Այդ թվում՝ ծիրանենի	1555,0	7219,8	102,0	1755,0	8642,8	83,0	1828,0	2235,5	16,0	1815,0	20801,1	115,0
Դեղձենի	291,0	2576,6	141,0	342,0	2444,0	99,0	274,0	4968,6	195,0	225,0	1854,7	82,0
Կեռասենի	24,0	48,9	57,0	37,0	121,7	116,0	44,0	135,1	59,0	45,0	117,4	-
Սալորենի	161,0	265,9	37,0	228,0	739,6	60,0	219,0	1451,7	78,0	163,0	564,7	-
Բալենի	9,0	28,0	31,0	9,0	17,2	6,0	9,0	37,0	49,0	9,2	18,5	-
Այլ	14,0	5,6	-	13,0	3,2	4,0	15,0	31,0	25,0	20,0	3,2	-
Ընկուզապտուղներ ընդամենը	6,0	2,0	-	6,0	2,5	25,0	19,0	-	-	-	-	-

⁵⁵ ՀՀ ԱՎԾ պետական վիճակագրական ամփոփ հաշվետվությունների տվյալներով:

Աղյուսակ 2.1.2-ի շարունակությունը

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
ընկուզենի	6,0	2,0	-	6,0	2,5	25,0	19,0	-	-	-	-	-
Մերձարևադար- ձայիններ, ընդամենը	2,0	1,0	-	3,0	1,6	16,0	2,0	-	-	-	-	-
Նոնենի	2,0	1,0	-	3,0	1,6	16,0	2,0	-	-	-	-	-
Հատապտուղ- ներ, ընդամենը	6,0	2,0	3,0	4,0	13,0	33,0	3,0	3,5	12,0	-	-	

Պտղի և հատապտղի տարածությունների և համախառն արտադրանքի ցուցանիշներով մարզում երկրորդ տեղը զբաղեցնում է Բաղրամյանի տարածաշրջանը: 2015 թվականին տարածաշրջանի տեսակարար կշիռը մարզի պտղի և հատապտղի տարածություններում կազմում է շուրջ 28 %, իսկ համախառն արտադրանքը՝ շուրջ 24 %: Այստեղ նույնպես հիմնական տեսակարար կշիռ կազմում են ծիրանենիները և դեղձենիները: Վերջիններիս տեսակարար կշիռները 2012-2015 թվականներին տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի ընդհանուր տարածություններում կազմում է միջինը 85 %:

Պտղի և հատապտղի տարածությունների, համախառն արտադրանքի ցուցանիշներով մարզում ամենաքիչ մասնաբաժինն ունի Էջմիածնի տարածաշրջանը: Վերջինիս պտղի և հատապտղի տարածությունների, համախառն բերքի և միջին բերքատվության վերաբերյալ տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 2.1.3-ում: Աղյուսակում նույնպես ներկայացված են 2012-2015 թվականների տվյալները: Պտղի և հատապտղի տարածությունները, մարզի տարածությունների կառուցվածքում կազմում է շուրջ 16 տոկոս, իսկ համախառն արտադրանքը՝ շուրջ 19%:

Էջմիածնի տարածաշրջանը առաջատարն է հատապտղի տարածությունների և համախառն արտադրանքի ցուցանիշներով: 2015 թվականին տարածաշրջանում հատապտուղների տարածությունները կազմել են 190,33 հեկտար:

Այսպիսով, տարածաշրջանի հատապտուղների տարածությունների և համախառն բերքի տեսակարար կշիռները մարզում կազմել են համապատասխանաբար՝ 80% և 90%: Տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տարածություններում մեծ տեսակարար կշիռ են կազմում ծիրանենիները և դեղձենիները: 2012-2015 թվականներին վերջիններիս տեսակարար կշիռը տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տարածություններում կազմել է միջինը շուրջ 65%:

Էջմիածնի տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությունները, համախառն արտադրանքը և միջին բերքատվությունը 2012-2015 թվականներին⁵⁶

Տնկարկների անվանումը	2012			2013			2014			2015		
	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Միջին բերքատվություն g/հա
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Ընդամենը	1364,9	14423,9	116,9	1385,1	14938,7	117,7	1225,3	10060,5	87,1	1285,5	19680,7	162,9
Հնդավորներ, ընդամենը	174,9	1718,7	112,0	164,3	1839,1	147,4	161,0	2814,2	187,6	147,31	1683,2	136,3
Այդ թվում՝ խնձորենի	115,2	1203,9	124,0	119,7	1370,5	138,8	111,4	1946,4	189,7	115,4	1495,6	-
Տանձենի	54,8	479,1	43,0	38,4	426,4	114,0	42,8	797,0	196,3	31,9	187,6	-
Սերկևիլենի	4,9	35,7	72,9	6,2	42,2	68,1	6,8	70,8	104,1	-	-	-
Կորիզավորներ, ընդամենը	1025,3	10606,2	115,6	1040,6	11241,6	118,7	894,8	6282,3	74,4	925,6	14780,5	168,8
Այդ թվում՝ ծիրանենի	728,0	6156,5	97,7	684,8	7244,5	118,3	518,2	55,0	0,1	521,4	12525,5	-
Դեղձենի	205,3	3361,7	169,4	223,3	2924,3	137,1	242,4	4434,9	199,6	256,7	1564,5	-
Կեռասենի	28,9	323,8	117,7	33,6	290,2	918,0	42,9	491,7	118,8	46,4	197,6	-
Սալորենի	29,8	409,5	145,2	65,1	511,8	91,1	59,2	955,0	173,0	71,3	327,8	-
Բալենի	33,0	353,5	109,4	33,8	270,8	80,8	31,8	345,7	108,7	29,8	165,1	-
Այլ	0,3	1,2	40,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ընկուզապտուղներ ընդամենը	14,0	104,8	75,4	11,9	72,9	63,4	17,6	50,5	33,9	16,7	116,3	72,9
Այդ թվում՝ ընկուզենի	13,0	96,4	70,9	10,7	68,6	66,6	15,2	43,8	33,7	10,1	83,2	-
Տխիլենի	1,0	8,4	84,0	1,2	4,3	35,8	2,4	6,7	35,3	6,6	33,1	-

⁵⁶ ՀՀ ԱՎԾ պետական վիճակագրական ամփոփ հաշվետվությունների տվյալներով:

Աղյուսակ 2.1.3-ի շարունակությունը

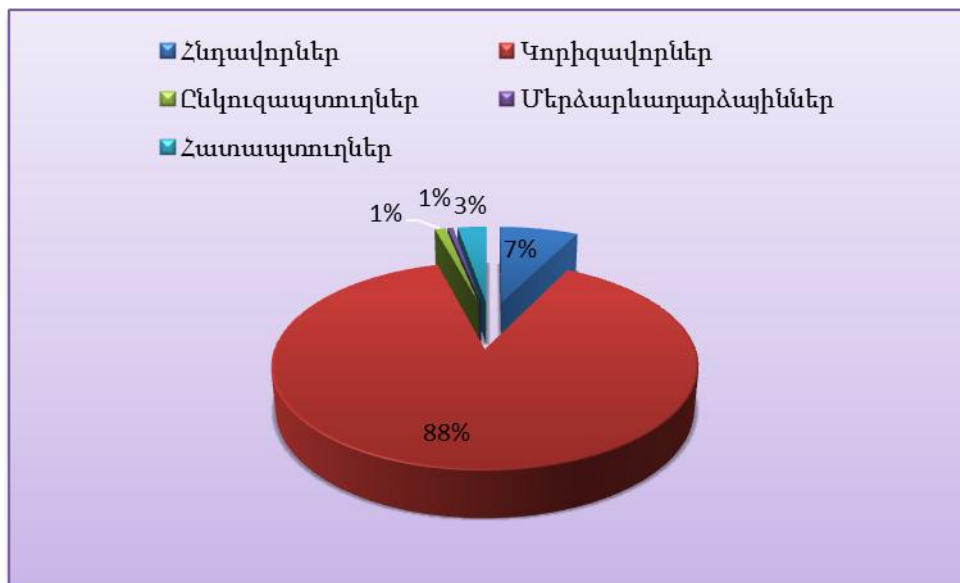
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Մերձարևադարձայիններ, ընդամենը	4,2	8,7	33,5	2,7	22,0	81,5	4,3	10,1	46,3	5,6	32,9	-
Այդ թվում՝ թզենի	1,8	5,3	48,2	1,9	13,5	71,1	3,2	4,7	39,2	4,5	24,6	-
Նոնենի	2,4	3,4	22,7	0,8	8,5	106,3	1,1	5,4	49,1	1,1	8,3	-
Հատապտուղներ, ընդամենը	146,5	1985,5	135,5	165,6	1763,1	106,5	147,6	903,4	62,7	190,3	3067,8	163,3

Մարզի տարածաշրջանների պտղի և հատապտղի տարածությունները ուսումնասիրելիս նկատում ենք, որ Արմավիրի և Բաղրամյանի տարածաշրջաններում տարեց-տարի ավելանում են ծիրանենիների, դեղձենիների, կեռասենիների և սալորենիների տարածությունները, նվազում են՝ խնձորենիների, տանձենիների և մյուս հնդավոր պտղատեսակների տարածությունները: Ի տարբերություն Արմավիրի և Բաղրամյանի տարածաշրջանների, Էջմիածնի տարածաշրջանում նկատում ենք որ նվազում են ծիրանենու և դեղձենու տարածքները, ավելանում՝ հատապտղի տարածքները: Վերջինս բացատրվում է հատկապես այն հանգամանքով, որ հատապտուղների պահպանումը առավել ծախսատար է, աչքի են ընկնում համային հատկանիշները շուտ կորցնելու, որակը գցելու առանձնահատկությամբ: Հատապտուղները իրացվում են հիմնականում Երևան քաղաքում: Հաշվի առնելով իրացման շուկաներին մոտ գտնվելու հանգամանքը, որը հնարավորություն է տալիս իրացնել արտադրանքը բարձր գներով, զերծ մնալ տեղափոխման հետ կապված որակական և քանակական կորուստներից, Էջմիածնի տարածաշրջանում նկատվում է հատապտուղների տարածությունների աճ: Այսպիսով «ծախսերի համեմատական առավելության» սկզբունքը տալիս է հնարավորություն Էջմիածնի տարածաշրջանում ավելացնել հատապտուղների, իսկ մյուս տարածաշրջաններում կորիզավորների, մասնավորապես՝ ծիրանենիների, դեղձենիների, կեռասենիների և սալորենիների տարածությունները:

Այսպիսով կատարված ուսումնասիրություններից ելնելով, կարող ենք փաստել, որ Արմավիրի և Բաղրամյանի տարածաշրջանները մասնագիտացած են հիմնականում կորիզավոր պտղատեսակների արտադրությամբ, իսկ Էջմիածնի տարածաշրջանում առկա է հատապտղի տարածքների աճ: Պտղաբուծության նման մասնագիտացումը բազմաթիվ ուղղակի և անուղղակի գործոնների հետևանք է: Այդ գործոններից են բնակլիմայական պայմանները, իրացման շուկաների առկայությունը և հեռավորությունը, աշխատանքային ծախսումները, ի վերջո՝ եկամտաբերության մակարդակը:

Գծապատկեր 6-ում ներկայացված են մարզի պտղատեսակների տարածությունները՝ ըստ պտղի և հատապտղի խմբերի: Գծապատկերում

ներկայացված տվյալները նույնպես վկայում են որ մարզում պտղի և հատապտղի տարածությունների կառուցվածքում ամենամեծ տեսակարար կշիռն են կազմում կորիզավորների, այնուհետև հնդավորների տարածությունները: Կորիզավորների տարածությունների տեսակարար կշիռը կազմել է 88 տոկոս, հնդավորներինը՝ 7, մերձարևադարձայիններինը՝ 3, իսկ ընկուզապտուղների և հատապտուղների տարածությունները՝ 1 տոկոս:

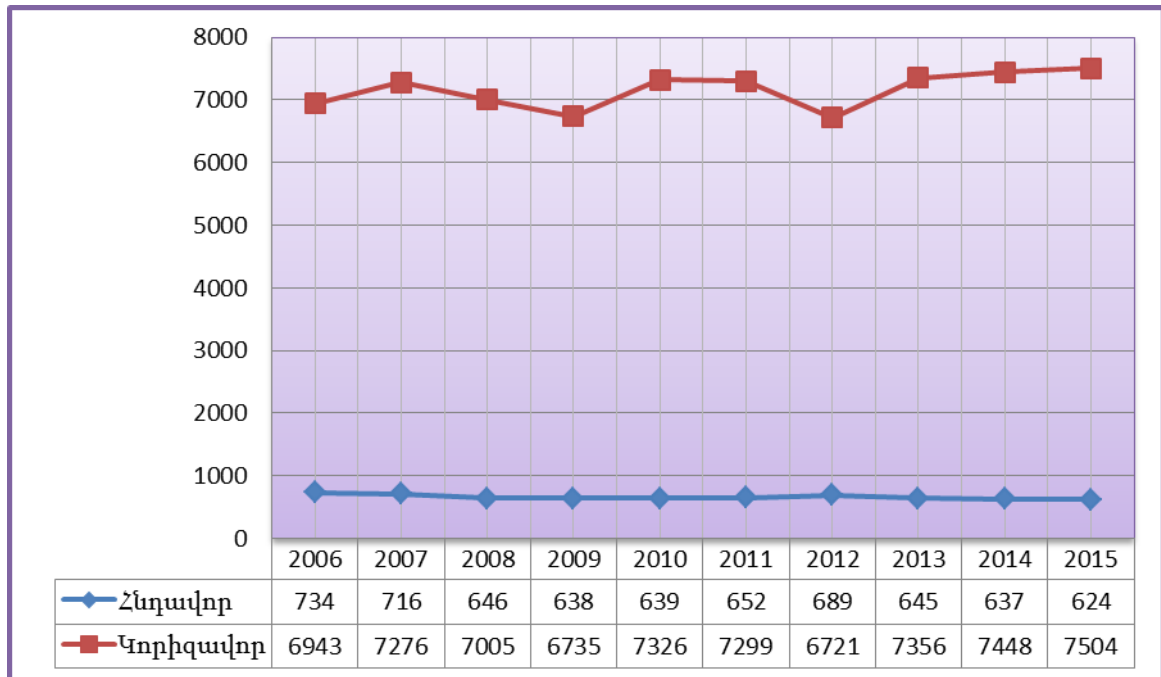

Գծապատկեր 6: Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի տարածությունների կառուցվածքը 2015 թվականի տվյալներով⁵⁷

Վերոնշյալ տվյալները փաստում են, որ մարզը հիմնականում մասնագիտացած է կորիզավորների և մասամբ՝ հնդավորների արտադրությամբ: Վերջիններիս տարածությունների և համախառն արտադրանքի վերաբերյալ տվյալները ներկայացված են 7-րդ և 8-րդ գծապատկերներում:

Գծապատկեր 7-ում ներկայացված է մարզում վերջին 10 տարիներին պտղի և հատապտղի տարածությունների վերաբերյալ տվյալներ: Վերջիններս ցույց են տալիս, որ հնդավորների տարածությունները նվազել են: 2006 թվականին հնդավորների տարածությունները կազմել է 734 հեկտար, այսպիսով նվազելով շուրջ 15 տոկոսով, արդեն 2015 թվականին դարձել է 624 հեկտար: Ի տարբերություն հնդավորների, կորիզավորների տարածությունները աճել են և 2015 թվականին կազմել է 7504 հեկտար: 2006 թվականի հետ համեմատած աճը կազմել է 8,1 %:

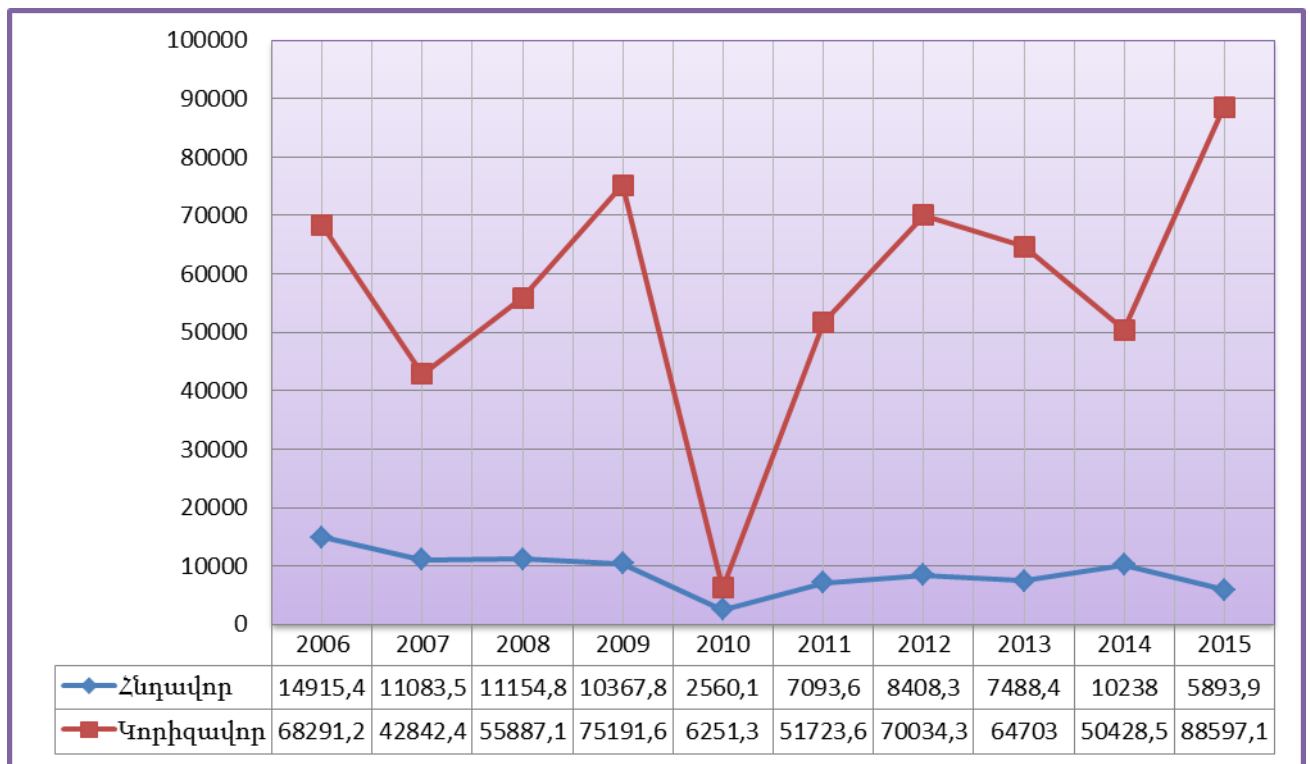
⁵⁷ Գծապատկերը կազմվել է ատենախոսի կողմից:

Գծապատկեր 7: Արմավիրի մարզի կորիզավոր և հնդավոր պտղատեսակների տարածքները (հեկտար) 2006-2015 թվականներին⁵⁸

Ստորև ներկայացված գծապատկերում ամփոփված են հնդավորների և կորիզավորների համախառն արտադրանքի վերաբերյալ տվյալներ: Գծապատկերից երևում է, որ դիտարկվող պտղատեսակների տարածքների և համախառն բերքի փոփոխությունները համարժեք չեն եղել: Բնական աղետների հետևանքով համախառն արտադրանքը կրճատվել է, որը հատկապես նկատելի է 2007, 2010 և 2014 թվականներին՝ կապված վաղ գարնանային ցրտահարությունների հետ: Երբ դիտարկում ենք համախառն արտադրանքի տվյալների և բնական աղետների միջև կապը, նկատում ենք, որ համախառն արտադրանքի փոփոխությունը նկատվում է հատկապես ցրտահարությունների գործոնի առկայության դեպքում: Սակայն գյուղացիական տնտեսություններին մեծ վնաս են հասցնում նաև կարկտահարությունները:

⁵⁸Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2006-2015թթ., ՀՀ ԱՎԾ, Եր.-: 2007թ., 2008թ., 2009թ., 2010թ., 2011թ., 2012թ., 2013թ., 2014թ., 2015թ., 2016թ., էջ 33-35

Գծապատկեր 8: Արմավիրի մարզի կորիզավոր և հնդավոր պտղատեսակների համախառն արտադրանքը (տոննա) 2006-2015 թվականներին⁵⁹

Ներկայացված գծապատկերից երևում է, որ 2010 թվականին թե հնդավոր և թե կորիզավոր պտղատեսակների համախառն բերքի ամենացածր ցուցանիշն է գրանցվել: 2006-2015 թվականներին հնդավորների և կորիզավորների համախառն արտադրանքի միջին ծավալները կազմել են համապատասխանաբար՝ 8920,4 և 57395 տոննա: 2010 թվականին հնդավորների համախառն արտադրանքը դիտարկվող ժամանակահատվածի միջին ցուցանիշից նվազել է 71,3 %-ով, իսկ կորիզավորների դեպքում՝ 89,1%-ով:

Ցանկացած գործունեություն համարվում է արդյունավետ, եթե նվազագույն ռեսուրսների օգտագործմամբ ստացվում է առավելագույն արդյունք: Վերջինիս

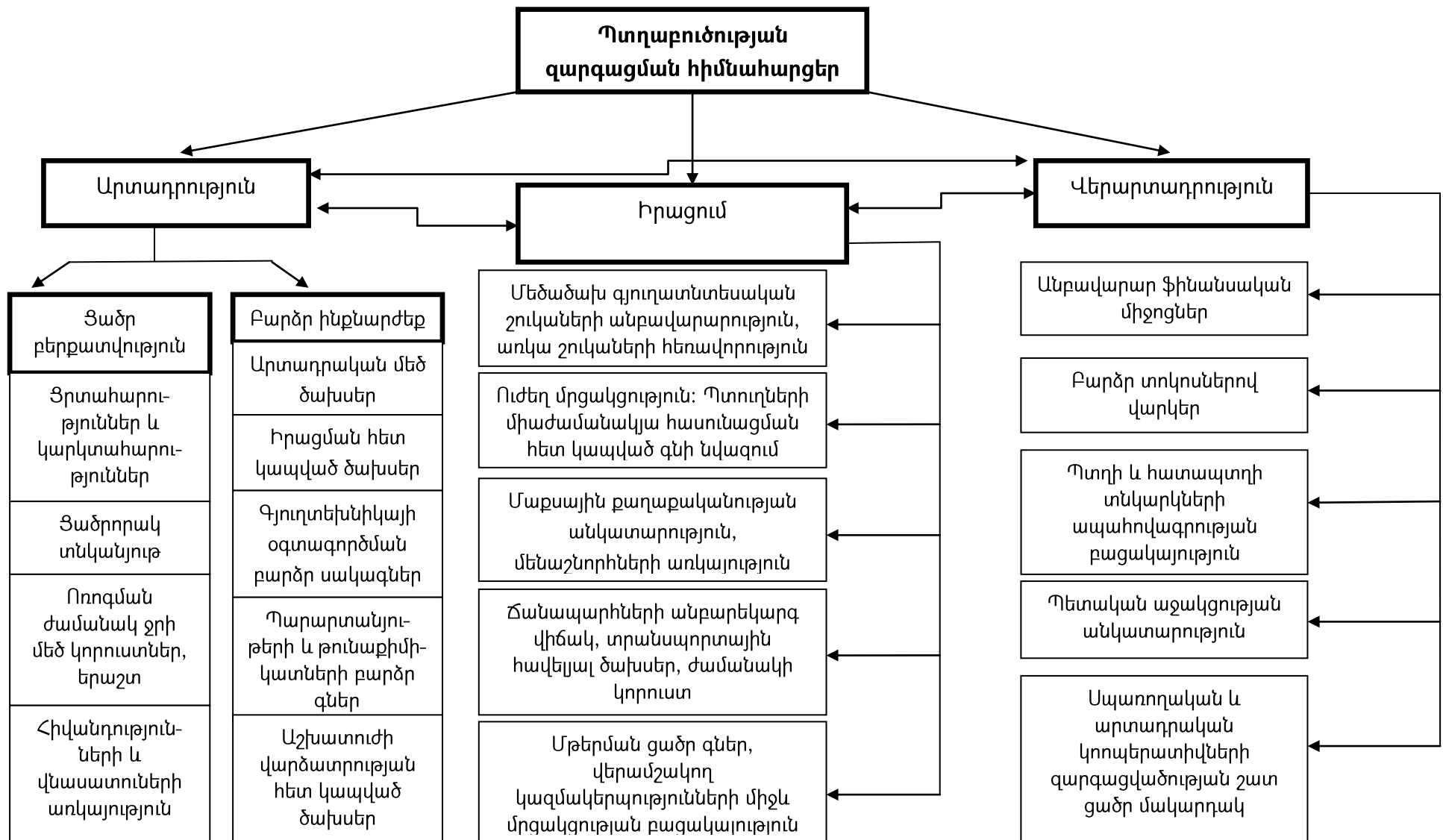
⁵⁹Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2006-2015թթ., ՀՀ ԱՎԾ, Եր.-: 2007թ., 2008թ., 2009թ., 2010թ., 2011թ., 2012թ., 2013թ., 2014թ., 2015թ., 2016թ., էջ 33-35

ժամանակին և բարձր գնով իրացումը հնարավորություն է տալիս ստանալ շահույթ, որն ապահովում է գործունեության վերարտադրությունը և զարգացումը:

Պտղաբուծության զարգացմանը խոչընդոտում են բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, որոնց բացահայտումը և լուծման ուղիների առաջարկումը հրատապ անհրաժեշտություն է: Գծապատկեր 9-ում ներկայացված են մարզում պտղաբուծության զարգացման հիմնահարցերը:

Պտղաբուծության զարգացմանը խոչընդոտող հիմնախնդիրները պայմանականորեն բաժանել ենք 3 խմբի՝ արտադրության, իրացման և վերարտադրության հետ կապված հիմնախնդիրներ: Արտադրության հետ կապված հիմնախնդիրները ներառում են ցածր բերքատվության և բարձր ինքնարժեքի հետ կապված խնդիրները: Միավոր հողատարածությունից առավելագույն բերք ստանալու նախապայմաններն են՝ բարձրարժեք տնկիների ներդրումը, կարկտահարությունների և ցրտահարությունների դեմ պայքարը, հիվանդությունների և վնասատուների դեմ պայքարը, ոռոգման հետ կապված խնդիրների լուծումը և այլն: Բարձրարժեք տնկանյութի ձեռքբերումը կարևորագույն խնդիրներից մեկն է, ինչի լուծումը ուղղակիորեն ազդում է հետագա գործունեության արդյունավետության վրա:

Առանձնակի ուշադրություն պետք է դարձվի տնկարանային տնտեսությունների զարգացմանը և բարձրարժեք տնկանյութեր շրջանառության մեջ դնելու հարցին: 2017 թվականին նախատեսվում է Երկրագործության գիտական կենտրոնի բազայի վրա ստեղծել պտղի և խաղողի բարձրարժեք տնկանյութի արտադրության կենտրոն: Մարզում պտղաբուծությունը կազմակերպվում է հիմնականում բաց երկնքի տակ, հարցականի տակ դնելով սպասվելիք բերքի ստացումը: Վաղ գարնանային ցրտահարություններ և կարկտահարություններ՝ հատկապես վերջին տարիներին, պարբերաբար են տեղի ունենում: Եթե ցրտահարություններից հետո գյուղացիները հնարավորություն են ունենում կազմակերպել այլ արտադրություն՝ բանջարաբուստանային, կարտոֆիլի և այլն, ապա կարկտահարություններից հետո, որոնք հաճախ տեղի են ունենում մայիս և հունիս ամիսներին, գյուղացիները զրկվում են այլ արտադրություն իրականացնելու հնարավորությունից:

Գծապատկեր 9: Պտղաբուծության զարգացման հիմնահարցերը Արմավիրի մարզում

Այսպիսով, ցրտահարությունների և կարկտահարությունների դեմ պայքարը մարզում պտղաբուծության զարգացման կարևորագույն հիմնախնդիրներից է:

Պտղատու այգիները հիվանդություններից և վնասատուներից պաշտպանելը համախառն արտադրանքի ավելացման հիմնական նախապայմաններից է: Տնտեսվարողները իրենց այգիները հիվանդություններից և վնասատուներից պաշտպանելու համար կիրառում են բավականին թանկարժեք և տարատեսակ թունաքիմիկատներ: Ոչ միշտ է, երբ ընտրվում են այն թունաքիմիկատները, որոնք նախատեսված են տվյալ հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար, կամ նախատեսված են, բայց այլ թունաքիմիկատների հետ միասին օգտագործելու պայմանով՝ որոշակի հարաբերակցությամբ: Հիվանդությունների դեմ պայքարի համար չկան համընդհանուր մոտեցումներ: Գյուղացին ձեռք է բերում այն թունաքիմիկատները, որոնք տվյալ հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար խորհուրդ են տալիս հիմնականում վաճառողները: Այս ամենից անտեղյակ տնտեսվարողները ծախսում են բավականաչափ մեծ գումարներ, սակայն ոչ միշտ է երբ արդյունքները գոհացուցիչ են լինում: Այսպիսով կարող ենք եզրակացնել որ տնտեսվարողները չունենալով մասնագիտական գիտելիքներ, ծանոթ չլինելով գիտականորեն հիմնավորված պայքարի միջոցներին, չստանալով համապատասխան խորհրդատվություն համապատասխան կառույցներից, ծախսում են առավել մեծ գումարներ, ինչը բարձրացնում է միավոր արտադրանքի ինքնարժեք, կրճատելով՝ եկամտաբերության մակարդակը:

Պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի վրա մեծ ազդեցություն են թողնում նաև հանքային և օրգանական պարարտանյութերի կիրառումը: Նախկինում Հայաստանում գործել է միակ՝ Վանաձորի քիմիական կոմբինատը, որն արտադրել է ազոտական պարարտանյութեր՝ կարբամիդի տեսքով⁶⁰: 1988 թվականի Սպիտակի երկրաշարժից հետո գործարանը դադարել է գործել: Այս հանգամանքը նույնպես իր բացասական հետևանքներն է թողնում, քանի որ ներկրման ծախսերը գումարվելով մյուս բոլոր ծախսերին ավելացնում են պարարտանյութերի գինը: Պտղի և

⁶⁰ Հ.Գ. Քլոյան, ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002թ.-էջ 91, (399էջ)

հատապտղի արտադրության նյութական ծախսերի թվում պարարտանյութերը ունեն բավականին մեծ տեսակարար կշիռ: Հանրապետությունում հանքային պարարտանյութեր արտադրող գործարանի կամ գործարանների առկայությունը հնարավորություն կտար ձեռք բերել առավել էժան պարարտանյութեր:

Մարզում պտղի և հատապտղի արտադրությունն անհնար է պատկերացնել անջրդի պայմաններում: Այս տեսանկյունից ոռոգման հետ կապված ծախսերի կրճատումը նույնպես տնտեսագիտական հիմնախնդիրների թվում է: Բաղրամյանի տարածաշրջանում գործող կաթիլային ոռոգման համակարգը (խաղողի այգիների օրինակով) արդեն իսկ ապացուցել է իր արդյունավետությունը: Այն կիրառելի կարող է լինել նաև պտղի և հատապտղի տարածությունների դեպքում, ինչի շնորհիվ կկրճատվեն ոռոգման ջրի հետ կապված ծախսերը: Վերոնշյալ խնդիրները այն հիմնական պատճառներն են, որոնք ավելացնում են միավոր արտադրանքի ինքնարժեքը: Գյուղտեխնիկայով ապահովվածության, դրանց սարքինության ցածր մակարդակը, վառելիքի, պահպանության մեծ ծախսերը ավելացնում են կատարվող ծառայությունների սակագները: Նորագույն գյուղտեխնիկայով ապահովվելու հիմնախնդիրը նույնպես արդիական է, քանի որ հնարավորություն կտա կրճատել վերջինիս հետ կապված ծախսերը՝ նվազեցնելով արտադրական ծախսերի մեջ վերջիններիս բարձր տեսակարար կշիռը: Արտադրական ծախսերի մեջ մեծ մասնաբաժին են կազմում նաև աշխատավարձերը՝ հատկապես բերքահավաքի ժամանակ, երբ աշխատուժի պակաս է նկատվում:

Պտղաբուծության ներուժի լիարժեք օգտագործման համար գիտահետազոտական աշխատանքները պետք է նպատակաուղղվեն բարձր բերքատվության, ցրտադիմացկուն և հիվանդությունների նկատմամբ դիմակյուն սորտերի մշակմանն ու ներդրմանը: Պետք է իրականացվեն ուժեղացված ուսուցման ծրագրեր՝ այգիների կառավարման, մասնավորապես տնկարանների հիմնման, վնասատուների դեմ պայքարի, բույսերի ճիշտ սնուցման, ոռոգման օպտիմալ ժամանակացույցի,

բերքահավաքի ընթացքում կորուստների կրճատման, պահեստավորման վերաբերյալ և այլն⁶¹:

Ընդհանրացնելով կարող ենք փաստել, որ մարզում պտղաբուծության զարգացման համար անհրաժեշտ է ճյուղի արդյունավետ վարման համակարգ:

Գյուղատնտեսության վարման համակարգը սոցիալ-տնտեսական, կազմակերպական, տեխնիկական և տեխնոլոգիական սկզբունքների մի ամբողջություն է, ուղղված կոնկրետ պայմաններում արտադրության ռացիոնալ կառուցվածքի սահմանմանը և վարմանը, նպատակ ունենալով բավարարել հասարակության պահանջմունքները՝ գյուղատնտեսական մթերքներով⁶²: Այս առումով կարևորվում է երկրագործության համակարգի դերը: Վերջինս իրենից ներկայացնում է փոխադարձորեն իրար հետ կապված ագրոտեխնիկական, մելիորատիվ և կազմակերպատնտեսական միջոցառումների համալիր, ուղղված հողի ռացիոնալ օգտագործմանը, նրա բերրիության պահպանմանը ու բարձրացմանը, հետևաբար գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվության աճին և արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացմանը⁶³:

Արմավիրի մարզում պտղաբուծությամբ զբաղվում են հիմնականում գյուղացիական տնտեսությունները, որոնք արտադրությունը կազմակերպում են փոքր հողակտորների վրա՝ ավանդական տեխնոլոգիայով: Մինչդեռ գյուղատնտեսության վարման համակարգերը պահանջում են գիտականորեն հիմնավորված, իրենց արդյունավետությունը և տեսականորեն և գործնականորեն ապացուցած միջոցառումների համալիր կիրառում: Այսպիսով կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այսօր մարզում պտղաբուծության զարգացման կարևորագույն խնդիրներից մեկը հանդիսանում է բուսաբուծության վարման արդյունավետ համակարգերի բացակայությունը:

⁶¹ Հ.Գ. Քլոյան, ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002թ.-էջ 109, (399էջ)

⁶² Գ.Դավթյան, Լ. Մարգարյան, Վ. Աբգարյան և ուրիշներ, Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում, Ուսումնական ձեռնարկ-Եր.: Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիա, 2004, - էջ 142 (430 էջ)

⁶³ Նույն տեղում, էջ 146

Իրացման հետ կապված հիմնախնդիրները ներառում են մեծածախ շուկաների հեռավորությունը, ուժեղ մրցակցային միջավայրը, անբարեկարգ ճանապարհները, մարքեթինգային հետազոտությունների հետ կապված գիտելիքների ցածր մակարդակը և այլն: Մարզում առկա է ընդամենը 2 մեծածախ վաճառքի հիմունքներով գործող գյուղատնտեսական շուկաներ, որոնցից մեկը գտնվում է Արմավիր քաղաքում, մյուսը՝ Էջմիածնի տարածաշրջանի Գայ գյուղում: Վերջիններս բավարար չեն մարզում արտադրված պտուղները իրացնել ամբողջությամբ, այն էլ բարձր գներով: Առավել զարգացած է Գայ գյուղի տարածքում գտնվող գյուղատնտեսական շուկան, բայց վերջինս Արմավիրի մարզի բազմաթիվ համայնքներից մեծ հեռավորության վրա է գտնվում: Պտուղ և հատապտուղ արտադրողները բերքի տեղափոխման ժամանակ կրում են զգալի կորուստներ: Այդ կորուստները կապված են անբարեկարգ ճանապարհների հետ, ինչը պատճառ է հանդիսանում ավելացնել իրացման հետ կապված ծախսերը, ավելացնելով ինքնարժեքը, ինչպես նաև վաճառել տեղափոխման պատճառով որակական հատկանիշները կորցրած բերքը զգալիորեն ցածր գներով: Ցածր գնի մյուս պատճառը ուժեղ մրցակցային միջավայրն է:

Հաջորդը վերարտադրության հետ կապված հիմնահարցերն են: Գյուղացիական տնտեսություններին վարկերը տրամադրվում են բարձր տոկոսադրույքներով, իսկ բնական աղետների հետևանքով բերքի կորուստները չեն փոխհատուցվում, կամ փոխհատուցվում են չնչին չափով, ինչը բավական չէ հետագա վերարտադրություն իրականացնելու և տնտեսությունը զարգացնելու համար: Այս առումով գյուղատնտեսության ապահովագրության համակարգի ստեղծումը նույնպես անհրաժեշտություն է:

2.2 Պտղաբուծության արդյունավետության վրա ազդող գործոնները և դրանց ազդեցության քանակական գնահատականը

Արտադրության արդյունավետությունը դա մի տնտեսական կատեգորիա է, որը բոլոր տնտեսական հասարակարգերում հանդիսացել է ուսումնասիրության կարևորագույն առարկա: Արտադրության արդյունավետություն հասկացությունը և դրա ապահովումը տնտեսագիտության կարևորագույն հիմնախնդիրներից է: Արդյունավետություն կատեգորիան առաջ է եկել լատիներեն էֆեկտուս (effectus)

բառից, որը նշանակում է արդյունք: Վերջինս գոյանում է աշխատանքային, նյութական, դրամական ռեսուրսների օգտագործման շնորհիվ: Արդյունավետություն հասկացությունը միանշանակ չի ընկալվում, ուստի տարբեր գիտնականներ տալիս են տարաբնույթ մեկնաբանություններ: Այսպես օրինակ, ռուս տնտեսագետ Մ. Ն. Մալիշի կարծիքով՝ արդյունավետության խնդիրը մարդկության հավերժական խնդիրն է⁶⁴: Համաձայն նրա տեսության, գյուղատնտեսության էկոնոմիկան ուսումնասիրում է գյուղատնտեսության ճյուղերում ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետության հետ կապված խնդիրները: Արդյունավետությունը բնորոշում է օգտագործվող ռեսուրսների և թողարկվող արտադրանքի քանակների միջև կապը: Վերջինս բնութագրվում է բազմաթիվ ցուցանիշներով, ինչպիսիք են աշխատանքի արտադրողականությունը, աշխատատարությունը, արտադրված և իրացված արտադրանքի ինքնարժեքը, ֆոնդահատույցը, ֆոնդատարությունը, եկամտաբերության մակարդակը և այլն:

Իտալացի տնտեսագետ Ռ. Պարետոյի բնորոշմամբ, տնտեսական համակարգի արդյունավետությունն այնպիսի վիճակ է, որի դեպքում անհնար է բարելավել հասարակության գոնե մեկ անդամի բարեկեցությունն այնպես, որ չնվազի հասարակության մնացած անդամների բարեկեցությունը⁶⁵: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ արտադրությունը հնարավոր չի արդյունավետ համարել, եթե այն ձեռք է բերվում գալիք սերունդների հաշվին, կամ տվյալ արտադրության հետևանքով վատթարնում են այլ ճյուղերի զարգացմանը խթանող միջոցները, այն է՝ հողի անխնա օգտագործման հետևանքով բերրիության անկումը, էկոլոգիական հիմնախնդիրների առաջացումը, հասարակության առողջության համար վտանգավոր նյութերի արտանետումը և բազմաթիվ այլ նմանատիպ գործընթացները:

Որոշ տնտեսագետներ (Կ.Պ. Օբոլենսկի, Ն.Ի. Խոլոդ, Ե.Ռ. Վիտուն) գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետության չափանիշ են առաջարկում համախառն արտադրանքի և դրա ստացման վրա կատարած կենդանի ու առարկայացած աշխատանքային ծախսումների հարաբերությունը, իսկ Լ.Ֆ. Դոգիլը՝

⁶⁴ М.Н. Малыш, Аграрная экономика, Учебник, Санкт-Петербург 2002, с.197 (688 с.)

⁶⁵ Ա.Գ. Մատինյան, Գյուղատնտեսական արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները ՀՀ Արարատի մարզի գյուղացիական տնտեսություններում, Եր.: -2015, էջ 11 (148 էջ)

ծախսված կապիտալի (ռեսուրսների) միավորի հաշվով առավելագույն շահույթի մեծությունը՝ ապահովելով արտադրանքի մրցունակությունը⁶⁶:

Մի խումբ գիտնականների կարծիքով (Ի.Ա. Մինակովա, Լ.Ա. Սաբետովա, Ն.Ի. Կուլիկով և ուրիշներ), գյուղատնտեսական արտադրությունում առանձնացվում են արդյունավետության հետևյալ տեսակները՝

- արտադրատեխնոլոգիական
- արտադրատնտեսական
- սոցիալ-տնտեսական
- էկոլոգատնտեսական⁶⁷:

Տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշներից են՝

- համախառն արտադրանքի բացարձակ մեծությունը աշխատանքային ռեսուրսների միավորի հաշվով (աշխատանքի արտադրողականություն, աշխատատարություն), հիմնական միջոցների և հողային ռեսուրսների միավորի հաշվով,

- արտադրված և իրացված արտադրանքի ինքնարժեքը, շահութաբերության մակարդակը, ծախսերի հատույցը,

- համախառն եկամտի և համախառն արտադրանքի հարաբերությունը, հիմնական միջոցների արժեքի հավելաճը,

- ֆինանսական անկախության գործակիցը, սեփական միջոցներով ապահովվածության գործակիցը, վճարունակությունը և այլն:

Տեխնոլոգիական արդյունավետության ցուցանիշներից են՝ գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվությունը, գյուղատնտեսական կենդանիների մթերատվությունը, գյուղատնտեսական արտադրությունում զբաղված աշխատողների թվաքանակը 100 հա գյուղ պիտանի հողատեսքերի հաշվով և այլն:

Սոցիալական արդյունավետության ցուցանիշներից են՝ սպառման հիմնադրամի (<< Կառավարության 3 մարտի 2011 թվականի N 202-Ն որոշման համաձայն՝ սպառման հիմնադրամը ներառում է սոցիալական ոլորտի զարգացմանն ուղղվող

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 16

⁶⁷ Ա.Վ. Արիստակեսյան, Գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետության բարձրացման հիմնական ուղիները (<< Գեղարքունիքի մարզի գյուղացիական տնտեսությունների օրինակով), Եր.: 2009, էջ 10 (147 էջ)

միջոցները, այդ թվում՝ աշխատողների նյութական խրախուսմանը, միանգամյա օգնությանը, դեղորայքի ձեռքբերմանը, բուժման ու հանգստի ուղեգրերի վճարմանը և այլն) մեծությունը մեկ աշխատողի հաշվով, ամբողջական իրական եկամուտների և նվազագույն սպառողական զամբյուղի հարաբերակցությունը, գյուղական բնակչության զբաղվածությունը և այլն: Էկոլոգիական արդյունավետության ցուցանիշներից են՝ դեգրադացված հողերի տեսակարար կշիռը գյուղատնտեսական հողատեսքերի կազմում, արտադրված արտադրանքի որակը և այլն⁶⁸:

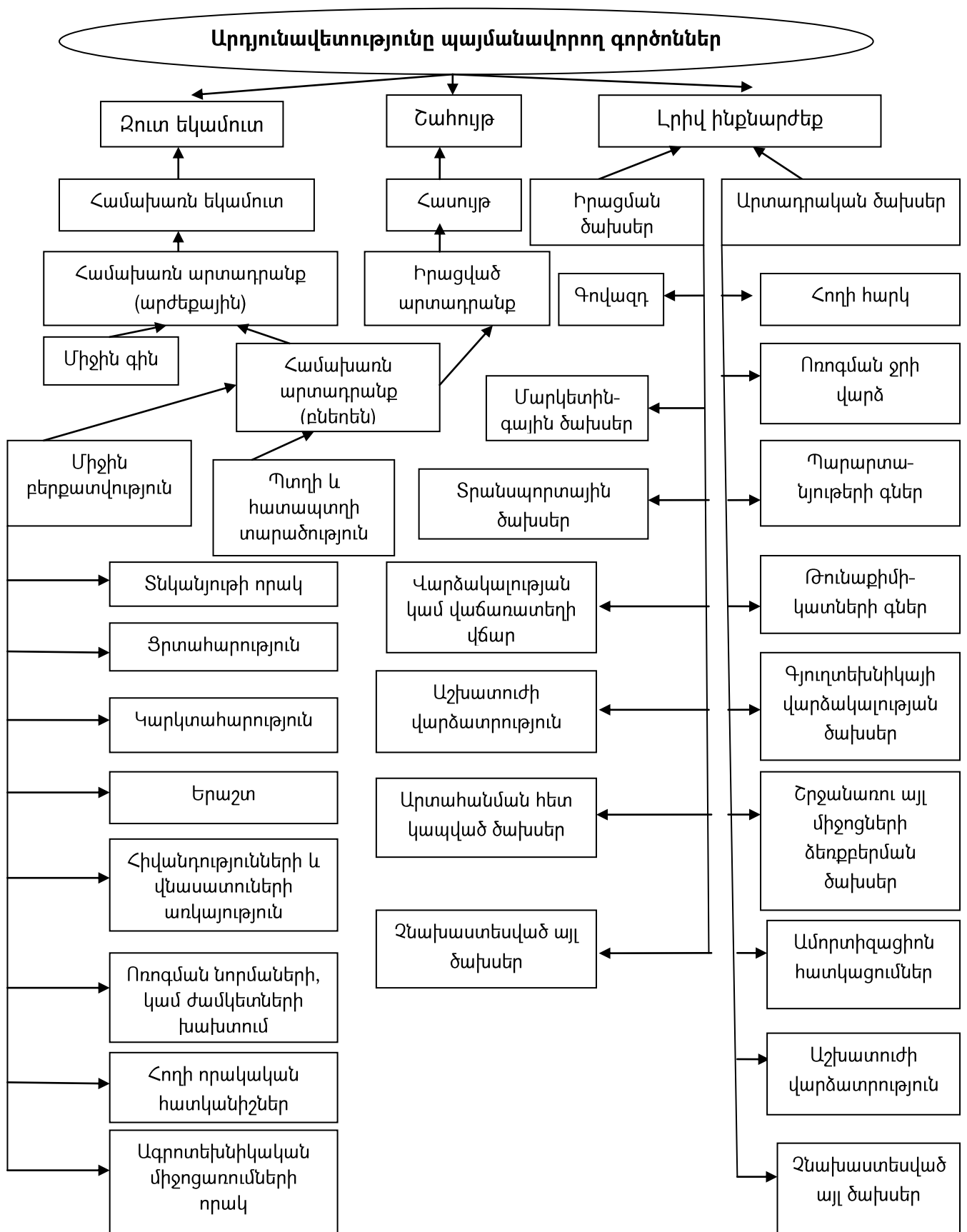
Տնտեսական արդյունավետությունը հաճախ բնորոշվում է ոչ թե առանձին գործոններով, այլ ցուցաբերվում է համակարգային մոտեցում: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ արդյունավետության ցանկացած չափանիշի համապատասխանում է որոշակի ցուցանիշների խումբ, այդ իսկ պատճառով համակարգային մոտեցումը բնորոշում է արտադրության տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշների ներկայացում՝ փոխկապակցված տեսքով: Այն կարելի է ներկայացնել հիերարխիկ գծապատկերի տեսքով, որտեղ գործոնները և ցուցանիշները կարելի է դիտարկել իրենց ֆունկցիոնալ և հիերարխիկ կախվածության մեջ, աստիճանաբար տրոհելով, կոնկրետացնելով դրանք մինչև իրենց սկզբնական բաղադրիչները՝ համապատասխան փոփոխություններով արտադրության տնտեսական արդյունավետության մակարդակի վրա ազդելու համար: Այս մեթոդի միջոցով հնարավորություն է ստեղծվում արդյունավետության վրա ազդող հնարավոր բոլոր գործոնների բացահայտման և արդյունավետության բարձրացման համար: Վերոնշյալ գրաֆիկի վերին մակարդակում նշվում է հետազոտության հիմնական նպատակը, այն է՝ արդյունավետության բարձրացումը: Առաջին մակարդակում ներկայացվում են այն գործոնները, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի ձևով պայմանավորում են արդյունավետության փոփոխությունները (համախառն արտադրանք, որոշակի միջոցառումների իրագործման հետևանքով սպասվող արդյունքներ, հիմնական ֆոնդերի արժեք, շրջանառու ֆոնդերի միջին տարեկան մնացորդ, աշխատանքային ռեսուրսներ, գիտական, տեխնոլոգիական, ինֆորմացիոն ռեսուրսներ, հողային և

⁶⁸ Ա.Գ. Մատինյան, Գյուղատնտեսական արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները ՀՀ Արարատի մարզի գյուղացիական տնտեսություններում, Եր.:2015, էջ 18-19 (148 էջ)

հանքային ռեսուրսներ և այլն): Վերջիններս հանդիսանալով որպես բարդ տնտեսական կատեգորիաներ, հանդիսանում են իրենց բաղադրիչների ագրեգատներ, հետևաբար կարող են տրոհվել մասերի: Այսպիսի տրոհման միջոցով ստացվում է գրաֆիկի երկրորդ մակարդակի ցուցանիշները, որոնք և իրենց հերթին կարող են տրոհվել և շարունակել հիերարխիկ գծապատկերի մակարդաները: Ներկայացվող ցուցանիշների բարդությունից և տրոհելիությունից ելնելով կարող ենք փաստել, որ տրոհման մակարդակների թիվը միատեսակ չի կարող լինել: Գրաֆիկի կառուցվածքը առավել հասկանալի դարձնելու նպատակով, որպես առաջին մակարդակի ցուցանիշ ընդունենք համախառն արտադրանքը, երկրորդ մակարդակի ցուցանիշ՝ իրացված արտադրանքի քանակը: Իրացված արտադրանքը կարող ենք տրոհել առանձին արտադրատեսակների, այնուհետև ըստ յուրաքանչյուրի իրացման ծավալների, իրացման գնի և այլն:

Ռեսուրսները երկրորդ մակարդակում դասվում են իրենց հիմնական տարրերին՝ աշխատանքային ռեսուրսներն ըստ ֆունկցիոնալ, մասնագիտական և որակավորման խմբերի, իրացված արտադրանքն ըստ իրացված արտադրատեսակների, վերջիններիս իրացման գների, հիմնական միջոցներն ըստ տեսակների, որոնք և հանդիսանում են տվյալ մակարդակում արդյունավետությունը պայմանավորող գործոնները: Հայրենական և արտասահմանյան մասնագիտական գրականությունները ուսումնասիրելով, նկատում ենք, որ արդյունավետության գործոնները համակարգվում են որոշակի խմբերով, որոնք գտնվում են փոխադարձ կախվածության մեջ և պայմանավորում արդյունավետության մակարդակը:

Գծապատկեր 10-ում ներկայացված է պտղաբուծության արդյունավետությունը պայմանավորող որոշակի խումբ գործոնների հիերարխիկ կառուցվածքը:

Գծապատկեր 10: Պտղաբուծության արդյունավետությունը պայմանավորող գործոններ

Գծապատկեր 10-ում ներկայացված գործոնները արդյունավետության վրա ազդող գործոնների մի մասն են: Ներկայացված յուրաքանչյուր գործոն կախված է բազմաթիվ ուղղակի և անուղղակի ազդեցություն ունեցող այլ գործոններից, որոնք հնարավոր չէ ամբողջությամբ ներկայացնել գծապատկերի շրջանակում: Արտադրության տնտեսական արդյունավետության վրա ազդում են նաև արտադրության կառավարման, արտադրության կազմակերպական, շուկայական գործոնները, արտադրական ենթակառուցվածքները, սոցիալական գործոնները և այլն:

Պտղաբուծության ճյուղի զարգացումը մեծապես կախված է տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշներից: Տնտեսական արդյունավետության հիմքը կազմում է նվազագույն ռեսուրսների ծախսումներով առավելագույն եկամտի ստացումը: Պտղաբուծության տնտեսական արդյունավետությունը բնութագրվում է այնպիսի ցուցանիշներով, ինչպիսիք են օրինակ՝ պտղի և հատապտղի բերքատվությունը, միավոր արտադրանքի ինքնարժեքը, արտադրանքի իրացումից ստացված հասույթը, եկամուտը միավոր բերքատու տարածության հաշվով, եկամտաբերության մակարդակը և այլն: Պտղաբուծության տնտեսական արդյունավետության գնահատման համար անհրաժեշտ է գնահատել նաև պտղաբուծության առանձնահատկությունները: Նախ, բազմամյա տնկարկները հանդես են գալիս որպես արտադրության հիմնական միջոցներ, ամորտիզացիայի ժամկետները տարբերվում են, կախված պտղի տեսակից, ուստի պտղաբուծության մեջ անհնար է կիրառել ամորտիզացիայի հաշվարկման ոչ գծային և արագացված եղանակները: Երկրորդ, բազմամյա տնկարկների հիմնման և մինչև բերքատու տարիքի հասնելու ժամանակահատվածում կատարված ծախսերը տարբերվում են, ինչը նաև կախված է պտղի տեսակից և լիարժեք բերքատվության անցնելու ժամկետից: Երրորդ, պտղաբուծության սեզոնայնության, ինչպես նաև ճյուղի մեքենայացման ցածր մակարդակի պատճառով աշխատանքային ծախսումները զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում արտադրական ծախսերի կառուցվածքում: Հողի սեփականաշնորհման հետևանքով պտղատու այգիները մասնատվել են այգեգործությամբ զբաղվող շուրջ 112 հազար գյուղացիական տնտեսությունների միջև,

որտեղ բազմամյա տնկարկների բաժինը 0.17-0.26 հեկտար է: Աշխատանքները գերազանցապես կատարվում է ձեռքով⁶⁹: Պտղաբուծության ճյուղը ի տարբերություն գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերի, առանձնանում է արտադրության աշխատատարությամբ: 1 հա պտղի և հատապտղի տնկարկների աշխատանքային ծախսը կազմում է շուրջ 700 մարդ-ժամ, ինչը շուրջ 40 անգամ ավելին է հացահատիկային մշակաբույսերի արտադրության համար պահանջվող աշխատանքային ծախսերից: Այս ցուցանիշը հիմնականում պայմանավորված է ճյուղի մեքենայացման ցածր մակարդակով (20-25%)⁷⁰: Մյուս կարևոր առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ բազմամյա տնկարկներ հիմնելիս թույլ տված սխալները կարող են վճռորոշ լինել արտադրության հետագա տնտեսական արդյունավետության համար: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է կատարել հողատարածքի ճիշտ ընտրություն, հաշվի առնելով բնահողի որակը, լանջերի թեքությունները, գրունտային ջրերի խորությունը և այլն: Բազմամյա տնկարկների համար կարող են օգտագործվել նաև դաշտավարության համար ոչ պիտանի հողատեսքերը, որոնք ունեն որոշակի թեքություն, էրոզացման վտանգ: Այս պայմաններում պտղատու տարածքների հիմնումը զուգակցվում է բնահողերը էրոզիայից և այլ գործընթացներից պաշտպանելու միջոցառումների հետ:

Տնտեսագիտական գրականության մեջ ներկայացված են գործոնների հսկայածավալ հատված, որոնք ազդում են գյուղատնտեսության և նրա ճյուղերի տնտեսական արդյունավետության վրա: Ա.Վ. Բելյակը պտղաբուծության արդյունավետությունը կապում է ագրոարդյունաբերական համալիրի (ԱԱՀ) ինտենսիվացման, մասնագիտացման, մեքենայացման մակարդակի, ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառման, բերքատվության աճի, արտադրված պտղի և հատապտղի որակի, իրացման մեխանիզմների բարելավման, պահպանման, կորուստների վերացման, ենթակառուցվածքների զարգացման և վերջիններիս փոխհամաձայնեցվածության ապահովման հետ⁷¹ :

⁶⁹ Հ.Գ. Քլյան, ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002թ.-էջ 84, (399էջ)

⁷⁰ Н.А. Минаков, Экономика отраслей АПК, Москва, Колосс 2004, с 382, (463с)

⁷¹ А.В. Беляев, Экономика производства плодов, ягод и винограда. – М.: Агропромиздат, 1990.– 475 с.

Մի խումբ տնտեսագետներ (Մ.Ն.Մալիշ, Տ. Ն. Վոլկովա, Տ.Վ. Սմիրնովա, Ն.Բ. Սուխովոլուսկայա) գտնում են, որ պտղաբուծության տնտեսական արդյունավետության ապահովումը մեծապես կախված է տվյալ պտղի և հատապտղի տեսակների ճիշտ ընտրությունից: Վերջինիս առումով Ի.Վ. Միչուրինը նշել է, որ. - «տեսակը որոշում է գործի հաջողությունը»⁷²: Ընտրված պտղի կամ հատապտղի տեսակի արդյունավետությունը բնութագրվում է մի խումբ ցուցանիշներով, ինչպիսիք են՝

- բերքատվությունը 1 հեկտարից,
- արտադրանքի որակը, մրցունակությունը, ապրանքայնության մակարդակը ,
- նյութական և աշխատանքային ծախսումները 1 հեկտարի հաշվով (մարդ-ժամ, դրամ),
- համախառն եկամուտը 1 հեկտարից (դրամ),
- զուտ եկամուտը 1 հեկտարից (դրամ),
- եկամտաբերության մակարդակը (%) և այլն:

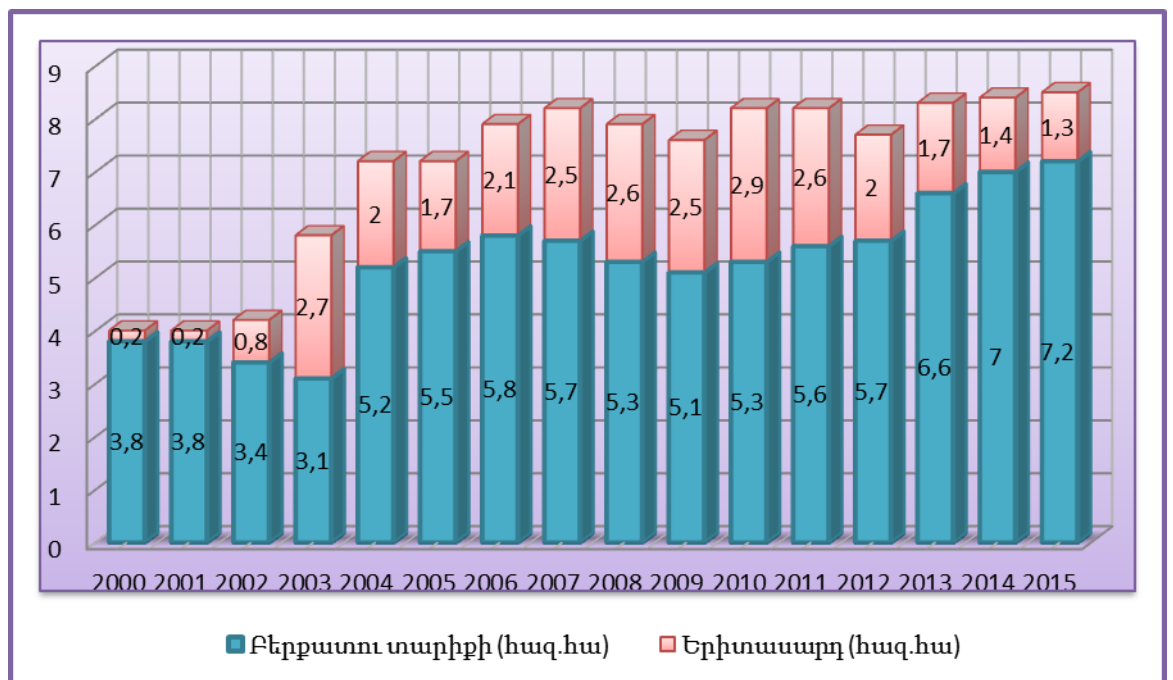
Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ պտղաբուծության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնական ուղղություններն են՝ նոր բարձրարժեք սորտերի ներդրման, տեխնոլոգիական պահանջների ամբողջական և ճիշտ ժամանակին կիրառման շնորհիվ բերքատվության բարձրացումը, ոռոգման նոր համակարգերի, մասնավորապես՝ կաթիլային և արմատամերձ ոռոգման համակարգերի ներդրումը, տնկարանների զարգացումը, այգեգործական կենտրոնների ստեղծումը կամ դրանց պահպանումը, կոոպերացման, ինտեգրման նոր ձևերի զարգացումը, պտուղների վերամշակման և պահպանման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումը, հակակարտային կայանների թվի ավելացումը, հակակարկտային ցանցերի կիրառումը, մարքեթինգային հետազոտությունների իրականացումը, մեքենայացման մակարդակի բարձրացումը, իրացման մեխանիզմների կատարելագործումը և այլն: Այս ուղղություններով պտղաբուծության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման միջոցառումները պետք է իրականացվեն հետևյալ 3 փուլերով՝

⁷² М.Н. Малыш, Т.Н. Волкова, Т.В. Смирнова, Н.Б. Суховольская, Экономика сельского хозяйства, Санкт-Петербург-Москва-Краснодар, Лань. 2004, с 173 (223 с.)

1. գործոնների մինիմալացում,
2. գործոնների մաքսիմալացում,
3. գործոնների օպտիմալացում:

Առաջին փուլում նախատեսվում է նվազագույնի հասցնել լրիվ ինքնարժեքը: Երկրորդ փուլում նախատեսվում է առավելագույնի հասցնել բերքատվությունը, աշխատանքի արտադրողականությունը, ֆոնդապահովվածությունը և այլն: Երրորդ փուլում նախատեսվում է ստեղծել գործոնների այնպիսի զուգակցում, որը կապահովի առավելագույն զուտ եկամտի ստացում՝ միավոր արտադրանքի, միավոր բերքատու տարածության կամ 1 աշխատողի հաշվով:

ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղատու հասակի պտղի և հատապտղի տարածությունները 2015 թվականի դրությամբ կազմում է 7,2 հազար հեկտար, որի տեսակարար կշիռը հանրապետության պտղի և հատապտղի բերքատու հասակի տարածությունների կառուցվածքում կազմում է 19,6%: ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի տարածությունների վերաբերյալ տվյալները 2000-2015 թվականներին, ներկայացված է գծապատկեր 11-ում:

Գծապատկեր 11: ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի բերքատու և երիտասարդ այգիների տարածությունները 2000-2015 թվականներին

Մարզում բերքատու հասակի տարածությունները մարզի պտղի և հատապտղի ընդհանուր տարածություններում 2000 և 2001 թվականներին ամենամեծ տեսակարար կշիռն են կազմել՝ 95%: 2003 թվականին մարզում պտղատու հասակի և ընդհանուր տարածությունների հարաբերակցությունը զգալիորեն փոփոխվել է, ինչի արդյունքում պտղատու հասակի տարածությունների տեսակարար կշիռը պտղի և հատապտղի ընդհանուր տարածություններում կազմել է 53,4 %: 2015 թվականին պտղատու հասակի տարածությունների մասնաբաժինը մարզի ընդհանուր պտղատու այգիների տարածություններում կազմել է 84.7 %:

Պտղաբուծության տնտեսական արդյունավետության գնահատման նպատակով իրականացրել ենք վիճակագրական և էկոնոմետրիկ վերլուծություններ: Տնտեսական երևույթների նմանատիպ վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս վեր հանել դրանց փոխկապակցվածությունը, վերջիններս դիտարկելով համակարգային միասնության մեջ: Այս ամենը ենթադրում է հսկայածավալ վիճակագրական տվյալների վերլուծություն, բազմաչափ մոդելների կառուցում և գնահատում, ինչը հնարավորություն է տալիս բացահայտել տնտեսական գործունեության արդյունավետության բարձրացման ներուժային հնարավորությունները, որը և հանդիսանում է տնտեսագիտության կարևոր հիմնախնդիրներից մեկը:

Ռեգրեսիոն վերլուծության գլխավոր խնդիրն է հանդիսանում փոփոխականների փոխկապակցվածությունը բնութագրող մոդելի կառուցումը: Վերջինս հնարավորություն է տալիս անկախ փոփոխականների միջոցով ստանալ կախյալ փոփոխականի արժեքը: Մոդելն ընդգրկում է փոփոխականների 2 տեսակներ՝

1. կախյալ (արդյունքային, էնդոգեն) փոփոխական (Y), որը բնութագրում է տնտեսական համակարգի գործարկման արդյունքը: Վերջինիս արժեքները ձևավորվում են այլ փոփոխականների և գործոնների ազդեցությամբ:

2. Անկախ փոփոխականներ (X), որոնք ռեգրեսիոն վերլուծության ընթացքում հանդես են գալիս որպես Y արդյունքային ֆունկցիայի արգումենտներ: Վերջիններս կարող են լինել ինչպես պատահական, այնպես էլ ոչ պատահական մեծություններ:

Ռեգրեսիայի ֆունկցիան ներկայացվում է $Y = f(x_1, x_2, \dots, x_k)$ տեսքով: Դրանում ներառված գործոնների թվից կախված, ռեգրեսիոն մոդելները բաժանվում են երկու խմբի՝ միագործոն (զույգային) և բազմագործոն (բազմաչափ) : Ռեգրեսիոն մոդելները կարող են լինել ինչպես գծային, այնպես էլ ոչ գծային:

Բազմաչափ գծային ռեգրեսիայի մոդելն ունի հետևյալ տեսքը՝

$$Y_i = \alpha_0 + \alpha_1 x_{i1} + \alpha_2 x_{i2} + \dots + \alpha_k x_{ik} + \varepsilon_i, \quad i = \overline{1, n}$$

որտեղ՝ α_j – ռեգրեսիայի գործակիցն է ($j = \overline{1, k}$),

ε_i – ռեգրեսիայի սխալն է,

n – դիտարկումների թիվն է:

Ռեգրեսիայի գործակիցը ցույց է տալիս, թե որքանով է փոփոխվելու կախյալ փոփոխականը, եթե X_j գործոնը փոփոխվի չափման մեկ միավորով՝ մոդելում ներառված մյուս փոփոխականների ֆիքսված արժեքների դեպքում:

Գոյություն ունեն ռեգրեսիայի գնահատման բազմաթիվ մեթոդներ, որոնցից առավել հաճախ կիրառվում է Կարլ Գաուսի կոդմից մշակված՝ փոքրագույն քառակուսիների մեթոդը: Վերջինիս էությունը կայանում է նրանում, որ արդյունքային հատկանիշի փաստացի և տեսական մակարդակների շեղումների քառակուսիների գումարը պետք է ձգտի նվազագույնի՝

$$\sum_{i=1}^n \varepsilon_i^2 = \sum_{i=1}^n (y_i - \hat{y}_i)^2 \rightarrow \min^{73}$$

Մեկ կամ այլ փոփոխականների շեղումը միջինից, ընկած է Կոռելացիոն կապի գնահատման հիմքում: Կախյալ և անկախ փոփոխականների սերտության գնահատման համար կիրառվում է Կոռելացիայի գործակիցը, որը որոշվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$r_{xy} = \frac{\sum_i (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_i (x_i - \bar{x})^2 \sum_i (y_i - \bar{y})^2}} = 1 - \frac{\sum_i e_i^2}{\sum_{i=1}^n \left(y_i - \bar{y} \right)^2}$$

⁷³ Լ. Ղուշյան, Տ. Թերգյան, Լ. Դավթյան Տարրական էկոնոմետրիկա, Երևան, Զեսթ 2002, էջ 154 (279 էջ)

Այն դեպքում երբ $r_{xy} > 0$ ապա կապը ուղիղ է, իսկ եթե $r_{xy} < 0$ կապը հակադարձ է: Նշենք նաև, որ զույգային Կոռելացիայի գործակիցը կարող է ընդունել $-1 - + 1$ սահմանում ընկած ցանկացած արժեք: Բացարձակ մեծությամբ՝ $0 \leq |r_{xy}| \leq 1$: Այն դեպքում, երբ $r_{xy} < 0.3$, ապա կապը համարվում է թույլ: Այն դեպքում, երբ $0.3 < r_{xy} < 0.7$, ապա կապը միջին է: $r_{xy} > 0.7$ արժեքների դեպքում կապը համարվում է ուժեղ (սերտ): Փոփոխականների միջև գոյություն ունեցող կապի գնահատման ժամանակ լայն կիրառություն է ստացել դետերմինացիայի գործակիցը (r^2): Վերջինս իրենից ներկայացնում է կոռելացիայի գործակցի քառակուսին, որը կարող է արտահայտվել նաև տոկոսներով:

Կորելացիոն վերլուծությունից հետո, երբ գնահատված է կախյալ և անկախ փոփոխականների միջև գոյություն ունեցող Կոռելացիոն կապը, հնարավոր է դառնում իրականացնել ռեգրեսիոն վերլուծություն, ստանալով՝ ռեգրեսիոն մոդելը: Դետերմինացիայի գործակիցը կիրառվում է նաև ռեգրեսիոն մոդելի նշանակալիության ստուգման ժամանակ: Վերջինս որոշվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$F = \frac{R^2}{(1-R^2)} * \frac{n-m-1}{m} \quad ^{74},$$

որտեղ՝

n - դիտարկումների թիվն է,

m -ռեգրեսիոն մոդելում ընդգրկված անկախ փոփոխականների թիվն է:

Այն դեպքում, երբ Ֆիշերի հայտանիշի փաստացի արժեքը $k_1 = m$ և $k_2 = n - m - 1$ ազատության աստիճաններով, մեծ է աղյուսակային արժեքից, ապա մոդելը համարվում է նշանակալի:

ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի արտադրության արդյունավետության բացահայտման նպատակով իրականացրել ենք կոռելացիոն և ռեգրեսիոն վերլուծություններ: Որպես կախյալ փոփոխական ընդունել ենք Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքը (մլն դրամ): Որպես

⁷⁴ И.И. Елисеева, С.В. Курышева, Эконометрика: Учебник/ М.: Финансы и статистика, 2007.- с. 104 (576 с.)

անկախ փոփոխականներ ներկայացված են նույն ժամանակահատվածում Ռուսաստանի Դաշնության համախառն ներքին արդյունքը, Հայաստանի Հանրապետության համախառն ներքին արդյունքը, ռուսական ռուբլու և հայկական դրամի փոխարժեքները, Հայաստանում պտղի և հատապտղի միջին համակշռված գները, ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի տարածությունները, ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի տարածությունները՝ պտղատու հասակում, ՀՀ Արմավիրի մարզում 1 հեկտար պտղի և հատապտղի միջին բերքատվությունը, Հայաստանում պտղի և հատապտղի մթերման ծավալները, Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը, ՀՀ-ից պտղի և հատապտղի արտահանման ծավալները, Հանրապետությունում գյուղատնտեսությամբ զբաղվածների և աշխատունակ տարիքի բնակչության թվաքանակները, հանրապետությունում աղքատության մակարդակը, Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքը՝ բնեղեն արտահայտությամբ, ինչպես նաև ՀՀ ռեզիդենտներին առևտրային բանկերի կողմից գյուղատնտեսության վարկավորման ծավալները:

ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի էկոնոմետրիկ վերլուծության համար օգտագործված ելակետային տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 2.2.1-ում:

**Ելակետային տվյալներ ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքի էկոնոմետրիկ
վերլուծությունների համար**

Տվյալներ	Փո- փոխա- կան	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
ՀՆԱ ՌԴ (տրիլիոն ռուբլի)	X_1	7,3	8,9	10,8	13,2	17,0	21,6	26,9	33,2	41,3	38,8	46,3	59,7	66,9	71,0	77,9	80,8
ՀՆԱ ՀՀ (մլրդ. դրամ)	X_2	1031,3	1175,9	1362,5	1624,6	1907,9	2242,9	2656,2	3149,3	3568,2	3141,7	3460,2	3777,9	4266,5	455,6	4828,6	5032,1
Ռուբլու կուրս (դրամ)	X_3	19,05	18,82	18,24	18,83	18,52	16,19	15,29	13,36	12,35	11,5	12,32	12,7	12,94	12,88	10,98	7,89
ՀՀ-ում պտղի և հատապ- տղի միջին գին (դրամ)	X_4	75,1	116,05	183,48	195,55	292,82	112,65	202,65	260,1	190,38	136,51	505,02	319,4	201,58	172,43	255,93	210,77
Մարզում պտղի և հատա- պտղի տարածու- թյունները (հազ. հա)	X_5	4	4	4,2	5,8	7,2	7,2	7,9	8,2	7,9	7,6	8,2	8,2	7,7	8,3	8,4	8,5
Մարզում պտղատու հասակի տարածու- թյունները (հազ. հա)	X_6	3,8	3,8	3,4	3,1	5,2	5,5	5,8	5,7	5,3	5,1	5,3	5,6	5,7	6,6	7	7,2

Աղյուսակ 2.2.1-ի շարունակությունը

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Մարզում 1 հա-ի միջին բերքատվու- թյունը (գ/հա)	X₇	123,2	58,1	52,3	35,3	20,7	144,6	145,3	97	129,1	174,1	18	107,5	142,5	114,3	88	136,7
ՀՀ-ում պտղի և հատա- պտղի մթերման ծավալները (հազ.տոննա)	X₈	21	10,2	5,8	4,4	4,4	20,7	13,2	14,8	19,4	11,3	3,6	14,3	25,6	28,8	13,9	20,6
Մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայ- նության մակարդակը (%)	X₉	87,8	78,5	80,1	78,8	67,6	71,6	83,4	90,8	82,2	91,1	71,7	87,2	94,2	88,3	92	94,4
ՀՀ-ից պտղի և հատապտղի արտահանման ծավալները (հազ.տոննա)	X₁₀	4,3	2,9	2,5	2,9	2,2	9,6	9,8	2,5	8,7	15,4	2,6	8,7	16,2	26,5	8,1	27,1
ՀՀ-ում գյուղատնտե- սությանը զբաղվածներ (հազ.մարդ)	X₁₁	566.7	570	500.8	509	507.1	507.6	504.5	506.7	445.3	454.8	457.4	457.4	437,2	422,1	394,8	379
ՀՀ-ում աշխատունակ բնակչության թվաքանակ (հազ.մարդ)	X₁₂	1930,3	1932,6	1968,1	2003,1	2036,9	2079,9	2119,1	2169,9	2198,6	2232,1	2247,1	2050,2	2051,5	2034	2015,1	1987,2

Աղյուսակ 2.2.1-ի շարունակությունը

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
ՀՀ-ում աղքատության մակարդակը (%)	X₁₃	55,1	50,9	49,7	42,9	31,8	29,8	26,5	25	27,6	34,1	35,8	35	32,4	32	30	29,8
Մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքը (հազ.տոննա)	X₁₄	46,8	22,1	17,8	10,9	10,8	79,5	84,3	55,3	68,4	88,8	9,5	60,2	81,2	75,4	61,6	98,4
ՀՀ ռեզիդենտ- ներին առևտրային բանկերի կողմից տրամադրված գյուղատնտե- սության վարկավորման ծավալները (մլրդ. դրամ)	X₁₅	10,4	9,9	7,8	8,2	8,6	11,3	14,2	22,4	36,5	44,2	52,4	73,4	91,9	118,2	150,2	148,9
Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի արտադ- րությունը (մլն դրամ)	Y	3515,9	2562,2	3262,6	2139,9	3151,9	8959,1	17078,1	14380,9	13026,4	12120,9	4817,9	19227,9	16373,3	13007,8	15765,3	20744,8

Աղյուսակում ներկայացված տվյալների միջև կոռելացիոն կապի գնահատման համար օգտվել ենք SPSS համակարգչային ծրագրից: Կորելացիոն վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ռեգրեսիոն մոդելի կառուցման համար ընտրել այնպիսի անկախ փոփոխականներ, որոնք ունեն միջին կամ սերտ կոռելացիոն կապ կախյալ փոփոխականի հետ: Սակայն անկախ փոփոխականների ընտրության հարցում կարևորվում է նաև դրանց միջև Կոռելացիոն թույլ կամ միջին կապի առկայությունը: Հավելված 2-ում ներկայացված են SPSS ծրագրային փաթեթի միջոցով արտածված Կոռելացիոն կապերի վերաբերյալ տվյալներ: Ռեգրեսիոն մոդելի կառուցման համար նախ գնահատվում և ընտրվում են այն անկախ փոփոխականները, որոնք ունեն միջին կամ ուժեղ Կոռելացիոն կապ կախյալ փոփոխականի հետ: Համաձայն հավելված թ-ում ներկայացված տվյալների, անկախ փոփոխականներից 3-ը՝ X_4 , X_8 և X_{12} , շատ թույլ Կոռելացիոն կապ ունեն կախյալ փոփոխականի հետ: Արդյունքում վերջիններս բացառվում են ռեգրեսիոն մոդելի մեջ ներառելու համար: Մնացած բոլոր անկախ փոփոխականների և կախյալ փոփոխականի միջև Կոռելացիոն կապերը տատանվում են 0,649-0,831 սահմաններում: Այսպիսով մյուս բոլոր 12 անկախ փոփոխականները բավարարում են փոփոխականների ընտրության առաջին սկզբունքին: Սակայն միայն կախյալ փոփոխականի հետ Կոռելացիոն միջին կամ ուժեղ կապի առկայությունը բավարար չէ ռեգրեսիոն մոդելի կառուցման և դրանում վերոնշյալ պայմանին բավարարող բոլոր անկախ փոփոխականների ընդգրկման համար: Անկախ փոփոխականների ընտրության հաջորդ սկզբունքը կայանում է նրանում, որ վերջիններս միմյանց հետ թույլ կամ միջին Կոռելացիոն կապ պետք է ունենան, այսինքն անկախ փոփոխականներից որևէ մեկի փոփոխության ազդեցությունը մյուս անկախ փոփոխականների վրա պետք է լինի ոչ էական:

Կորելացիոն վերլուծությունը որպես հիմք ընդունելով, մեր կողմից ընտրվել են այն անկախ փոփոխականները, որոնք բավարարում են ռեգրեսիոն մոդելի մեջ ընդգրկվելու պահանջներին: Այդ փոփոխականներն են՝ X_6 (Արմավիրի մարզում պտղատու հասակի պտղի և հատապտղի տարածությունները՝ հազ.հա), X_7 (Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի 1 հեկտարի միջին բերքատվությունը՝ ց/հա), X_9 ($<<$ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը՝ %), X_{13}

(ՀՀ-ում աղքատության մակարդակը՝ %) և X_{15} (ՀՀ առևտրային բանկերի կողմից վարկավորման ծավալները՝ մլն դրամ): Վերջիններիս և կախյալ փոփոխականի միջև գոյություն ունեցող կոռելացիոն կապը գնահատելու համար դիտարկենք աղյուսակ 2.2.2-ում ներկայացված տվյալները:

Աղյուսակ 2.2.2

ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքը պայմանավորող ռեգրեսիոն մոդելի կառուցման համար ընտրված փոփոխականների կոռելացիոն կապը***

		Correlations					
		Y	X_6	x_7	X_9	X_{13}	X_{15}
Y	Pearson Correlation	1	.814**	.666**	.698*	-.701**	.676**
	Sig. (2-tailed)	-	.000	.005	.025	.002	.004
	N	16	16	16	16	16	16
X_6	Pearson Correlation	.814**	1	.420	.428*	-.788**	.793**
	Sig. (2-tailed)	.000	-	.105	.044	.000	.000
	N	16	16	16	16	16	16
x_7	Pearson Correlation	.666**	.420	1	.620**	-.353	.264
	Sig. (2-tailed)	.005	.105	-	.001	.180	.323
	N	16	16	16	16	16	16
X_9	Pearson Correlation	.698*	.428*	.620**	1	-.164	.625
	Sig. (2-tailed)	.025	.044	.001	-	.325	.061
	N	16	16	16	16	16	16
X_{13}	Pearson Correlation	-.701**	-.788**	-.353	-.164	1	-.384
	Sig. (2-tailed)	.002	.000	.180	.325	-	.142
	N	16	16	16	16	16	16
X_{15}	Pearson Correlation	.676**	.793**	.264	.625	-.384	1
	Sig. (2-tailed)	.004	.000	.323	.061	.142	-
	N	16	16	16	16	16	16

*** Աղյուսակը արտադրված է SPSS ծրագրից

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Աղյուսակում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ անկախ փոփոխականներից երեքի (x_7 , X_9 , X_{15}) և կախյալ փոփոխականի (Y) միջև կոռելացիոն կապը միջին է, քանի որ գործակիցները գտնվում են 0,3-0,7 միջակայքում: Մյուս 2 փոփոխականների (X_6 , X_{13}) և կախյալ փոփոխականի միջև կոռելացիայի գործակիցները գտնվում են 0,7-1 միջակայքում, հետևաբար գոյություն ունեցող կապը սերտ է:

Կոռելացիոն վերլուծությունից հետո, երբ ընտրված են անկախ փոփոխականները, իրականացվում է ռեգրեսիոն վերլուծություն: Ռեգրեսիոն մոդելի կառուցման համար անհրաժեշտ տվյալների հաշվարկը նույնպես իրականացվել է SPSS ծրագրային փաթեթով: Ստացված տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 2.2.3-ում: Աղյուսակում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ մեր կողմից ընտրված անկախ փոփոխականների և ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքի կոռելացիոն կապը սերտ է ($r=0.938$): Կոռելացիայի գործակցի քառակուսին՝ դետերմինացիայի գործակիցը (R^2), 0.879 է, կամ 87,9 %:

Դետերմինացիայի գործակիցը ցույց է տալիս, որ ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքը 87,9 %-ով պայմանավորված է մեր կողմից դիտարկված անկախ փոփոխականներով, իսկ մնացած 12,1 %-ը՝ այլ և պատահական գործոններով: Ռեգրեսիոն վերլուծությունների ժամանակ ընդունված է առանձնացնել 3 տիպի դիսպերսիոն բաղադրիչներ՝ ընդհանուր դիսպերսիա (Total Sum of Squares TSS), ռեգրեսիայով պայմանավորված դիսպերսիա (Regression (explained) Sum of Squares ESS) և մնացորդային դիսպերսիա՝ (Residual Sum of Squares RSS): Ընդհանուր դիսպերսիան իրենից ներկայացնում է ռեգրեսիայով պայմանավորված դիսպերսիայի և մնացորդային դիսպերսիայի հանրագումար՝ $TSS = ESS + RSS$:

Մեր կողմից իրականացված էկոնոմետրիկ վերլուծությունների արդյունքում կառուցված ռեգրեսիոն մոդելն ունի հետևյալ տեսքը՝

$$Y = -15251,7 + 1338,5X_6 + 24,2X_7 + 300,8X_9 - 255,4X_{13} + 6,6X_{15}$$

Աղյուսակ 2.2.3

ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի ռեգրեսիոն վերլուծության արդյունքները

Model Summary							
Model		R	R Square	Adjusted R Square		Std. Error of the Estimate	
1		.938 ^a	.879	.819		2777,98	
a. Predictors: (Constant), X ₆ , X ₇ , X ₉ , X ₁₃ , X ₁₅							
ANOVA ^a							
Model		Sum of Squares		df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	562239253.8		5	112447850.8	14,571	.001 ^b
	Residual	77171704.5		10	7717170.5	-	-
	Total	639410958.3		15	-	-	-
a. Dependent Variable: y							
b. Predictors: (Constant), X ₆ , X ₇ , X ₉ , X ₁₃ , X ₁₅							
Coefficients ^a							
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	
		B	Std. Error	Beta			
1	(Constant)	-15251,7	20446,2	-	-0,7	0,5	
	X ₆	1338,5	2096,3	0.247	0,6	0,5	
	X ₇	24,2	23,3	0.181	1,0	0,3	
	X ₉	300,8	156,9	0.388	1,9	0,1	
	X ₁₃	-255,4	166,8	-0.359	-1,5	0,2	
	X ₁₅	6,6	39,2	0.052	0,2	0,9	
a. Dependent Variable: y							

Ռեգրեսիոն մոդելի նշանակելիության ստուգման համար օգտվում ենք Ֆիշեր-Սնեդեկորի F չափանիշից, որի կրիտիկական արժեքը որոշվում է α նշանակալիության մակարդակի և $k_1=m$ և $k_2=n-m-1$ ազատության աստիճանների միջոցով: Մեր կողմից իրականացված ռեգրեսիոն վերլուծության մեջ $\alpha=0.05$ նշանակալիության մակարդակի և $k_1=5$ և $k_2=10$ ազատության աստիճանների դեպքում $F_{crit}=3.33^{75}$: Աղյուսակ 2.2.3-ում

⁷⁵ Լ. Ղուշյան, Տ. Թերզյան, Լ. Դավթյան Տարրական էկոնոմետրիկա, Երևան, Զեսթ 2002, էջ 272 (279 էջ)

ներկայացված տվյալներից երևում է, որ F փաստացին 14.571 է: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ռեգրեսիոն մոդելի նշանակալիությունը որոշվում է համաձայն $F > F_{crit}$ պայմանի, ապա մեր կողմից կառուցված ռեգրեսիոն մոդելը համարվում է նշանակալի ($F=14,571 > F_{crit}=3.33$):

Կառուցված ռեգրեսիոն մոդելի համաձայն, ՀՀ Արմավիրի մարզու պտղատու հասակի պտղի և հատապտղի տարածությունները 1000 հեկտարով ավելացնելու դեպքում (մնացած հավասար պայմաններում), մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքը կավելանա 1338,5 մլն դրամով: Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքը մեծապես պայմանավորված է բերքատու տարածություններով: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ մարզում պտղաբուծությունը զարգանում է հիմնականում էքստենսիվ ճանապարհով, իսկ համախառն արտադրանքը ավելանում է ոչ միայն 1 հեկտարից ստացվող միջին բերքատվության աճի հաշվին, այլ հիմնականում՝ պտղատու հասակի տարածությունների ավելացման շնորհիվ: Վերջինս բավականին մտահոգիչ հանգամանք է, ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում նպաստավոր պայմաններ ստեղծել մարզում պտղաբուծությունը ինտենսիվ ճանապարհով զարգացնելու համար: Համախառն արտադրանքի արժեքի վրա զգալի ազդեցություն է թողնում նաև 1 հեկտարից ստացվող միջին բերքատվության չափը: Համաձայն ստացված հավասարման, պտղի և հատապտղի բերքատվությունը 1 ց/հա-ով ավելացնելու դեպքում մարզում համախառն արտադրանքի արժեքը ավելանում է 24,2 մլն դրամով: Մարզում պտղի և հատապտղի ցածր բերքատվության հիմնական պատճառներից են ցրտահարությունները, կարկտահարությունները, տնկանյութի որակը (գնահատվում է 1 հեկտարի բերքատվությամբ, 1 հեկտարից ստացվող ապրանքային արտադրանքի արժեքով, դրա վրա կատարված ծախսերով), երաշտը, հիվանդություններն ու վնասատուները: Մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքը ավելանում է նաև մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակի աճի և ՀՀ-ում ռեզիդենտներին տրված գյուղատնտեսության վարկավորման ծավալների ավելացման արդյունքում: Մարզում ապրանքայնության

մակարդակի 1%-ով և գյուղատնտեսության վարկավորման ծավալները 1 մլրդ դրամով ավելացնելու դեպքում համախառն արտադրանքի արժեքը ավելանում է համապատասխանաբար՝ 300,8 և 6,6 մլն դրամով: Կատարված հաշվարկների արդյունքում ՀՀ ատևտրային բանկերի կողմից գյուղատնտեսության վարկավորման գործոնի առաջին հայացքից չնչին ազդեցությունը մարզի պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքի վրա պայմանավորված է նախ այն հանգամանքով, որ վարկավորման ծավալների վերաբերյալ ներկայացված տվյալները ներառում են ՀՀ գյուղատնտեսության ամբողջ ոլորտը, երկրորդ՝ տրամադրված վարկերի մի փոքր մասն է ուղղվում ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղաբուծության ճյուղի զարգացմանը և երրորդ՝ գյուղատնտեսության վարկավորման համար ներդրված գումարները երբեմն նպատակային և արդյունավետ չեն օգտագործվում: Պետության կողմից սուբսիդավորվող գյուղատնտեսական վարկերը նույնպես բացառություն չեն, քանի որ այստեղ նույնպես գոյություն ունի վերոնշյալ խնդիրը, որի լուծման համար անհրաժեշտ է ստեղծել կամ կատարելագործել տրամադրված վարկերը նպատակային օգտագործելու վերահսկողության համակարգերը:

Ռեգրեսիոն հավասարումը ցույց է տալիս, որ ՀՀ-ում աղքատության մակարդակի և մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքների միջև գոյություն ունի հակադարձ կապ: Աղքատության մակարդակի 1 %-ով ավելացումը հանգեցնում է մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքի նվազեցմանը՝ 255,4 մլն դրամով:

Մեր կողմից կատարված կոռելացիոն և ռեգրեսիոն վերլուծությունների արդյունքները հնարավորություն են տալիս բացահայտել ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքի կախվածությունը մի շարք գործոններից, որոնք էլ հիմք են հանդիսանում 3-րդ գլխում պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրների լուծման հիմնական ուղղությունների առաջադրման համար:

2.3 Պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրների լուծման

հնարավորությունները Արմավիրի մարզում

Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության ոլորտում իրականացված տնտեսական բարեփոխումներից հետո ամբողջովին բացահայտված չեն նրա ճյուղերի զարգացման հնարավորությունները: Շուկայական տնտեսության պայմաններում գյուղատնտեսության յուրաքանչյուր ճյուղի զարգացման հնարավորությունների գնահատման տեսանկյունից, կարևորվում է այդ ճյուղի գործունեության ներկա վիճակի գնահատումը, որը հնարավորություն է տալիս առավել հիմնավորված ներկայացնել գործունեության թույլ կողմերը, դրանց պատճառները, մշակել դրանց հետագա զարգացման ռազմավարական ուղղությունները, մեթոդաբանական մոտեցումները և այլն:

Գյուղացիական տնտեսությունների շրջանում իրականացված հարցումների հիման վրա կատարված ծախսերի վերլուծությունից հանգում ենք այն եզրակացության, որ արտադրական գործընթացները հիմնականում տեղի են ունենում կազմակերպական ոչ ռացիոնալ սկզբունքներով, ինչը հանգեցնում է պտղի և հատապտղի արտադրության արդյունավետության անկմանը: Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մարզում պտղի և հատապտղի ինքնարժեքի բարձրացման ամենաէական գործոնը ճյուղի մեքենայացման ցածր մակարդակն է:

Պտղաբուծության տնտեսական արդյունավետության գնահատման համար անհրաժեշտ է համակարգային ձևով ուսումնասիրել պտղաբուծության արդյունավետության վրա ազդող գործոնները, բացահայտել յուրաքանչյուր գործոնի ազդեցության չափը զուտ եկամտի ու շահույթի փոփոխության վրա և մշակել արտադրության արդյունավետ կազմակերպման համար անհրաժեշտ գործողությունների ծրագիր: Վերջինիս իրագործման համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ իրականացնել ծախսերի և եկամուտների հստակ հաշվառում: Այս խնդիրը այօր առկա է պտղաբուծության ճյուղում արտադրություն կազմակերպող տնտեսավարող սուբյեկտների մեծ մասի մոտ: Արմավիրի մարզի մի շարք համայնքներում

իրականացված հարցումների հիման վրա կարող ենք եզրակացնել, որ գյուղացիական տնտեսությունները չեն վարում ծախսերի և եկամուտների հաշվառման որևէ փաստաթուղթ: Կատարված ծախսերի վերաբերյալ տեղեկատվությունը գյուղացիական տնտեսությունների կողմից հաճախ տրամադրվում էր հիշողության վրա հիմնվելու միջոցով, ուստի մեծ է հավանականությունը, որ որոշ ծախսային հոդվածներ մոռացվում էին: Հաշվառման բացակայությունը մարզի տնտեսավարող սուբյեկտների մոտ կրում է համատարած բնույթ՝ շատ փոքր բացառություններով: Ինքնարժեքի հոդվածների մանրակրկիտ վերլուծությունը, դրանում տնտեսելու կամ արտադրական գործընթացներն առավել նպատակային կազմակերպելու հնարավորությունների բացահայտումը անմիջակա-նորեն պայմանավորում է գյուղացիական տնտեսությունների գործունեության արդյունավետությունը:

Ինչպես արդեն նշվել է, Արմավիրի մարզի բնատնտեսական պայմանները առավել նպաստավոր են կորիզավորների արտադրության համար: Այս հանգամանքից ելնելով, մեր կողմից իրականացված հարցումների, սեփական դիտարկումների և համապատասխան հաշվարկների միջոցով փորձ է արվել հնարավորինս օբյեկտիվորեն ներկայացնել Արմավիրի մարզում կորիզավորների արտադրական ծախսերը, 1 հեկտար պտղատու այգու հաշվով լրիվ ինքնարժեքի չափը, բացահայտել պտուղների արտադրության համար անհրաժեշտ շրջանառու միջոցների՝ գիտականորեն հիմնավորված նորմաներից շեղումները, գնահատել պտղի և հատապտղի եկամտաբերության մակարդակը:

Մարզի բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր են հատկապես կորիզավոր պտղատեսակների արտադրության համար, այդ իսկ պատճառով հիմք ունենալով մեր կողմից կատարված հարցումները և սեփական դիտարկումները, աղյուսակ 2.3.1-ում ներկայացրել ենք ՀՀ Արմավիրի մարզի հիմնական կորիզավոր պտղատեսակների արտադրության արդյունավետությունը պայմանավորող տվյալներ: Աղյուսակում ներկայացված հաշվարկային ցուցանիշների համար հիմք են ընդունվել բարենպաստ եղանակային պայմաններով տարիների միջինացված տվյալները:

**ՀՀ Արմավիրի մարզի 1 հա-ի վրա մշակվող հիմնական կորիզավոր
պտղատեսակների արտադրության ծախսերը և արդյունավետության
ցուցանիշները**

Ցուցանիշներ	Չափի միավոր	Ծիրան	Դեղձ	Սալոր	Կեռաս
Հողի հարկ	Հազ.դրամ	17,5	17,5	17,5	17,5
Ոռոգման ջրի վարձավճար	Հազ.դրամ	79,5	79,5	79,5	79,5
Պարարտացում	Հազ.դրամ	70,2	74,6	68,4	54
Հիվանդությունների և վնասատուների դեմ պայքար	Հազ.դրամ	101,7	90,8	87,8	83,5
Սեփական և վարձու աշխատողների համար հաշվարկված աշխատավարձ	Հազ.դրամ	740	620	580	630
Մեքենատրանսպորտային ծախսեր	Հազ.դրամ	85	70	75	80
Իրացման ծախսեր	Հազ.դրամ	120	100	90	85
Այլ ծախսեր	Հազ.դրամ	40	40	40	40
Ընդամենը ծախսեր	Հազ.դրամ	1253,9	1092,4	1038,2	1069,5
1 հեկտարի բերքատվությունը	ցենտներ	97	95	110	75
1 ցենտների լրիվ ինքնարժեքը	Հազ.դրամ	12,9	11,5	9,4	14,3
1 ցենտների միջին գինը	Հազ.դրամ	30,5	19,5	15,4	26,7
1 հեկտարի հաշվով Ջուտ եկամուտը	Հազ.դրամ	1707,2	760	660	930
Եկամտաբերության մակարդակը	%	136,2	69,6	63,6	87,0

Նշենք նաև, որ ծիրանենին բերքատվության է անցնում այգու հիմնումից 7 տարի անց, իսկ այդ ընթացքում կատարվող ծախսերը կազմում են շուրջ 1,8 մլն դրամ: Դեղձի, սալորի և կեռասի դեպքում բերքատու տարիքը հանդիսանում է այգու հիմնման 4-րդ տարին, իսկ այդ ընթացքում կատարվող ծախսերը հասնում են 0,9 – 1,1 մլն դրամի: Աղյուսակում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ մարզում արտադրվող հիմնական կորիզավոր պտղատեսակներից ամենաեկամտաբերն է հանդիսանում ծիրանի արտադրությունը: Դիտարկվող կորիզավորների

արտադրական ծախսերի կառուցվածքում զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում անձնական և վարձու աշխատողների համար հաշվարկված աշխատավարձը: Վերջինս կապված է պտղաբուծության ճյուղի մեքենայացման ցածր մակարդակի հետ: Պտղաբուծության արդյունավետության վրա մեծ ազդեցություն է թողնում բնական աղետների հետևանքով բերքատվության անկումը, իրացման մեխանիզմների անկատարության հետևանքով գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացման գների ցածր մակարդակը, արտադրական ծախսերի մեծ ծախսերը և այլն: Մեր կողմից իրականացված հաշվարկների համար հիմք են հանդիսացել ՀՀ ԱՎԾ-ի կողմից հրապարակված միջին համակշռված գները: Աղյուսակ 2.3.1-ում ներկայացված 1 ցենտների իրացման գները միանշանակ ավելի բարձր են, քան գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացման միջին գները: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով, կարող ենք փաստել, որ իրականում մարզում արտադրվող կորիզավորների եկամտաբերության մակարդակը ավելի ցածր է, քան աղյուսակում հաշվարկված եկամտաբերության մակարդակները: Գյուղացիական տնտեսությունների և այլ տնտեսավարող սուբյեկտների կողմից պտուղների հասունացման շրջանում իրացման գների հստակ հաշվառման և իրացման գների արձանագրման հետ կապված խնդրի լուծումը դարձել է անհրաժեշտություն: Այս հիմնախնդրի լուծումը կնպաստի հաշվարկվող և փաստացի ցուցանիշների միջև եղած տարբերությունը հասցնել նվազագույնի և բարձրացնել պտղաբուծության զարգացման համար առաջարկվող միջոցառումների արդյունավետությունը:

Պտղաբուծությամբ զբաղվող տնտեսավարողների համար էական նշանակություն ունի արտադրության ուժեղ և թույլ կողմերի հստակ գնահատումը և դա ելակետ ունենալով իրավիճակային ճկուն քաղաքականություն վարելու ունակությունը: Արտադրության կազմակերպման ընթացքում կարևորվում է տնտեսավարողների ուժեղ կողմերի բացահայտումը, վերջիններիս առավելագույն նպատակային օգտագործումը, ինչը հնարավորություն է տալիս շուկայում գործելիս ստանալ մրցակցային առավելություններ: Միևնույն ժամանակ արտադրության կազմակերպումը պետք է ուղղված լինի թույլ կողմերի վերացմանը:

Միջազգային պրակտիկայում կազմակերպությունների ներքին և արտաքին միջավայրի իրավիճակային վերլուծությունը ընդունված է անվանել SWOT (անգլերեն strength (ուժեղություն), weaknesses (թուլություն), opportunities (հնարավորություններ), threats (սպառնալիքներ) բառերի սկզբնատառերն են) վերլուծություն⁷⁶:

Կառավարման տեսության մեջ ընդունված է կազմակերպությունը բնորոշել որպես մարդկանց խումբ, որոնք համագործակցում են և որոնց գործունեությունը գիտակցված կոորդինացվում է որոշակի ընդհանուր նպատակի (նպատակների) իրագործման համար⁷⁷: Այս տեսության համաձայն, պտղաբուծությամբ զբաղվող տնտեսավարողները լայն առումով նույնպես, բնորոշվում են որպես կազմակերպություններ, որոնց գործունեությունը գիտակցված համակարգվում է որոշակի նպատակների իրականացման համար: Այս մոտեցման համաձայն գյուղացիական տնտեսությունները և պտղաբուծությամբ զբաղվող այլ տնտեսավարող սուբյեկտների արտադրության արդյունավետության վրա կարող են ազդել և ներքին և արտաքին միջավայրի գործոններ: SWOT վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս օբյեկտիվորեն գնահատել տնտեսավարող սուբյեկտների ներկա վիճակը, բացահայտել ուժեղ և թույլ կողմերը, հնարավորությունները և սպառնալիքները, ինչը կարևոր նախադրյալ է երկարաժամկետ ծրագրերի մշակման համար:

SWOT վերլուծությունը կատարվում է մի քանի փուլերով: Առաջին փուլում բացահայտվում և հնարավորինս մանրամասնորեն ներկայացվում են այն գործոնները, որոնք տնտեսավարողները ընդգրկում են հնարավորությունների շարքը, և այն գործոնները որոնք արտադրության արդյունավետ կազմակերպման համար սպառնալիքներ են ներկայացնում: Մասնավորապես՝ հնարավորությունները արտաքին միջավայրի այն գործոններն են, որոնք կարող են նպաստել վաճառքի ծավալների ավելացմանը, շահույթի մեծացմանը և այլն: Դրանցից են օրինակ՝ հարկերի և տուրքերի իջեցումը, նոր շուկաները, բնակչության աղքատության մակարդակի նվազման միտումը, բնակչության եկամուտների աճը, նոր առավել արդյունավետ տեխնիկական միջոցների, սարքավորումների մատչելիությունը և այլն: Տնտեսավարող սուբյեկտների համար որպես սպառնալիքներ հանդիսանում են

⁷⁶ Յու. Մ. Սուվարյան, Մենեջմենթ, Երևան: Տնտեսագետ, 2002.- էջ 99 (560 էջ)

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 18

բնակչության եկամուտների կրճատումը, ցածր կենսամակարդակը, շուկայում մրցակցության ուժեղացումը, պետական քաղաքականության անկատարությունը և այլն:

SWOT վերլուծության երկրորդ փուլում դիտարկվում են տնտեսավարող սուբյեկտների ուժեղ և թույլ կողմերը, այսինքն այն ինչը հնարավորություն է տալիս ունենալ մրցակցային առավելություններ, և այն, ինչը հնարավորություն չի տալիս հասնել այդ առավելություններին: Ուժեղ կողմերից են ցածր արտադրական ծախսերով արտադրության կազմակերպման ունակությունը, ապրանքի որակը և մրցունակությունը, կատարյալ տեխնոլոգիան, ճիշտ մշակված ռազմավարական ծրագրերը և այլն: Թույլ կողմերից են արտադրական բարձր ծախսերը, ոչ մրցունակ արտադրանքի թողարկումը, ցածր գները, շուկայավարման և մարքեթինգի անկատարությունը, տեղեկացվածության ցածր մակարդակը, ֆինանսական անբավարար միջոցները և այլն: Հաջորդ փուլում բոլոր տվյալները ամփոփվում են, զուգորդվում, ինչը հնարավորություն է տալիս որոշել տնտեսավարողների ունակությունը օգտագործելու բացահայտված հնարավորությունները, նվազագույնի հասցնելով արտաքին միջավայրի գործոնների բացասական ազդեցությունը:

Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրների բացահայտման և դրանց լուծման հնարավորությունների գնահատման համար SWOT վերլուծության արդյունքները հետևյալն են.

Մարզում պտղաբուծության զարգացման համար ուժեղ կողմերն են հանդիսանում՝

- նպաստավոր բնակլիմայական պայմանները պտղաբուծության, հատկապես՝ կորիզավորների մշակության համար,
- պտղի և հատապտղի արտադրության համար անհրաժեշտ հողային ռեսուրսների առկայությունը (2015 թվականին Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի տարածությունների տեսկարար կշիռը ՀՀ պտղի և հատապտղի ընդհանուր տարածությունների կառուցվածքում կազմել է 20,9 %),
- անհրաժեշտ ջրային ռեսուրսներով ապահովվածությունը,

- ՀՀ-ում արտադրված պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի կառուցվածքում մարզի զգալի տեսակարար կշիռը (2015 թվականին կազմել է 25,4%),
 - Արմավիրի մարզում արտադրված պտուղները առաձնանում են իրենց որակական բարձր հատկանիշներով, ուստի ուժեղ կողմերից է հանդիսանում նաև ՀՀ տարածքում և արտաքին շուկայում որակական բարձր հատկանիշների առումով բարձր մրցունակությունը,
 - պտղի և հատապտղի արտադրության համար անհրաժեշտ շրջանառու միջոցների առկայությունը,
 - մարզում արտադրված բարձրորակ պտուղների նկատմամբ մեծ պահանջարկը ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում,
 - որակական բարձր հատկանիշների և մատչելի գնի շնորհիվ վերամշակող կազմակերպությունների համար որպես բարձրորակ հումք հանդես գալը,
 - մարզի գյուղատնտեսությունում տնտեսավարողների կողմից պտղի և հատապտղի արտադրության ծավալների և արտադրության արդյունավետության բարձրացման ձգտումը,
 - մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության բարձր մակարդակը (2015 թվականին կազմել է 94,4 %, հանրապետության 64,5 % միջին ցուցանիշի դիմաց),
 - մարզում տնտեսական ակտիվության (հաշվարկված է աշխատանքային ռեսուրսների (ըստ առկա բնակչության թվաքանակի) նկատմամբ) բարձր մակարդակը (2015 թվականին մարզի տնտեսական ակտիվության մակարդակը կազմել է 67,6 %, հանրապետության 62,5 %-ի դիմաց),
 - գործազրկության ցածր մակարդակը (2015 թվականին գործազրկության մակարդակը մարզում կազմել է 9,4 %, հանրապետության 18,5 %-ի դիմաց), որը հանգեցնում է բնակչության եկամուտների և գնողունակ պահանջմունքների ավելացմանը,
 - պտղի և հատապտղի եկամտաբերության բարձր մակարդակը:
- ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման համար թույլ կողմերն են՝

- մշակվող փոքր հողատարածությունները, վերջիններիս մասնատվածությունը,
- ցածրորակ տնկանյութի շրջանառությունը, սորտաթարմացման գործընթացների դանդաղ տեմպերը,
- մասնագիտացված տնկարանային տնտեսությունների սակավությունը,
- ճյուղի աշխատատարության բարձր մակարդակը,
- ճյուղի մեքենայացման ցածր մակարդակը,
- վաղ գարնանային ցրտահարությունների, կարկտահարությունների, երաշտի վտանգը, դրանց պարբերականությունը,
- ոռոգման ներտնտեսային ցանցի անմխիթար վիճակի հետևանքով ջրի մեծ կորուստները,
- բնական աղետների դեմ պայքարի անբավարարությունը և իրականացվող միջոցառումների անկատարությունը,
- պահանջվող ժամկետների խախտման, հաճախ նաև սխալ ագրոտեխնիկական միջոցառումների հետևանքով սպասվող բերքի մեծ կորուստները,
- կատարվող աշխատանքների սեզոնայնությունը, վերջինից կախված աշխատուժի անհամաչափ և թերբեռնված օգտագործումը,
- բերքի տեսակավորման, պահպանման, մարքետինգի և շուկայավարության հետ կապված գիտելիքների և փորձի ցածր մակարդակը,
- մարզում հնդավոր պտուղները հասունանում են ավելի շուտ, քան հանրապետության մյուս մարզերում, ուստի բերքի պահպանման ժամկետները երկարում են, զուգահեռ ավելացնելով բերքի պահպանման հետ կապված ծախսերը և հետագայում արդյունավետ ձևով իրացնելու ռիսկը,
- վերամշակող կազմակերպությունների միջև շատ թույլ մրցակցային միջավայրը, վերջիններիս հեռավորությունը, մթերումների ցածր գները,
- պտղի և հատապտղի իրացման հետ կապված պայմանագրային հիմունքների ներդրման անբավարար վիճակը,
- գյուղատնտեսության ապահովագրության բացակայությունը,

- գյուղատնտեսության վարկավորման բարձր տոկոսադրույքները, վարկավորման ոչ բարենպաստ պայմանները, ինչպես նաև հաճախակի վերջիններիս ոչ նպատակային՝ հիմնականում սպառողական նպատակներով օգտագործումը,

- պետական աջակցության մեխանիզմների անկատարությունը, բնական աղետների կողմից հասցված վնասների փոխհատուցման մեխանիզմների անկատարությունը և միջոցների սղությունը,

- ճյուղի զարգացման համար պահանջվող ներդրումային միջավայրի գրավչության ցածր մակարդակը,

- ոռոգման համակարգի, հողակտորների մասնատվածության, ներհամայնքային և միջհամայնքային ճանապարհների մեղմ ասած վատ վիճակի և մի քանի այլ հիմնախնդիրների պատճառով հողային ռեսուրսների ոչ լիարժեք օգտագործումը,

- գյուղատնտեսական արտադրական ենթակառուցվածքների անկատարությունը,

- գյուղտեխնիկայով ապահովվածության ցածր մակարդակը, ֆիզիկական և բարոյական մաշվածքի հետևանքով իրականացվող մեքենայական աշխատանքների բարձր ինքնարժեքը,

- արտադրական և սպառողական կոոպերատիվների ձևավորման չափազանց դանդաղ տեմպերը,

- գյուղացիական տնտեսություններին խորհրդատվության, օգտակար տեղեկատվությունների, միջազգային փորձի փոխանցման մեխանիզմների անկատարությունը,

- ներկրվող հիմնական և շրջանառու միջոցների բարձր գները,

- գյուղացիական տնտեսությունների օբյեկտիվ հաշվետվողականության բացակայությունը, ճշգրիտ վիճակագրության վարման խնդիրները:

Ուսումնասիրվող մարզում պտղաբուծության ճյուղի զարգացման խոչընդոտներն են՝

- մասնատված և փոքր հողակտորների առկայությունը, արտադրական և սպառողական կոոպերատիվների արդյունավետության առումով գյուղացիական տնտեսությունների անվստահությունը,

- պտղաբուծության ճյուղում նորագույն տեխնոլոգիաների, բնական աղետների դեմ պայքարի ենթակառուցվածքների ներդրման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների անբավարարությունը,

- արտահանման համար գյուղացիական տնտեսությունների սահմանափակ հնարավորությունները, այդ գործընթացում մենաշնորհների առկայությունը,

- բարձր տոկոսադրույքներով և կարճ ժամկետներով վարկերը, ընդ որում այս խնդիրը ավելի է բարդանում այն դեպքերում, երբ առևտրային բանկերի, վարկային կազմակերպությունների կողմից հայտարարվում է որոշակի անվանական գրավիչ տոկոսադրույքով վարկերի տրամադրման մասին, իսկ արդյունքում այդ անվանական տոկոսադրույքին գումարվելով վարկի տրամադրման կանխավճարները, սպասարկման վճարները և այլ լրացուցիչ վճարներ, բարձրացնում են վարկի փաստացի տոկոսադրույքի մակարդակը,

- գյուղացիական տնտեսությունների տեղեկատվության ստացման, գիտական նվաճումների մասին տեղեկացվածության ցածր մակարդակը,

- Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, հարևան պետությունների հետ ազատ առևտրային հարաբերությունների բացակայությունը, դեպի ծով ելք չունենալու հանգամանքը, վերջիններիս հետևանքով բեռնափոխադրումների համար կատարվող մեծ ծախսերը, ինքնարժեքի ավելացումը և մրցունակության անկումը,

- ագրոարդյունաբերական համալիրի զարգացման դանդաղ տեմպերը, ընթացիկ և ոչ ընթացիկ արտադրության միջոցների՝ հիմնականում ներկրման հաշվին բավարարումը,

- ՀՀ-ում աղքատության բարձր մակարդակը (2015 թվականին կազմել է 29,8 %), գյուղական բնակավայրերից շարունակական արտագաղթը, հատկապես՝ երիտասարդների շրջանում, ինչը պայմանավորված է գյուղատնտեսական

աշխատանքների ոչ գրավիչ լինելով, գործազրկության բարձր մակարդակով, աշխատանքների սեզոնայնությամբ,

- ՀՀ-ում ժողովրդագրական ցուցանիշների անկումը, մասնավորապես՝ բնակչության թվաքանակի կրճատումը,

- դրամի արժեզրկումը, գյուղատնտեսությունում օգտագործվող ռեսուրսների գնաճը:

ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման հնարավորություններն են՝

- համախառն արտադրանքի ավելացում, մի դեպքում արտադրության ինտենսիվացման շնորհիվ, մյուս դեպքում պտղատու այգիների տարածությունների ավելացման, այն է՝ էքստենսիվ զարգացման ճանապարհով,

- տնկարանային տնտեսությունների զարգացման միջոցով առավել բարձրորակ և ցրտադիմացկուն սորտերի ստեղծում և սորտաթարմացման գործընթացների արագացում,

- արտադրական և սպառողական կոոպերատիվների ստեղծման միջոցով խնդիրների համատեղ լուծման հնարավորությունը (արտադրական սարքավորումների ձեռքբերման, մատակարարումների, իրացման, շուկայավարության և այլն),

- գրավիչ ներդրումային միջավայրի ստեղծում, կապիտալ ներդրումների իրականացման միջոցով բնական աղետների դեմ պայքարի ենթակառուցվածքների արդյունավետության բարձրացում,

- գյուղատնտեսական մեծածախ շուկաների կազմակերպման խթանման շնորհիվ իրացման խնդիրների մեղմումը,

- պտղի և հատապտղի մթերումների արդյունավետ կազմակերպման նպատակով պայմանագրային հարաբերությունների ներդրման կազմակերպում, մթերման գնի նվազագույն շեմի սահմանում,

- գյուղատնտեսության ապահովագրության համակարգի ներդրման միջոցով բնական աղետներից հետո պտղաբուծության վերարտադրության կազմակերպման համար հնարավորությունների ստեղծում,

- պտղաբուծության արդյունավետության բարձրացմանը միտված նոր գիտահետազոտական աշխատանքների թվաքանակի ավելացում,
- պտղի և հատապտղի ռացիոնալ կառուցվածքի սահմանման շնորհիվ հասնել մարզում բնատնտեսական ներուժի արդյունավետ օգտագործման,
- արտասահմանյան կազմակերպությունների հետ համագործակցող կառույցների զարգացման խթանման միջոցով հասնել ներդրումային ծավալների ավելացման, ինչը հնարավորություն կտա վերջիններիս շնորհիվ ձեռք բերված տեխնոլոգիաներով կազմակերպել արտադրության արդյունավետ զարգացում,
- պետության կողմից վարկերի տոկոսադրույքի մասնակի սուբսիդավորման, վարկավորման պայմանների բարելավման, պետական երաշխիքների սահմանման միջոցով բարձրացնել վարկավորման մատչելիությունը,
- պետական գնումների հստակ մեխանիզմների սահմանման շնորհիվ նպաստել իրացման հետ կապված խնդիրների լուծմանը, բարձրացնել ապրանքայնության մակարդակը,
- գյուղմթերքների վերամշակմամբ զբաղվող փոքր և միջին ձեռնարկությունների զարգացման խթանում,
- լիզինգի միջոցով գյուղացիական տնտեսությունների ոչ ընթացիկ ակտիվների արդիականացում,
- մարզի գյուղական վայրերում ոչ գյուղատնտեսական ենթակառուցվածքների զարգացման խթանում, որը հնարավորություն կտա ավելացնելու բնակչության եկամուտները, նվազեցնելով աղքատության մակարդակը,
- արտադրական և սպառողական կոոպերատիվների զարգացման, վերջիններիս նպատակային վարկավորման միջոցով պտղի և հատապտղի վերամշակման փոքր կարողությունների ստեղծում,
- գյուղացիական տնտեսություններին խորհրդատվության տրամադրման մեխանիզմների կատարելագործման, տեղեկատվական համակարգի բարելավման և այլ ծրագրերի միջոցով բարձրացնել գյուղացիական տնտեսությունների տեղեկացվածության մակարդակը:

Բացի SWOT վերլուծությունից, ճյուղում կազմակերպության մրցակցային դիրքը գնահատելու համար միջազգային պրակտիկայում կիրառվում է մեկ այլ մեթոդ՝ բենչմարքեթինգը (benchmarking): Դա կազմակերպության հաջողության վճռական գործոնների և նրա հիմնական մրցակիցների համեմատական վերլուծությունն է: Որպես կանոն այն իրականացվում է ըստ հետևյալ գործոնների.

- շուկայական մասնաբաժինը,
- արտադրանքի որակը,
- արտադրանքի գինը,
- արտադրության տեխնոլոգիան,
- թողարկվող արտադրանքի ինքնարժեքը,
- թողարկվող արտադրանքի շահութաբերությունը,
- աշխատանքի արտադրողականության մակարդակը,
- արտադրանքի իրացման ուղիները,
- ներքին և համաշխարհային գների հարաբերակցությունը⁷⁸:

Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ SWOT վերլուծության և բենչմարքեթինգի արդյունքները հնարավորություն են տալիս օբյեկտիվ ձևով գնահատել կազմակերպության մրցակցային դիրքը և սահմանված նպատակների իրականացման համար մշակել արդյունավետ արտադրական ծրագրեր: Այս կերպ տնտեսավարող սուբյեկտները ձեռք են բերում ամբողջական և ճշգրիտ տեղեկատվություն, որը կարևոր նախադրյալ է մշակելու համար թե հեռանկարային և թե ընթացիկ ծրագրեր:

Կատարված վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ ՀՀ Արմավիրի մարզը օժտված է բացառիկ բնատնտեսական առանձնահատկություններով, որը հնարավորություն է տալիս բարձրորակ տնկանյութի և ինտենսիվ տեխնոլոգիաների ներդրման միջոցով կրճատել միավոր արտադրանքի ինքնարժեքը, բարձրացնել պտղի և հատապտղի մրցունակության մակարդակը ներքին և արտաքին շուկաներում, ավելացնել զուտ եկամուտի ծավալները, որը կնպաստի բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը: Մարզում առկա բնական աղետների պարբերականությունը, դրանց հասցրած ամենամյա վնասների չափերը հիմք են

⁷⁸ Յու. Մ. Սուվարյան, Մենեջմենթ, Երևան: Տնտեսագետ, 2002.- էջ 102 (560 էջ)

տալիս եզրակացնել, որ մարզում պտղաբուծության զարգացումը պետք է տանել բացառապես ինտենսիվ այգեգործության ճանապարհով: Անհրաժեշտ է նախ և առաջ տնտեսավարող սուբյեկտներին տրամադրել տեղեկատվություն նորագույն տեխնոլոգիաների վերաբերյալ, բարձրացնել վերջիններիս իրազեկվածության մակարդակը, փորձարարական տնտեսություններում ներդնել ինտենսիվ տեխնոլոգիաներ, որոնց արդյունավետությունը կապացուցվի ոչ միայն տեսականորեն, այլ նաև մարզի բնատնտեսական պայմաններում ներդնելու միջոցով: Ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառումը հնարավորություն կտա ստանալու առավել բարձրորակ և մեծաքանակ համախառն արտադրանք, նվազագույնի հասցնել բնական աղետների հետևանքով հասցված վնասնի չափերը, երաշխավորել արտադրության անընդհատությունը, բարձրացնել եկամտաբերության մակարդակը:

Այս բաժնում իրականացված վերլուծությունները հնարավորություն են տալիս մշակել պտղաբուծության զարգացման հստակ ռազմավարություն, որը հիմնված կլինի ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառման շնորհիվ արտադրության արդյունավետության բարձրացման վրա:

ԳԼՈՒԽ 3. ՊՏՂԱԲՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

3.1 Պտղաբուծության ճյուղը բնական աղետներից պաշտպանության ենթակառուցվածքների արդյունավետությունը

Երկրագնդի գոյության միլիոնավոր տարիների ընթացքում տեղի են ունեցել բազմաթիվ կլիմայական փոփոխություններ: Կլիմայի փոփոխությունները և դրանց հետ կապված բացասական երևույթները իրենց յուրահատուկ դրսևորումն են ունենում լեռնային երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանում: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, տարածքի ուղղաձիգ գոտիականությունը, ռելիեֆի կտրտվածությունը, սակավահողությունը և հողի ոչ բավարար խոնավությունը Հայաստանը դասում են բուսաբուծության տեսանկյունից ծայրահեղ ռիսկային երկրների շարքին: Գյուղատնտեսության ռիսկայնությունը մեծանում է ցածր հողապահովվածությամբ (0.15 հա վարելահող մեկ մարդու հաշվով): Ընդ որում, հողային ռեսուրսների ոչ ռացիոնալ օգտագործման հետևանքով հողերի մոտ 80 %-ը բնութագրվում է անապատացման հատկանիշներով և հողերի դեգրադացիայի տարբեր աստիճաններով: Գյուղատնտեսությանը մեծ վնաս են հասցնում բնական աղետները, որոնց հաճախականությունը և տևողությունը վերջին տարիներին կլիմայի փոփոխության հետ կապված, ավելացել են: Վերջիններս ընդգրկում են տարբեր տարածքներ և պատճառ դառնում բերքի առնվազն 10-15 % կորստի:

Կատարված ուսումնասիրությունները և սեփական այլ դիտարկումները ցույց են տալիս, որ վերջին տարիներին երաշտից, կարկուտից, հեղեղումներից, գարնանային ցրտահարություններից և սելավներից գյուղատնտեսությանը կրում է զգալի կորուստներ: «Կլիմայական ռիսկերի կառավարումը Հայաստանում» հաշվետվության տվյալներով, գյուղատնտեսությանը բնական աղետների հասցրած ամենամյա վնասի չափը գնահատվում է շուրջ 15-25 մլրդ դրամ: Ընդ որում վնասի մոտ կեսը բաժին է ընկնում կարկտահարությանը: Յուրաքանչյուր տարի կարկուտի պատճառով վնասվում են հանրապետության այգետարածքների 10-15 %, որոշ դեպքերում կարկտահարված տարածքներում բերքի կորուստը կազմում է 80-100 %: Կարկտահարությունից

վնասված բերքը կորցնում է ապրանքային տեսքը, որի պատճառով դժվարանում է դրա իրացումը, զգալիորեն նվազում՝ տնտեսավարողների եկամուտները: Ուժեղ կարկտահարված այգիների վերականգնման համար պահանջվում է առնվազն մեկ տարի և լրացուցիչ ֆինանսական ներդրումներ՝ այգիներում լրացուցիչ էտի, պարարտացման և ագրոտեխնիկական այլ միջոցառումների իրականացման համար:

Հայաստանի Հանրապետությունում բնական տարբեր աղետներից՝ գարնանային ցրտահարություններից, կարկտահարությունից տարեկան վնասվում են 30-35 հազար հեկտար գյուղատնտեսական մշակաբույսերի և բազմամյա տնկարկների տարածքներ, որը խիստ բացասաբար է անդրադառնում գյուղատնտեսությամբ զբաղվող տնտեսավարողների հետագա արտադրական գործունեության ու սոցիալական վիճակի վրա:

Կլիմայի փոփոխության հետ կապված կանխատեսումների համաձայն, 2030 թվականին գյուղատնտեսական հիմնական մշակաբույսերի բերքատվությունը նվազելու է 8-14%-ով (այդ թվում հացահատիկայիններինը՝ 9-13 %-ով, բանջարեղենինը՝ 7-14 %-ով, կարտոֆիլինը՝ 8-10 %-ով և պտուղներինը՝ 5-8 %-ով)⁷⁹:

Գյուղատնտեսությանը մշտապես բնորոշ բազմաթիվ ու բազմապիսի ռիսկերը ժամանակի տարբեր պահերին իրենց բացասական ազդեցությունն են ունենում ոլորտի կայուն զարգացման վրա: Վերոնշյալ ռիսկերի ազդեցությունը նվազագույնի հասցնելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել գյուղատնտեսության բնագավառին հատուկ ռիսկերի դասակարգում՝ ըստ դրանց առաջացման պատճառների: Առավել հաճախ օգտագործվում է գյուղատնտեսությանը բնորոշ ռիսկերի դասակարգման հետևյալ տարբերակը.

1) բնակլիմայական ռիսկեր, որոնք հանդես են գալիս տարրերային աղետների՝ կարկուտ, ցրտահարություն, երկրաշարժ, փոթորիկ, ջրհեղեղ, սելավ, կայծակ, գերխոնավություն, ինչպես նաև կենդանիների և բույսերի հիվանդությունների, կլիմայական փոփոխությունների և այլնի տեսքով,

2) սանիտարական ռիսկեր՝ կրծողներ, վնասատուներ, համաճարակներ, զանազան հիվանդություններ և այլն,

⁷⁹ Աղբյուրը՝ Բնակլիմայական աղետներից գյուղատնտեսության վնասների կանխարգելման հայեցակարգի նախագիծ,

3) շուկայական ռիսկեր՝ կապված գյուղատնտեսական ապրանքների տեղական կամ միջազգային շուկաներում իրացման, գնային տատանումների, ապրանքների նկատմամբ սահմանված որակական պահանջների փոփոխությունների և այլնի հետ,

4) օրենսդրական ռիսկեր, որոնք ի հայտ են գալիս օրենսդրությամբ սահմանված նորմերը չպահպանելու կամ դրանց փոփոխության դեպքում նոր օրենքների հնարավոր բացասական ազդեցությամբ և այլն:

Նշված խմբերից պարբերականությամբ, իրենց ներհատուկ բարձր ռիսկայնությամբ և հասցված վնասի չափերով առանձնանում են բնակլիմայական ռիսկերը: Բնակլիմայական ռիսկերը բնորոշվում են մեծ անորոշությամբ և անկանխատեսելիությամբ: Բնակլիմայական ռիսկերից ՀՀ Արմավիրի մարզին առավել բնութագրական են կարկտահարությունները, ցրտահարությունները, երաշտն ու ջրհեղեղները:

Ջրհեղեղներ: ՀՀ Արմավիրի մարզում գյուղատնտեսությանը, այդ թվում՝ պտղաբուծությանը, մեծ վնասներ են պատճառում ջրհեղեղները: Վերջինիս հետևանքով վնասվում է հողի վերին՝ բերրի շերտը, խախտվում են ագրոտեխնիկական միջոցառումների իրականացման ժամկետները, որի հետևանքով նվազում է համախառն արտադրանքի ծավալը:

Ջրհեղեղները մարզում գարնանային վարարումների տեսքով հիմնականում առաջանում են գարնան ամիսներին, երբ առատ տեղումները զուգորդվում են ձյան հալոցքով: Մարզում ջրհեղեղների վտանգը պայմանավորված է նաև Արաքս գետով, երբ այդ ժամանակաշրջանում գետում ջրի մակարդակը նորմայից մի քանի անգամ ավելանում է: Ջրհեղեղների հետևանքվ պատճառված վնասները ՀՀ-ում 1994-2007 թվականներին կազմել է շուրջ 41 մլն ԱՄՆ դոլար: Հայաստանում շուրջ 122.0 հազ. հեկտար հողեր խոցելի են սողանքներից, որոնց պատճառների թվում են հորդառատ անձրևները: Սողանքների առաջացմանը նպաստում են խմելու ջրի և ոռոգման համակարգերի արտահոսքերը, ինչպես նաև լեռնալանջերի անտառահատումները: Ըստ ուսումնասիրությունների մինչև 2009 թվականը Հայաստանում տեղի են ունեցել տարբեր չափի ավելի քան 3500 սողանքներ: Ըստ Համաշխարհային բանկի ուսումնա-

սիրության Հայաստանում սողանքների հետևանքով առաջացած վնասը գնահատվում է մոտ 11.5-13.0 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ սելավների վնասը՝ 5.7-7.1 մլն ԱՄՆ դոլար: Տվյալ դեպքում ռիսկի մեղմման տարբերակները ներառում են գետերի ավերին պաշտպանիչ պատնեշների կառուցումը, ծառերի տնկումը և այլն: Բացի պետական ծրագրերի շրջանակներում իրականացվող միջոցառումներից, վտանգի նվազեցմանը կարող է նպաստել նաև կանխարգելիչ միջոցառումների վերաբերյալ տնտեսավարողներին խորհրդատվության տրամադրումը՝ ջրհեղեղների վնասների կանխարգելման և վնասի չափը նվազագույնի հասցնելու ուղղությամբ⁸⁰:

Երաշտ: Երաշտային պայմանները առաջանում են բարձր ջերմաստիճանի պայմաններում, որը զուգակցվում է մթնոլորտային տեղումների ցածր քանակով: Այդ պայմանները ավելի են խորանում և առաջ են բերում հողի հարաբերական խոնավության նվազեցում, հողի մակերեսից գոլորշիացման ինտենսիվացում: Երաշտը մեծ վնաս է հասցնում մարզում բուսաբուծության, մասնավորապես՝ պտղաբուծության ճյուղին: Արմավիրի մարզում բարձր ջերմաստիճաններով և տաք քամիներով օրերի թիվը տարեկան կազմում է 120-ից 160 օր, դարձնելով այն երաշտի նկատմամբ առավել խոցելի: Մարզում առավելագույն անանձրև օրերի թիվը հասնում է 120-127-ի: Երաշտի հաճախականությունը մոտավոր հաշվարկներով կարող է լինել 2-4 տարին մեկ անգամ: Երաշտները բացասաբար են ազդում բնական էկոհամակարգերի վրա, խորացնելով անապատացման գործընթացները և նպաստելով երկրորդային աղակալմանը: Երկարատև երաշտների հետևանքով ջրային ռեսուրսները կրճատվում են 20-ից մինչև 45 %-ով: Հայաստանում առավել ուժեղ երաշտ գրանցվել է 2000 և 2001 թվականներին, որի ազդեցությունից տուժել են հանրապետության բոլոր գոտիները՝ ընդհուպ ծովի մակերեսույթից մինչև 3000 մ բարձրությամբ տարածքները, պատճառելով 38 միլիարդ դրամի (110 մլն ԱՄՆ դոլար) վնաս⁸¹: Նույնիսկ 2003 թվականին դեռևս զգացվել են նախորդ՝ 2000-2001 թվականների երաշտի հետևանքները: Երաշտների ռիսկերի կրճատման խնդրում կարևոր է խորհրդատվությունը և գյուղացիական տնտեսություններին երաշտի վտանգի մասին վաղ

⁸⁰ Կլիմայական ռիսկերի կառավարումը Հայաստանում, Երկրի հաշվետվություն, ՄԱԶԾ (Միավորված Ազգերի Զարգացման ծրագիր) 2013թ. էջ 31

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 31, 32

ահագանգումը: Օդերևութաբանական կամ հիդրոլոգիական երաշտների կանխատեսումը հնարավոր է իրականացնել միայն կարճաժամկետ կտրվածքով: Երաշտի ռիսկի կրճատման տեսանկյունից նշանակալի է նաև ոռոգման արդյունավետ համակարգերի ներդրումը: Արմավիրի մարզում ձկնաբուծական տնտեսությունների աննախադեպ տեմպերով զարգացումը հանգեցրել է ոռոգման, խմելու և կենցաղային նպատակներով օգտագործվող բազմաթիվ խորքային հորերի թողունակության նվազմանը: Ոռոգման համակարգերի զարգացումը պետք է նպատակաուղղվի խնայողական համակարգերի, մասնավորապես կաթիլային ոռոգման համակարգերի ներդրմանը, հաշվի առնելով, որ հանրապետությունում առկա է կաթիլային ոռոգման ներդրման զգալի պոտենցիալ: Կաթիլային ոռոգման համակարգերի դեպքում ջրի տնտեսում կազմում է ավելի քան 70 %, տեղի է ունենում ջրի հավասարաչափ բաշխում, նկատվում է բերքատվության աճ 20-50%, ոռոգման կազմակերպման ծախսեր զգալիորեն կրճատվում են, բարդ ռելիեֆ ունեցող հողատարածքների ոռոգման հնարավորություն էականորեն մեծանում է, սակայն դրանք հանրապետությունում ներկայումս լայնորեն չեն կիրառվում, ինչի հիմնական պատճառներն են դրանց ներդրման համեմատաբար մեծ ծախսերը և մակերեսային ոռոգման նկատմամբ բազմաթիվ առավելությունների մասին ջրօգտագործողների իրազեկության ցածր մակարդակը:

Ցրտահարություններ: Հայաստանում մեծ վտանգ են ներկայացնում գարնանային ցրտահարությունները, երբ պտղի և հատապտղի բողբոջները, ծաղիկները վնասվում են բացասական ջերմաստիճաններից: Վերջին տարիներին Արմավիրի մարզում նկատվում է ցրտահարությունների հաճախականության և ինտենսիվության աճ: 2002 թվականի դեկտեմբերի վերջին օրերին ցրտահարության հետևանքով 10000 հա-ի վրա սաստիկ վնասվեցին խաղողի վազերը, իսկ Արարատյան դաշտում՝ ավելի քան 13000 հա այգի: Ծառերի, խաղողի վազի և առաջին տարվա տնկիների կորուստը գնահատվել էր շուրջ 15 մլրդ. դրամ (26 միլիոն ԱՄՆ դոլար): Տուժել են թվով 75000 ֆերմերներ: 2004 թվականի ապրիլի 4-6-ը հյուսիս-արևմտյան ցուրտ հոսանքների ներթափանցման հետևանքով ջերմաստիճանը կտրուկ նվազեց 15 աստիճանով և գյուղատնտեսության ոլորտում հանգեցրեց բերքի

զգալի ցրտահարման: 2004 թվականի ցրտահարությունը պատճառել է 16 մլն ԱՄՆ դոլարի վնաս (World Bank, 2009)⁸²:

2014 թվականին Հայաստանի Հանրապետության 6 մարզում (Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Լոռու, Վայոց Ձորի և Տավուշի) ցրտահարության հետևանքով վնասվել են 287 համայնքների 31716 տնտեսության պատկանող 9185 հա պտղատու և խաղողի այգիներ: Հասցված վնասը կազմել է շուրջ 11 մլրդ 181 մլն դրամ: ՀՀ-ում 2014 թվականին ցրտահարության և կարկուտի հետևանքով պատճառած վնասը գնահատվում է շուրջ 17 մլրդ 925 մլն դրամ⁸³: ՀՀ Արմավիրի մարզպետարանի աշխատակազմի գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տվյալներով, 2014 թվականին մարզում տեղի ունեցած վաղ գարնանային ցրտահարության հետևանքով պտղաբուծությամբ զբաղվող գյուղացիական տնտեսությունները զգալի վնասներ են կրել, մասնավորապես՝ ցրտահարվել են կորիզավոր պտղատեսակները, որոնց ընդհանուր տարածությունը կազմում է 3962,1 հա: Այս տարածություններից 3188 հեկտարը (80,5%) ծիրանենիների տարածություններն էին, 452,9 հեկտարը (11,4%) սալորենիները, իսկ 238,5 հեկտարը (6%) դեղձենիների տարածությունները:

Բնակլիմայական աղետներից վնասների կանխարգելման գործում կարևորվում է պայքարի ժամանակակից միջոցներ արտադրող հայրենական տնտեսվարողների հետ պետություն-մասնավոր հատված արդյունավետ համագործակցությունը: Ներկայումս հանրապետությունում բնակլիմայական աղետների դեմ պայքարի միջոցներ է արտադրում «Բարվա» ինովացիոն կենտրոնը: «Բարվա» ինովացիոն կենտրոնը նորարական տեխնոլոգիաների կիրառման հիման վրա մշակել և արտադրում է «ԱնտիՖրոստ» (AntiFrost) սարքավորում, որը հնարավորություն է տալիս վաղ գարնանային ցրտահարությունից պաշտպանել այգիները (մեկ գիշերվա ընթացքում մինչև 12 հա տարածք)՝ ժամում ծախսելով մինչև 10 կգ պրոպան-բութան հեղուկ գազ: Սարքավորումը իրենից ներկայացնում է մինի տրակտորի երկանիվ

⁸² Կլիմայական ռիսկերի կառավարումը Հայաստանում, Երևանի հաշվետվություն, ՄԱԶԾ (Միավորված Ազգերի Զարգացման ծրագիր) 2013թ.էջ 33

⁸³ Աղբյուրը՝ Բնակլիմայական աղետներից գյուղատնտեսության վնասների կանխարգելման հայեցակարգի նախագիծ,

կցորդ, որի վրա հակադիր տեղակայված են երկու իմպուլսային ռեակտիվ շարժիչներ: Տրակտորը այգու միջշարային շարժման ընթացքում կցորդի աջ և ձախ ուղղություններով մղում է տաք օդի շիթեր մինչև 5-6 մ խորությամբ, որոնց ջերմաստիճանը և մղվող տաք օդի հոսանքի քանակությունը հաշվարկված է այնպես, որ տրակտորը 6-7 կմ/ժ արագությամբ շարժման դեպքում ապահովում է գիշերվա ընթացքում այգու ծաղկած ծառերի անհրաժեշտ ջերմացում և դրանով իսկ նվազեցնելով ցրտահարության վտանգը: Հիշյալ սարքավորումը՝ ի լրումն ավանդական պաշտպանության մեթոդների (այգիների ծխեցում, ոռոգում), լայնորեն կիրառվում է աշխարհի մի շարք երկրներում: Հայրենական արտադրության «Անտիֆրոստ» սարքավորումն աչքի է ընկնում իր պարզությամբ և հուսալիությամբ: Սարքավորումն ունի ժամանակակից էլեկտրոնային կառավարման համակարգ, համապատասխան լուսային և ձայնային ազդանշանային ինքնավար հանգույց, որը ահազանգում է շրջակա միջավայրի ջերմաստիճանի վտանգավոր նվազման դեպքում: Սարքավորումը կօգնի գյուղական համայնքներին, գյուղացիական տնտեսություններին նվազեցնելու ցրտահարության վնասները: Սարքավորման արժեքը կազմում է 2 մլն ՀՀ դրամ⁸⁴:

Կարկտահարություններ: Գյուղատնտեսության ոլորտի բնական աղետների թվում կարկուտն ամենավնասաբերներից մեկն է: Կարկուտի առաջացումը և զարգացումը պայմանավորված է մինչև 30 մ/վրկ արագության հասնող ուժեղ վերընթաց հոսանքներով: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում այն դիտվում է ճակատային և ներզանգվածային գործընթացների ժամանակ: Ներզանգվածային կարկտային գործընթացները դիտվում են գարնանը և ամռան առաջին կեսում, երբ մեծ են լինում կոնվեկտիվ հոսանքները և խոնավությունը: Ամենաակտիվ կարկտային գործընթացները դիտվում են, երբ երկրորդ կարգի ցուրտ ճակատը անցնում է հանրապետության տարածքով ցերեկվա երկրորդ կեսին, որին գումարվում են նաև կոնվեկտիվ հոսանքները: ՀՀ տարածքի ռելիեֆային պայմանների բազմազանությունը պայմանավորում է կարկտի հաճախականության մեծ տարբերություններ: Նրա պատճառած միջին տարեկան վնասը կազմում է 30-40 մլն ԱՄՆ դոլար:

⁸⁴ <http://barva.am/ProductItem.aspx?pid=15>

Կարկտահարությունների պարբերականության առումով առավել խոցելի են Հայաստանի 370 գյուղական համայնքներ: Կարկուտից տուժում է երկրի գյուղական բնակավայրերի 15-17%-ը: Հայաստանում կարկտահարությունները տեղի են ունենում շոգ սեզոնին՝ մայիսից օգոստոս ընկած ժամանակահատվածում: 1935-1990 թվականների ընթացքում հիդրոոդերևութաբանական թվով 10 կայանների վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ նրանց առավելագույն քանակը գրանցվել է Արագածում՝ 23, Տաշիրում՝ 19, Գյումրիում՝ 18, Ապարանում՝ 13 օր: Արմավիրի մարզի համայնքներում պտղի և հատապտղի տնկարկները նույնպես զգալիորեն վնասվում են տեղացած կարկուտի պատճառով: 2015 թվականին կարկտահարության հետևանքով վնասվել են հանրապետության 8 մարզի 82 համայնքի (որոշ համայնքներ կարկտահարվել են 2-ից 3 անգամ) գյուղատնտեսական մշակաբույսերի շուրջ 8.8 հազար հա ցանքատարածություններ, բերքի կորուստը կազմել է շուրջ 57.5 հազար տոննա, վնասը՝ շուրջ 7.8 մլրդ դրամ: 2016 թվականին կարկտահարության հետևանքով վնասվել են հանրապետության 9 մարզի 150 համայնքի (որոշ համայնքներ կարկտահարվել են 2-ից 3 անգամ) գյուղատնտեսական մշակաբույսերի շուրջ 23.1 հազար հա մշակվող տարածություններ, բերքի կորուստը կազմել է շուրջ 278.6 հազար տոննա, վնասը՝ շուրջ 33.6 մլրդ դրամ⁸⁵:

ՀՀ Արմավիրի մարզում կարկտահարությունների թվաքանակի կտրուկ աճ է նկատվում վերջին տարիներին: ՀՀ Արմավիրի մարզպետարանի աշխատակազմի գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչության տրամադրած տվյալների համաձայն, 2009 թվականին կարկտահարությունից վնասվել են մարզի 25 համայնքներ, վնասված տարածությունները կազմել են 2195 հա, իսկ վնասի չափը գնահատվել է 1,75 մլրդ դրամ: 2010 թվականին մարզում բնական աղետների պատճառած վնասի մեծ մասը բաժին է ընկնում ցրտահարություններին: 2011 թվականին մարզում կարկտահարությունների հետևանքով տուժել են 13 համայնքներ, վնասված տարածությունները կազմել են 5754 հա, վնասվածության աստիճանը կազմել է 80-100%: 2012 թվականին մարզում կարկտահարությունից վնասվել են 13 համայնքների 817 հա տարածություններ, վնասի չափը կազմել է շուրջ 1,3 մլրդ դրամ:

⁸⁵ Աղբյուրը՝ Բնակլիմայական աղետներից գյուղատնտեսության վնասների կանխարգելման հայեցակարգի նախագիծ

2013 թվականի մայիսի 12-ին և 17-ին Արմավիրի մարզում տեղացած կարկուտի հետևանքով վնասվել է 3031,64 հա պտղի և հատապտղի տարածություններ, որից՝ ծիրան 1396,3 հա, դեղձ՝ 414,6 հա, սալոր՝ 543,6 հա, կեռաս՝ 476,3 հա, խնձոր՝ 76,3 հա, 124,54՝ այլ պտղի և հատապտղի տարածություններ: 2015 թվականի մայիսի 15-ին, 28-ին, օգոստոսի 22-ին և հոկտեմբերի 4-ին տեղացած կարկուտի հետևանքով վնասվել են Արմավիրի մարզի 15 համայնքներ: Վնասված տարածությունները կազմել են 1641,3 հա, միջին վնասվածության աստիճանը՝ 70%, ընդհանուր առմամբ մարզի բուսաբուծության ճյուղում բերքի կորուստը կազմել է 22000 տոննա, իսկ վնասի չափը գնահատվել է 3,15 մլրդ դրամ: Վնասված տարածություններից շուրջ 650 հեկտարը պտղի և հատապտղի տարածություններն են, որոնց 85,4 %-ը՝ 555,3 հա, ծիրանենիների տարածություններն են: 2016 թվականի մայիսի 12-ին, 18-ին, 23-ին, հունիսի 4-ին, 5-ին, հուլիսի 6-ին, 10-ին, 11-ին, 31-ին, օգոստոսի 1-ին տեղի ունեցած կարկտահարությունների պատճառով վնասվել են մարզի շուրջ 50 համայնքներ, ընդ որում վնասված պտղի և հատապտղի տարածությունները կազմել են 1803,4 հա⁸⁶:

Ուսումնասիրելով վերջին տարիներին ՀՀ Արմավիրի մարզում կարկտահարությունների պարբերականությունը, հասցված վնասի չափերը, կարևորում ենք ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող կարկտահարության դեմ պայքարի ենթակառուցվածքների առկայության և արդյունավետ գործունեության հանգամանքը: Հետևաբար, խիստ անհրաժեշտ է զարգացնել կարկտահարության դեմ պայքարի միջոցառումները, մասնավորապես՝ ընդլայնել պաշտպանվող տարածքները, բարձրացնել հակակարկտային ներգործության արդյունավետությունը, փորձարկել ու ներդնել հակակարկտային պաշտպանության նորագույն միջոցներ:

ՀՀ-ում հակակարկտային ծառայությունը ստեղծվել է 1964 թվականին: 1980-ական թվականներին այն ընդգրկում էր 11 հակակարկտային ռազմականացված կենտրոն՝ 60 հրթիռահրետանային մարտկոցներով: Հանրապետության 15 վարչատարածքային շրջանների ավելի քան 1,0 մլն հեկտար ընդհանուր տարածքի վրա տարվում էին կարկուտի դեմ պայքարի աշխատանքներ: Մինչև 1992 թվականը հակակարկտային պաշտպանության աշխատանքների արդյունավետությունը կազմել է

⁸⁶ Աղբյուրը՝ ՀՀ Արմավիրի մարզպետարանի աշխատակազմի գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչություն

94 %, իսկ ստացված եկամուտները գերազանցել են ծախսերն ավելի քան 5 անգամ: 1992 թվականից հակակարկտային պաշտպանության աշխատանքները դադարեցվել են՝ ֆինանսական հատկացումների բացակայության պատճառով⁸⁷:

Հաշվի առնելով հակակարկտային աշխատանքների խիստ կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2003 թվականի ապրիլի 3-ի N 467-Ն որոշմամբ ստեղծվել է «Մթնոլորտային երևույթների վրա ակտիվ ներգործության ծառայություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունը, որը վերակազմակերպվել է «Հիդրոօդերևութաբանության և մթնոլորտային երևույթների վրա ակտիվ ներգործության ծառայություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության, որի կառավարման լիազորությունները վերապահվել են Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ իրավիճակների նախարարությանը:

2014 թվականի սկզբին հանրապետությունում առկա էր երկու ռադիոլուկացիոն կայան և 154 հակակարկտային կայանք, որից 145-ը ռադիոմոնիթինգային, իսկ 9-ը՝ շարժական՝ առանձնացված ՎՊՆ-ՎԼԱՆ (VPN-VLAN) կապուղիով: 2014 թվականին տեղադրվեցին թվով 80 «Ձենիթ» տիպի ԳՍՄ-ՍՄՍ (GSM-SMS) կարճ հաղորդագրությունների միջոցով կառավարվող հակակարկտային կայանքներ, որոնք տեղադրվեցին Արագածոտնի (7 կայանք), Արմավիրի (50 կայանք), Արարատի (18 կայանք) և Լոռու (5 կայանք) մարզերում: Միասնական կառավարման համակարգի լիարժեք գործունեությունն ապահովելու նպատակով ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքներում տեղակայված հակակարկտային կայանքների միասնական կառավարման համակարգ, որով 2014-2015 թվականների ընթացքում միասնական կառավարման վերցվեցին վերոնշյալ կայանքները, որի արդյունքում զգալիորեն բարձրացավ հակակարկտային ներգործության աշխատանքների արդյունավետությունը: 2015 թվականի ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության տարածքում հակակարկտային ներգործության աշխատանքներն իրականացվել են 2 ռադիոտեղորոշիչով և 435 հակակարկտային կայանքով, իսկ 2016 թվականին՝ թվով 496 կայանքի միջոցով:

⁸⁷ ՀՀ Նախագահի Կարգադրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում մթնոլորտի և մթնոլորտային երևույթների վրա ակտիվ ներգործության հայեցակարգը հաստատելու մասին, 2009թ. Սեպտեմբերի 25, Երևան, ՆԿ-161-Ն

Ներկայումս հակակարկտային կայանքներով պաշտպանված է Հայաստանի Հանրապետության մշակվող տարածքների շուրջ 8 %-ը⁸⁸:

Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ իրավիճակների նախարարության հիդրոմետ ծառայության կողմից հաշվարկվել է հանրապետության 4 մարզի (Արմավիր, Արագածոտն, Լոռի, Արարատ) հակակարկտային կայանքների գործունեության արդյունավետությունը, որը 2014 թվականի համար կազմել է 9,67 մլրդ, իսկ 2015 թվականի համար՝ 11,05 մլրդ դրամ:

Արմավիրի մարզում ներկայումս տեղադրված են թվով 206 հակակարկտային կայաններ (11 հակակարկտային կայաններ մասնավոր սեփականություն են), որոնք տեղաբաշխված են 53 գյուղական համայնքներում, որոնցով պաշտպանության տակ է վերցված մոտ 13760 հա (33.3 %) տարածք: Հակակարկտային մեկ կայանի ներդրման ծախսերը միջին հաշվարկներով կազմել է 3 մլն ՀՀ դրամ: Մարզում նախատեսվում է տեղադրել ռադիոտեղորոշիչ համակարգ և ավելացնել հակակարկտային կայանքների քանակը ընդհանուր առմամբ 345 հատով: Առաջնահերթ տեղադրելով 70 հատ գազագններատորային հակակարկտային կայանքներ և դրանց թիվը հասցնելով 242-ի՝ պաշտպանության տակ կվերցվի մոտ 19360 հա (46.8 %) տարածք⁸⁹:

Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ իրավիճակների նախարարության կողմից մշակված «Հայաստանի Հանրապետությունում մթնոլորտի և մթնոլորտային երևույթների վրա ակտիվ ներգործության 2017-2021 թվականների ծրագրի» նախագծով հակակարկտային պաշտպանության ընդլայնման և կառավարման արդյունավետության բարձրացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական ծախսերը նախական հաշվարկներով կազմում են 5334,9 մլն դրամ, որից Արմավիրի մարզում՝ 1239,4 մլն դրամ:

Կարկտահարության դեմ պայքարի ակտիվ ներգործության աշխատանքներ իրականացվում են շուրջ 40 երկրների 96 մլն հեկտար տարածություններում: Հաշվի առնելով տվյալ երկրի բնակլիմայական պայմանները, տնտեսական իրավիճակը և

⁸⁸ Աղբյուրը՝ Բնակլիմայական աղետներից գյուղատնտեսության վնասների կանխարգելման հայեցակարգի նախագիծ,

⁸⁹ Աղբյուրը՝ ՀՀ Արմավիրի մարզպետարանի աշխատակազմի գյուղատնտեսության և բնապահպանության վարչություն

բազմաթիվ այլ գործոններ, կարկտահարությունների դեմ պայքարի միջոցառումներն իրականացվում են տարբեր ձևերով:

1) Չինաստանում, Մոնղոլիայում և մի շարք այլ երկրներում հակակարկտային պաշտպանության հիմնական մեթոդներից մեկը՝ հրետանային եղանակն է, որը լայնորեն կիրառվում էր նախկին Խորհրդային Միության տարածքում: Մեթոդի արդյունավետությունը կազմում է մինչև 95 %: Ազդող նյութ պարունակող հրետանային արկերն արձակվում էին «ԿՍ-19» (КС-19) տեսակի զենիթային հրանոթների միջոցով: Հրետանային ներգործությունը ղեկավարվում էր ավտոմատ կառավարմամբ՝ ռադիո-տեղորոշիչ համակարգի միջոցով: Տվյալ եղանակի կիրառումը Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ներկայումս նպատակահարմար չէ, քանի որ հրանոթները համարվում են ռազմական տեխնիկա, իսկ հրետանային արկերը ռազմամթերք և դրանց ձեռքբերումն ու պահպանությունը կապված է բազմաթիվ ֆինանսական և ռազմատեխնիկական բարդությունների հետ:

2) Ռուսաստանի Դաշնությունում, Ուկրաինայում, Իտալիայում, Սերբիայում Արգենտինայում, Չինաստանում կարկտահարության դեմ պայքարում են հրթիռային եղանակով: Եղանակը լայն կիրառում էր ստացել նաև նախկին Խորհրդային Միությունում⁹⁰: Մեթոդը նախատեսված է կարկտաբեր ամպերում հետազծային ազդանյութային ցանքս իրականացնելու համար և դրա արդյունավետությունը հասնում է մինչև 98 %-ի:

Հայաստանի Հանրապետությունում այս մեթոդի կիրառման նպատակով զգալի աշխատանքներ են կատարվում և նախատեսվում է առաջիկայում այս մեթոդի փորձարկումն իրականացնել: Միջինից հզոր մեկ ներգործման օբյեկտի (ամպի) ազդանյութային ցանքսի համար պահանջվում է շուրջ 20 հրթիռ, որով հնարավոր է պաշտպանել 16-30 հազ. հա տարածք՝ կախված հրթիռի և արձակիչ կայանքի

⁹⁰ ՀՀ Նախագահի Կարգադրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում մթնոլորտի և մթնոլորտային երևույթների վրա ակտիվ ներգործության հայեցակարգը հաստատելու մասին, 2009թ. Սեպտեմբերի 25, Երևան, ՆԿ-161-Ն

տեսակից: Այս մեթոդի կիրառումը հանրապետությունում, պայմանավորված բարձր արդյունավետության հետ՝ նպատակահարմար է, սակայն կապված է մի շարք տեխնիկական և կազմակերպչական բարդությունների հետ.

ա. հրթիռները կառավարվող չեն, այդ իսկ պատճառով չի բացառվում դրանց հետագծից շեղումը, և պայթյունը կարող է տեղի ունենալ չնախատեսված վայրում,

բ. այդ հրթիռների արտադրության ընթացքում հաճախակի են նաև գործարանային խոտանները, որոնց պատճառով երբեմն տեղի են ունենում հրթիռների վաղաժամկետ պայթյուններ,

գ. մինչ գործարկումը պահանջվում է ավիացիայի հետ համաձայնեցում: Հաճախակի են լինում դեպքերը, երբ ավիացիայի պահանջով հրթիռների կիրառումն արգելվում է (ինքնաթիռային թռիչքուղիների զբաղվածության պատճառով), ինչը խոչընդոտում է ժամանակին հակակարկտային աշխատանքների իրականացմանը:

ե. սահմանամերձ գոտիներում այս եղանակի կիրառումը նպատակահարմար չէ:

3) ԱՄՆ-ում, Արգենտինայում, Ավստրիայում, Կանադայում, Գերմանիայում, Հունաստանում, Հնդկաստանում, Թաիլանդում և այլն լայն կիրառություն ունի ինքնաթիռային եղանակը: Վերջինս համարվում է տեղումների արհեստական ավելացման լավագույն եղանակ, որը նախատեսում է բյուրեղագոյացնող ազդանյութի ցանքսը վերընթաց հոսքերում և ամպի կազմավորման մակարդակում: Այն իրականացվում է ինքնաթիռներում տեղադրված ազդանյութի համար նախատեսված տարողություններից կամ արծաթի յոդիդի (AgI) պարունակող ազդանյութի պարունակությամբ՝ 26 մմ տրամաչափի հրափամփուշտների միջոցով: Արծաթի յոդիդի պարունակությունը մեկ 26 մմ տրամաչափի հրափամփուշտում կազմում է 15-30 գրամ: Եղանակի արդյունավետությունը կազմում է 50%: Մանսագետների գնահատմամբ, այս մեթոդի կիրառությունը Հայաստանում արդյունավետ չի համարվում:

4) Գազագեներատորային եղանակի կիրառումը համեմատաբար նոր է և այն օգտագործվում է Արգենտինայում, Բոլիվիայում, Ֆրանսիայում, Մեքսիկայում, Ռուսո-

վայում, ԱՄՆ-ում, Բրազիլիայում և այլն: Գազագեներատորային հակակարկտային կայանքի աշխատանքի հիմքում ընկած է՝ ձայնային թնդանոթում գազի պայթյունից գեներացված ձայնային ալիքների ազդեցությունը կարկտի առաջացման օջախների վրա: Եղանակի արդյունավետությունը կազմում է միջինը 50 %՝ կախված կարկտային պրոցեսի ուժգնությունից, առավելագույն արդյունավետությունը արտահայտվում է կայանքից 500 մետր շառավղով տարածքի վրա:

5) Ազդանյութով աշխատող վերերկրյա գեներատորային եղանակը օգտագործվում է Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, Կանադայում, Հունգարիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում, Բրազիլիայում, Շվեյցարիայում և այլն: Այս եղանակի աշխատանքի հիմքում ընկած է՝ մթնոլորտային երևույթների վրա ակտիվ ներգործության համար նախատեսված ազդանյութերից ստացված բյուրեղագոյացնող մասնիկների մեծ քանակի արտանետումը մթնոլորտ: Արդյունավետությունը կազմում է մինչև 45 %: Մեկ գեներատորի պաշտպանող տարածքը կազմում է մինչև 500 հեկտար: Մյուս եղանակների համեմատ՝ համարվում է ամենաէժանը և հեշտ սպասարկվողը: Առաջին հակակարկտային ազդանյութային գեներատորները փորձարկվել և ներդրվել են ֆրանսիական ընկերության կողմից 80000 կմ² մակերեսով ցանքատարածությունների վրա: Տվյալ եղանակը հնարավոր է օգտագործել Հայաստանի տարածք մուտք գործած ճակատային և ներգանգվածային գործընթացներին դիմակայելու համար⁹¹:

Գոյություն ունեն կարկտահարությունների դեմ պայքարի բազմաթիվ այլ տարբերակներ, որոնց ներդնումը Հայաստանի Հանրապետություն մասնագետների գնահատմամբ արդյունավետ չի համարվում:

ՀՀ-ում «Բարվա» ինովացիոն կենտրոնը 2007 թվականից սկսած մշակում և արտադրում է «Զենիթ» հակակարկտային կայաններ (տուրբո՝ (արժեքը 3 մլն ՀՀ դրամ) պաշտպանում է շուրջ 100 հեկտար տարածք և տրիո՝ (արժեքը 7 մլն ՀՀ դրամ)

⁹¹ Աղբյուրը՝ Բնակլիմայական աղետներից գյուղատնտեսության վնասների կանխարգելման հայեցակարգի նախագիծ

պաշտպանում է շուրջ 300 հեկտար տարածք), որոնցից արտադրվել է շուրջ 550 միավոր, այդ թվում՝ 60-ը արտահանվել են Եվրասիական տնտեսական անդամ երկրներ և Իրան: Կայանները շահագործվում են Հայաստանի Հանրապետությունում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում, ինչպես նաև հարևան երկրներում: Դրանք շարունակաբար կատարելագործվում են՝ դառնալով ավելի քիչ էներգատար⁹²: Ֆրանսիական «Սկայդետեկ» (SkyDetect) ընկերության հետ համատեղ մշակվել է կարկտաբեր ամպերի վաղ հայտնաբերման և դրանց ավտոմատացված վնասագերծման յուրօրինակ մետեոռադար, որը հնարավորություն է տալիս պաշտպանել շուրջ 2500 հա տարածք: Վերջինիս նախատիպն արդեն երկրորդ տարին գործում է Թալինի փորձակայանում: Շնորհիվ այդ լուծումների կարկտաբեր ամպերի վնասագերծման արդյունավետությունն արդեն հասնում է 90-95 %-ի: Նոր սերնդի մետեոռադարները մատչելի են և քիչ էներգատար: Վերջիններս զերծ են Հայաստանի Հանրապետությունում շահագործվող Խորհրդային արտադրության «ՄՊԼ-5» (МПЛ-5) մետեոռադարների այնպիսի էական թերություններից, ինչպիսին է մեծ տարածքների դիտարկման ժամանակ համատարած ամպամածության դեպքում վերջիններիս կուրացումը՝ պայմանավորված էկրանացման էֆեկտով, որի պատճառով, մասնավորապես Արարատյան դաշտավայրում, երբեմն հնարավոր չի լինում ժամանակին վնասագերծել կարկտաբեր ամպերը, չնայած այն հանգամանքին, որ տվյալ տարածքում տեղակայված են հակակարկտային կայաններ:

2) ներդրված մի շարք նորարարական լուծումների շնորհիվ հակակարկտային կայանի 1 կրակոցի համար անհրաժեշտ պայթուցիչ գազի ծախսը նվազեցվել է շուրջ 4 անգամ և այժմ կազմում է 5 գրամ նախկին 20 գրամի փոխարեն.

3) ընկերության արտադրանքի նորույթներից է մինի մետեոռադարային ռոբոտ կայանը, որը տեղադրվում է հակակարատային կայանի վրա և հնարավորություն է տալիս ավտոմատ ռեժիմով պաշպանել 2 կմ շառավղով տարածք՝ առանց միասնական համակարգին միանալու:

Կարկտահարությունների դեմ պայքարի միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ կարկտահարությունների դեմ պայքարի ամենաարդյունավետ տարբերակը, որը

⁹² <http://barva.am/ProductItem.aspx?pid=4>

երաշխավորում է անընդհատ արտադրություն՝ հակակարկտային ցանցերն են, որոնք 100%-ով պահպանում են պտղատու այգիները կարկտահարություններից: Գոյություն ունեն 2 տիպի հակակարկտային համակարգեր՝

1. HUTSTYLE հյուղականման հակակարկտային համակարգ, որը բույսերի պաշտպանության համար օգտագործված առաջին հակակարկտային ցանցերով պաշտպանության համակարգն է: Այս համակարգը ունի կարկուտի բացթողնման նպաստող հատկություն: Վերջինս հնարավորություն է տալիս խուսափել ցանցերի վրա կարկուտի վտանգավոր կուտակումներից:

2. FLATNET հակակարկտային համակարգեր: Այս դեպքում հակակարկտային համակարգի ձողերը ունեն փոքր բարձրություններ և նախատեսված են ցածրաճ պտղի և հատապտղի տնկարկների համար:

Աղյուսակ 3.1.1-ում ներկայացված է ցանցերով պաշտպանված հակակարկտային համակարգի ամբողջական ծախսերը 1 հեկտար պտղատու այգու հաշվով:

Զարգացած գյուղատնտեսական արտադրություն ունեցող երկրներում կարկտահարությունից պաշտպանվելու լավագույն միջոց են համարվում հակակարկտային ցանցերը, որոնք դեռևս լայն տարածում չեն գտել մեր հանրապետությունում և հանդիպում են փորձացուցադրական փոքր տարածքներում: Նմանատիպ ցանցերը փորձարկվել են Հայաստանի տարբեր մարզերում և ապահովել բարձր արդյունաետություն: 2013 թվականին «Ագրոբիզնեսի և գյուղի զարգացման կենտրոն» հիմնադրամի (CARD), «Շուկաներ Մեղրիի համար» ծրագրի, «Միացյալ ազգերի զարգացման ծրագրի» (UNDP) և «Աղետների ռիսկի նվազեցման ազգային պլատֆորմի» համատեղ ջանքերով նմանատիպ փորձարկում իրականացվել է Մեղրիի տարածաշրջանի Ալվանք, Տավուշի մարզի Այգեհովիտ, Դիտավան համայնքներում: Ցանցերն ունեն զգալիորեն մեծ առավելություններ, մասնավորապես օգտագործման երկարաժամկետության առումով, երբ գործարանային երաշխիքը տրամադրվում է 7-10 տարի ժամկետով, սակայն վերջիններս կարելի է օգտագործել 10-15 տարի, այն էլ՝ 100% պաշտպանություն ապահովելով պտղի և հատապտղի տարածքներում:

1 հեկտար պտղատու այգու հակակարկտային ցանցապատման ծախսերը

Անվանում	Չափի միավոր	Քանակ	Միավորի գին (դրամ)	1 հա-ի հաշվով ծախս (հազ.դրամ)
Հակակարկտային ցանց	ք.մ	11000	210	2310
Խարիսխ	հատ	45	1500	67,5
Բետոնե սյուներ	հատ	358	3100	1109,8
Մետաղյա լարեր	կգ	770	450	346,5
Ցինկապատ մետաղյա մալուխներ	կգ	230	550	126,5
Ցինկապատ մետաղյա օղակներ (ամրացնող դետալներով)	հատ	80	380	30,4
Ցինկապատ մետաղյա շրջանակներ	հատ	20	800	16
Ցանցերի ամրացման դետալներ (ռոլլե կլիփսեր)	հատ	3000	120	360
Պլաստմասե գլխիկներ	հատ	358	1600	572,8
Ցանցերի ամրացման դետալներ (կլիփսեր) շարքերի միջնամասում ցանցերի ամրացման համար	հատ	2120	200	424
Ցինկապատ մետաղյա ամրակներ՝ հեղյուսային միացումներով	հատ	300	2000	600
Ձմռանը հակակարկտային ցանցի հավաքման համար նախատեսված ցանցեր	հատ	700	300	210
Աշխատանքի վարձատրություն	-	-	-	810
Այլ ծախսեր	-	-	-	300
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	-	-	-	7283,5

Հակակարկտային ցանցերի արտադրություն ՀՀ-ում չի իրականացվում, ուստի բեռնափոխադրման, մաքսազերծման և լրացուցիչ այլ ծախսերի հետևանքով ցանցերի գինը զգալիորեն բարձրանում է: Վերջինս հանդիսանում է ամենագլխավոր պատճառներից մեկը, որ ՀՀ-ում հակակարկտային ցանցերով տնկարկների պաշտպանություն գրեթե չի իրականացվում:

Գյուղատնտեսական ռիսկերի ապահովագրության բնագավառում կատարված ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ, հաշվի առնվելով գյուղատնտեսության վարման բարձր ռիսկայնությունը, բազմաթիվ երկրներում գյուղատնտեսական ապահովագրությունը իրականացվում է պարտադիր եղանակով: Ընդ որում, բազմաթիվ երկրներում այն իրականացվում է պետության ֆինանսական աջակցությամբ ապահովագրավճարների սուբսիդավորման միջոցով, ինչը չի հակասում Առևտրի Համաշխարհ-

հային Կազմակերպության պահանջներին: Միջազգային պրակտիկայում հայտնի են ապահովագրության 2 հիմնական մոդելներ, որոնք պայմանականորեն անվանվում են «ամերիկյան» և «եվրոպական»: «Ամերիկյան» մոդելին բնորոշ է պետության ակտիվ մասնակցությունը գյուղատնտեսական ռիսկերի ապահովագրության գործում, իսկ «եվրոպական» մոդելի դեպքում պետության մասնակցությունը հասցված է նվազագույնի: Բազմաթիվ զարգացած երկրներ ելնելով իրենց բնորոշ առանձնահատկություններից մշակել են ապահովագրության համակարգի տարբեր ձևեր:

Ճապոնիան գտնվում է մուսոնային և բարձր ակտիվությամբ սեյսմիկ գոտում, որի հետևանքով գյուղատնտեսությունը կրում է մեծ վնասներ փոթորիկներից, ջրհեղեղներից և բնական այլ աղետներից: Ճապոնիայում ապահովագրությունը հիմնականում գործում է պետական համակարգի ներքո: Ապահովագրական համակարգը ներառում է 6 ծրագրեր, որոնք ծածկում են հիմնական մշակաբույսերի բերքի և գյուղատնտեսական կենդանիների (բացառությամբ՝ թռչունների) ռիսկերը: Նշված ծրագրերն ընդգրկում են.

- ա) բրնձի, ցորենի և գարու ապահովագրությունը,
- բ) ջերմոցային մշակաբույսերի ապահովագրությունը,
- գ) դաշտային մշակաբույսերի ապահովագրությունը,
- դ) մրգատու ծառերի ապահովագրությունը,
- ե) շերամապահության ապահովագրությունը,
- զ) գյուղատնտեսական հիմնական կենդանիների ապահովագրությունը:

Բացի վերը նշված 6 ծրագրերից վերջին տարիներին գործում է ևս մեկ ծրագիր, ըստ որի բրնձի արտադրությամբ զբաղվող ֆերմերները ապահովագրվում են շուկայական գների զգալի տատանումներից:

Ռուսաստանի Դաշնությունում գյուղատնտեսության ապահովագրությունը իրականացվում է կամավոր և պարտադիր եղանակներով: Դաշնային բյուջեից պետական աջակցության նպատակով տրամադրվող սուբսիդիաները տրվում են Ռուսաստանի Դաշնության գյուղատնտեսության նախարարության կողմից: Պարտադիր ապահովագրության ժամանակ դրույքաչափը կազմում է

ապահովագրական գումարի 5 %-ը, իսկ այն ապահովագրական ընկերություններում, որտեղ գյուղատնտեսական կենդանիների ապահովագրությունը իրականացվում է կամավոր սկզբունքով, ապահովագրավճարների դրույքաչափը տատանվում է ապահովագրական գումարի 8-15 %-ի սահմաններում: Չնայած պետության կողմից ձեռնարկվող միջոցների, ՌԴ-ում գյուղատնտեսության ապահովագրությունը գտնվում է զարգացման բավականին ցածր մակարդակի վրա: Դրա հիմնական պատճառներից է գյուղացիական տնտեսությունների անվճարունակությունն ու պետություն-մասնավոր հատվածների միջև փոխվստահության, փոխհամագործակցության դեռևս անբավարար մակարդակը:

Իսպանիան ունի գյուղատնտեսության ապահովագրության հարուստ փորձ: 1920-1970 թվականներին այնտեղ գործում էր պետական մասնակցությամբ ապահովագրական համակարգ: Համակարգը ձևավորվել և գործում է 1978 թվականից և հաշվի է առնում նախկին տարիներին ձեռք բերված փորձը:

Իսպանյայի գյուղատնտեսության ապահովագրության համակարգը հիմնված է ապահովագրական ընկերությունների, ապահովագրվող սուբյեկտների և պետական մարմինների փոխհամաձայնության վրա: Ապահովագրական ընկերությունները մտնում են ապահովագրական միության (pool insurance) մեջ, որը ստացել է «AGROSEGURO» անունը: Այստեղ ապահովագրական ընկերությունները ունեն իրենց մասնաբաժինները և պատասխանատվություն են կրում այդ մասնաբաժնի չափով: 2006 թվականին այս միության մեջ ընդգրկված էին 33 ապահովագրական ընկերություններ, որոնց թիվը նվազել է և 2014 թվականի դրությամբ կազմել է 29 ընկերություն: Իսպանիայում ապահովագրվող սուբյեկտները ապահովագրական համակարգի մեջ հանդես են գալիս Իսպանիայի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ֆեդերացիայի ձևով, որի մեջ ընդգրկված են 4195 գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ՝ Իսպանիայի 17 շրջաններից, որոնցից յուրաքանչյուրի մեջ ընդգրկված են շուրջ 900 տնտեսություններ: Իսպանիայի գյուղատնտեսության ապահովագրության համակարգում ապահովագրվողների կողմից վճարվող դրույքաչափերը սահմանվում են պետության կողմից, որտեղ

ապահովագրված են գյուղատնտեսական մշակաբույսերի մոտավորապես 90 %-ը և գյուղատնտեսական կենդանիների 70 %-ը⁹³:

Հունաստանում պետությունն իր ենթակայության ներքո գտնվող պետական ապահովագրական ընկերության միջոցով գանձում է ապահովագրավճարները, մշակում և իրականացնում է ապահովագրության ծրագրերը և, փաստացի, երաշխավորում է կորուստների հատուցումը:

Գյուղատնտեսության ապահովագրության միջազգային փորձի (նաև՝ Իտալիայի, Պորտուգալիայի, Գերմանիայի, ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Չիլիի և այլն) ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսական ապահովագրության ձևերի և մեթոդների բազմազանությունը պայմանավորված է տվյալ երկրի գյուղատնտեսության վարման ռիսկայնությամբ, ոլորտի առանձնահատկություններով և տնտեսության կառուցվածքում դրա նշանակությամբ, երկրի տնտեսական հնարավորություններով, ապահովագրության բնագավառում ձևավորված ավանդույթներով, ապահովագրական մարքեթինգի արդյունավետությամբ և մի շարք այլ գործոններով: Ուստի գյուղատնտեսության ապահովագրության բնագավառում միջազգային փորձի տեղայնացումը պահանջում է, նախ և առաջ, հանրապետությունում առկա ռիսկերի գնահատում, ռիսկերի արդյունավետ կառավարման ուղղությամբ խոչընդոտող գործոնների բացահայտում, գյուղատնտեսական ապահովագրությունում հստակ քաղաքականության մշակում և իրականացում՝ ելնելով ընձեռնված ռեսուրսային հնարավորություններից:

Ագրարային ոլորտի համար ուղենիշային համարվող փաստաթղթերի՝ Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարության և Հայաստանի Հանրապետության 2014-2025 թվականների Հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրի կարևոր խնդիրներից է նաև ոլորտում ապահովագրական համակարգի ներդրման աջակցությունը և փուլային մոտեցմամբ համակարգի ներդրումը: Գյուղատնտեսությունում ապահովագրական համակարգի ներդրման ուղղությամբ ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության կողմից մինչև 2016 թվականը

⁹³ <http://agroseguero.es/>

իրականացվել են որոշակի աշխատանքներ, մասնավորապես «ԻՆԳՈ Արմենիա» ապահովագրական ընկերության հետ համագործակցության արդյունքում մշակվել են խոշոր եղջերավոր կենդանիների ապահովագրության կանոնները, ճշգրտվել են ապահովագրվող ռիսկերի և արժեքի շրջանակները:

Նախատեսվում է փորձնական ծրագիր իրականացնել ՀՀ Վայոց ձորի մարզում՝ անասնապահության ճյուղում: Տվյալ ընտրությունը պայմանավորված էր նրանով, որ մարզում իրականացվել էր խոշոր եղջերավորների համարակալման և հաշվառման փորձնական ծրագիր և մարզի գյուղատնտեսական կենդանիների գլխաքանակը հանրապետությունում ամենափոքրն էր⁹⁴:

Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկի և Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարության համագործակցության արդյունքում՝ մասնագիտացված կազմակերպությունների կողմից իրականացված ուսումնասիրություններով Հայաստանում ներկայիս փուլում նախընտրելի է համարվում ապահովագրության համակարգի ներդրումը սկզբնական փուլում բուսաբուծության ճյուղում: Հավանության արժանացած Շվեյցարական «Բիզնես և ֆինանսական խորհրդատվություն» (BFC consulting) կազմակերպության ծրագրով, որը նախատեսում է Գերմանական զարգացման բանկի (KFW) հետ՝ տեխնիկական աջակցության շրջանակներում փորձնական ծրագրի իրականացում Ավտոապահովագրողների բյուրոյի միջոցով:

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ապահովագրական գործընթացում անմիջական աջակցություն է ցուցաբերում պետությունը, մասնավորապես սուբսիդավորում է ապահովագրական վճարների զգալի մասը: Գերմանական զարգացման բանկի (KFW) կողմից ներկայացված ծրագրային առաջարկով նույնպես ապահովագրական ծրագրի սուբսիդավորումը համարվում է անհրաժեշտ պայման՝ ծրագիրը սկսելու համար: Առաջարկվում է նաև հանրապետության գյուղատնտեսությունում մասամբ պարտադիր ապահովագրական համակարգի ներդրումը: Հաշվի առնելով ապահովագրական համակարգի ներդրման կարևորու-

⁹⁴ Աղբյուրը՝ Բնակլիմայական աղետներից գյուղատնտեսության վնասների կանխարգելման հայեցակարգի նախագիծ

թյունը գյուղատնտեսության ոլորտի զարգացման, ռիսկերի մեղմման գործում, դիտարկելով բնության կողմից գյուղատնտեսությանը հասցվող պարբերական վնասները, Գերմանական զարգացման բանկի կողմից ներկայացված ծրագրային առաջարկի հիման վրա ապահովագրական համակարգի աստիճանական ներդրումը ապահովելու համար անհրաժեշտ է.

1) առաջիկա մեկ երկու տարում գյուղատնտեսության ոլորտում ապահովագրական համակարգի ներդրման փորձնական ծրագրի իրականացում.

2) փորձնական ծրագրի դրական արդյունքների պայմաններում՝ գյուղատնտեսության ոլորտում ապահովագրական համակարգի հիմնական ծրագրի ներդրում:

Կատարված բազմաթիվ ուսումնասիրությունների արդյունքում, կարող ենք փաստել, որ Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման համար մեծ խոչընդոտներ են համարվում բնական աղետները, մասնավորապես կարկտահարությունները և ցրտահարությունները, որոնց կողմից հասցված վնասները վերականգնելու և արտադրությունը բնականոն ձևով կազմակերպելու համար բավականին երկար ժամանակ է անհրաժեշտ: Ինչպես արդեն նշվել է, կարկտահարությունների դեմ պայքարի ամենաարդյունավետ միջոցը հանդիսանում է հակակարկտային ցանցերի կիրառումը, որոնք այսօր մատչելի չեն գյուղացիական տնտեսություններին և տնտեսավարող այլ սուբյեկտներին: Այս և բազմաթիվ այլ հանգամանքներ հաշվի առնելով, պտղաբուծության զարգացման համար առաջարկվող միջոցառումները պետք է ուղղված լինեն այնպիսի տարբերակների ներդրմանը, որոնք հնարավորություն կտան պտղի և հատապտղի տարածությունները բնական աղետներից պաշտպանող հակակարկտային ցանցերը և ցրտահարությունների դեմ պայքարի սրբավորումները ձեռք բերել զգալիորեն ցածր գներով, որը կնպաստի դրանց համատարած կիրառմանը և պտղաբուծության ճյուղի արդյունավետության բարձրացմանը: Մյուս կողմից, բնական աղետների դեմ պայքարի նման բարձր արդյունավետություն ապահովող միջոցները կնվազեցնեն գյուղատնտեսության ռիսկայնության հետ կապված վնասներ կրելու մտահոգությունը՝

նպաստելով գյուղատնտեսության ապահովագրության համակարգի ներդրմանը և պտղաբուծության ճյուղի կայուն զարգացմանը:

3.2 Պտղի և հատապտղի իրացման համակարգի բարելավման ուղիները

Պտղի և հատապտղի արտադրությունը պայմանավորված է ինչպես ագրոպարենային համակարգի հնարավորություններով, այնպես էլ շուկայական պահանջարկով: Հայաստանի Հանրապետության ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակով և մի շարք ուղղակի և անուղղակի գործոնների ազդեցության հետևանքով ներկայումս պտղաբուծության զարգացման հիմնախնդիրներից հանդիսանում են իրացման անկատար մեխանիզմները: Դրա հետ մեկտեղ չափազանց անբավարար են դրանց արտահանման ծավալները:

Վերջին 3 տարիների տվյալներով պտղի և հատապտղի ներմուծման ծավալները շուրջ 1,5 անգամ գերազանցում են արտահանման ծավալներին: Ընդ որում՝ 2007 թվականին ներմուծման ծավալները արտահանման ծավալները գերազանցել են 15,2 անգամ, 2010 թվականին՝ 11,8, 2015 թվականին՝ 1,07 անգամ⁹⁵: Հայաստանից պտղի և հատապտղի արտահանման և ներմուծման տվյալները ուսումնասիրելիս նկատում ենք, որ 2000-2015 թվականների ընթացքում միայն 2013 և 2015 թվականներին է, որ ներմուծման և արտահանման հարաբերակցությունը հասել է նվազագույնի, իսկ մնացած տարիներին ներմուծումը մի քանի անգամ գերազանցել է արտահանման ծավալները: Դա ևս իր բացասական ազդեցությունն է թողնում ինչպես հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակի, այնպես էլ պտղաբուծության արդյունավետության վրա:

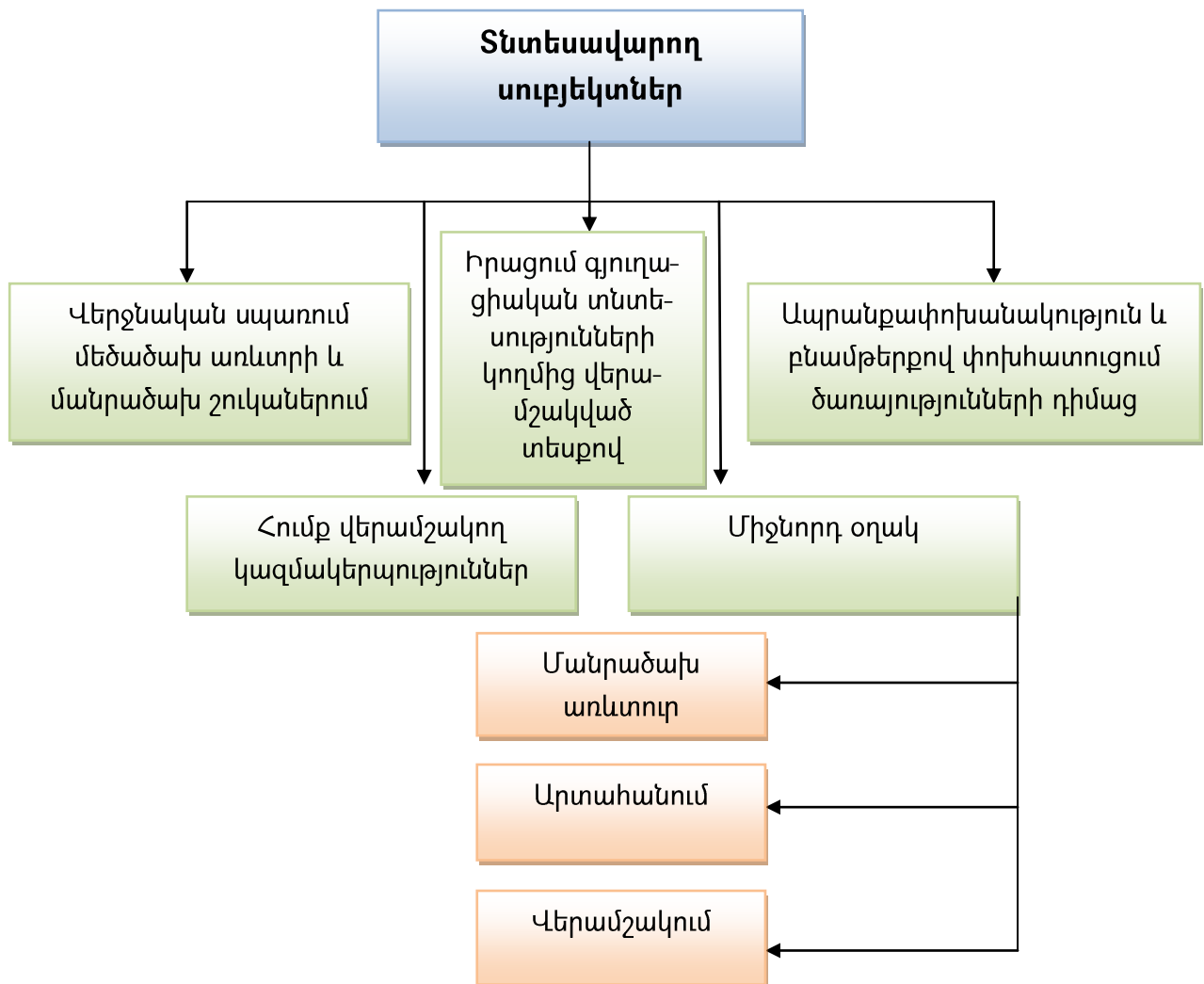
ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի իրացումն իրականացվում է 4 հիմնական ուղղություններով.

- իրացում արտադրողների (տնտեսավարող սուբյեկտների) կողմից շուկայում,
- իրացում միջնորդների միջոցով,
- իրացում հումք վերամշակող կազմակերպություններին,

⁹⁵ <http://customs.am/Content.aspx?itn=csCIMethodologicalClarifications&pt=parent>

- իրացում գյուղացիական տնտեսությունների կողմից վերամշակված ձևով:

Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի իրացումը կազմակերպվում է հիմնականում հետևյալ սխեմայով՝

Գծապատկեր 12: Պտղի և հատապտղի իրացման հնարավոր ուղղությունները

Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի իրացման իրավիճակը գնահատելու և ճյուղի առջև ծառացած խնդիրների լուծման համար ուսումնասիրվել է դրանց իրացման կառուցվածքը, համեմատականներ են տարվել մարզի և հանրապետության ցուցանիշների մակարդակով:

Ըստ ՀՀ Ազգային վիճակագրության ծառայության՝ Հայաստանի և ՀՀ բոլոր մարզերի գյուղացիական տնտեսությունների կողմից պտղի և հատապտղի իրացման կառուցվածքը 2015 թվականի տվյալներով ներկայացված է աղյուսակ 3.2.1-ում:

Հայաստանի և ՀՀ մարզերի պտղի և հատապտղի իրացման կառուցվածքը

2015 թվականի տվյալներով (%) ⁹⁶

N	Երկիրը և մարզերի անվանումը	Վաճառվել է	Տրվել է ապրան- քափո- խանակ- ման դիմաց	Տրվել է բնամը- թերքով ծառա- յություն- ների դիմաց	Օգտա- գործ- վել է տնտե- սու- թյու- նում	Դրանից	Մնա- ցորդը տնտե- սութ- յունում
						Վերա- մշակվել է	
1	Հայաստանի Հանրապե- տություն	52,7	7,5	4,3	24,4	42,5	11,1
2	Արագածոտն	44,3	15,5	8,4	26,4	17,1	5,4
3	Արարատ	73,1	2,9	0,8	21,2	64,7	2,0
4	Արմավիր	83,9	6,6	3,9	5,4	63,0	0,2
5	Գեղարքունիք	14,8	1,4	4,0	40,8	25,2	39,0
6	Լոռի	4,0	0,2	-	87,2	32,8	8,6
7	Կոտայք	35,1	5,8	2,2	20,3	23,2	36,6
8	Շիրակ	8,8	4,6	-	59,6	21,3	27,0
9	Սյունիք	33,9	15,5	2,0	34,0	46,6	14,6
10	Վայոց ձոր	20,1	17,7	16,3	34,8	29,4	11,1
11	Տավուշ	9,5	4,1	0,4	76,9	70,2	9,1

Աղյուսակում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը Արմավիրի մարզում զգալիորեն բարձր է, համեմատած մյուս մարզերի և հանրապետության միջին ցուցանիշի: Մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը 2015 թվականին կազմել է 94,4%, հանրապետության 64,5%-ի դիմաց: Չնայած այն հանգամանքին, որ մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը զգալիորեն բարձր է, միևնույն է պտղաբուծության արդյունավետության վրա ազդող բազմաթիվ չլուծված խնդիրներ իրենց որոշիչ ազդեցությունն են թողնում եկամտաբերության (շահութաբերության)

⁹⁶ Գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումը (օգտագործումը) անհատական (գյուղացիական) տնային տնտեսությունների կողմից 2015թ., ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2016 թ. էջ 7

մակարդակի և ճյուղի արդյունավետության վրա: Այստեղ բացահայտվում են բազմաթիվ այլ խնդիրներ, որոնք կապված են արտադրական և իրացման մեծ ծախսերի, բնական աղետների պատճառած վնասների, մթերման ցածր գների, արտահանման գծով մենաշնորհների առկայության, իրացման պայմանագրային հիմունքների բացակայության, իրացման շուկաների հեռավորության, չկանոնակարգված պետական վերահսկողության և բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրների հետ:

Արմավիրի մարզում կատարված բազմաթիվ հարցումների և սեփական այլ դիտարկումների արդյունքում, կարող ենք առանձնացնել պտղի և հատապտղի իրացման անկատարության հիմնական պատճառները, մասնավորապես՝

- բարձրորակ և միջազգային շուկաներում մրցունակ պտուղներն ու հատապտուղները, որոնք ենթակա են արտահանման, միջնորդներին վաճառվում են գնային մեծ տատանումներով: Այս հանգամանքը պայմանավորված է նրանով, որ արտահանման համար գնումներ իրականացնող մի քանի միջնորդներ (որոշ համայնքներում միայն մեկ կամ երկու), առաջարկում են իրենց կողմից կատարվելիք գնման գներ, որից հետո տվյալ համայնքում արտահանման ենթակա պտուղները գնվում է միայն այն միջնորդի կողմից, ով առաջարկել էր ամենաբարձր գինը: Երբ տնտեսավարողների գերակշիռ մասը համաձայնություն է տալիս վաճառել իր արտադրանքը տվյալ պահին ամենաբարձր գինն առաջարկած միջնորդին, մյուս միջնորդները լքում են տվյալ համայնքը՝ այլ շուկաներ փնտրելու նպատակով: Այսպիսով, տվյալ միջնորդը, ով առաջարկել էր ամենաբարձր գինը հայտնվում է մենաշնորհի դիրքում և մեկ կամ երկու օր անց թելադրում է նախկինում առաջարկած գնից զգալիորեն ցածր գին, արդյունքում տնտեսավարողները այլընտրանք չունենալով վաճառում են իրենց արտադրանքը միջնորդի կողմից թելադրված գնով: Մյուս կողմից, պտղի և հատապտղի արտահանման համար միջնորդները իրենց վարձու աշխատողների շնորհիվ իրականացնում են տնտեսավարողների արտադրանքի տեսակավորում և հաճախ հասցնում զգալի վնասներ: Տնտեսավարողները մի կողմից վաճառում են կատարյալ որակական հատկանիշներով օժտված արտադրանք արտահանողներին՝ շուկայականից մի փոքր բարձր գներով, իսկ մյուս կողմից

վերոնշյալ վարձու աշխատողների կողմից՝ տեսակավորման ընթացքում առանձնացված համեմատաբար ցածր որակական հատկանիշներով օժտված պտուղները արտադրողների կողմից տեղափոխվում են մեծածախ ձևով իրացման շուկաներ, կամ վերամշակում են իրենց տնտեսություններում, ծախսելով զգալի ժամանակ և ռեսուրսներ: Այսպիսով տվյալ գնորդը գնում է որակյալ արտադրանք և ոչ մի պատասխանատվություն չի կրում տեսակավորման ժամանակ իրենց կողմից առանձնացված վատորակ և վնասված բերքի համար: Այս առումով չի իրականացվում ոչ մի տեսակ վերահսկողություն, չեն հիմնավորվում գների իջեցման պատճառները, գոյություն չունեն պայմանագրային հիմունքներ և պատասխանատվություն՝ պայմանագրով ամրագրված գների կամ պայմանների խախտման համար,

- հարևան երկրների կողմից արտաքին շուկաներին կապող ուղիների շրջափակում, ինչի արդյունքում բեռնափոխադրումների հետ կապված ծախսերը ավելանում են՝ բարձրացնելով լրիվ ինքնարժեքի մակարդակը,

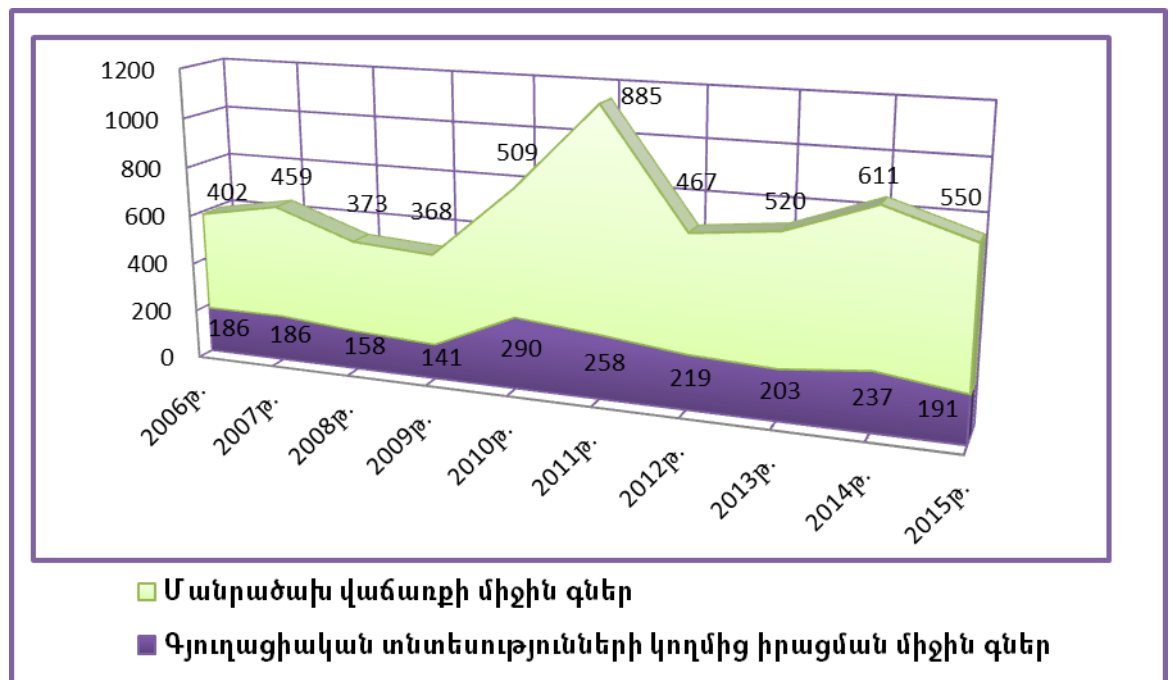
- հումք վերամշակող կազմակերպությունների հետ պայմանագրային հիմունքների գրեթե բացակայությունը, մթերման կազմակերպման անկատարությունը, որը կապված է արտադրական հզորությունների ոչ լիարժեքության կամ դրանց ոչ լիարժեք օգտագործման պատճառով մթերման ընթացքում հերթերի գոյացման հետ, ինչի պատճառով բերքը կորցնում է որակական շատ հատկանիշներ և մթերվում է շուկայականից մի քանի անգամ ցածր գներով,

- մարզում սպառողական և արտադրական կոոպերատիվների ձևավորման բարդությունները և անկատարությունը: 2014 թվականին անցկացված գյուղատնտեսական համատարած հաշվառման համաձայն մարզում գործում է ընդամենը 7 սպառողական կոոպերատիվ, որտեղ ընդգրկված են 69 գյուղացիական տնտեսություն: Ընդ որում մարզի ամենամեծ սպառողական կոոպերատիվը գործում է Հացիկ համայնքում, որտեղ ընդգրկված են 41 գյուղացիական տնտեսություններ: Արտադրական կոոպերատիվներ մարզում չեն գործում:

- Գյուղատնտեսական մթերքների մեծածախ առևտրական գործունեությամբ զբաղվող տնտեսավարողների սակավությունը: Վերջիններս կարող են հանդես գալ որպես միջնորդ օղակներ և իրականացնել ապրանքների անմիջական գնումներ

տնտեսավարողներից՝ պայմանագրային հիմունքներով, որը կունենա կանոնակարգող դեր պտղի և հատապտղի ապրանքաբաշխիչ գործընթացում,

- Գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացման միջին գների և մանրածախ գների մեծ տարբերությունը: Գծապատկեր 13-ում ներկայացված են 2006-2015 թվականներին գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացված խնձորի միջին գների և խնձորի մանրածախ վաճառքի միջին գների վերաբերյալ տվյալներ:

Գծապատկեր 13: 2006-2015 թվականներին գյուղացիական տնտեսությունների կողմից վաճառված և մանրածախ վաճառքի միջոցով ձևավորված խնձորի միջին գները⁹⁷

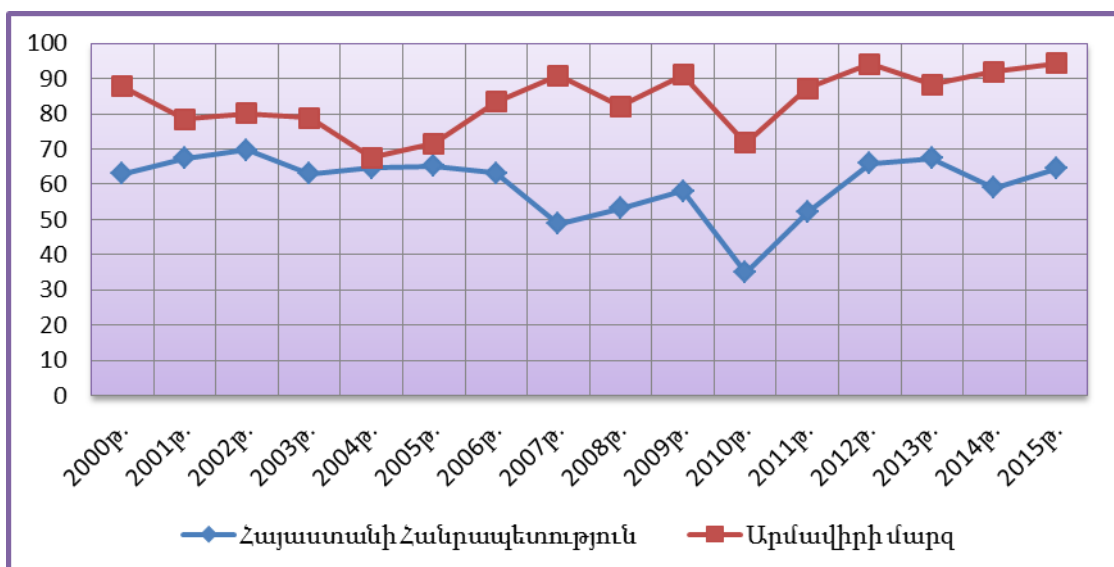
Գծապատկերում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ մանրածախ վաճառքի գները շատ հաճախ մի քանի անգամ գերազանցում են գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացված միջին շուկայական գներին: Այդ տարբերությունը առավել ակնհայտ է 2011 թվականին, երբ մանրածախ գները 3,4 անգամ գերազանցել են գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացված գները: Դիտարկվող ժամանակահատվածում վերոնշյալ գների տարբերությունը նվազագույնի է հասել 2010 թվականին, երբ մանրածախ գները գյուղացիական տնտեսությունների կողմից

⁹⁷ Պարենային ապահովություն և աղքատություն, 2006-2015թթ., ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2010թ. և 2016 թ. էջ 31-35

իրացված գները գերազանցել են 1,7 անգամ: Գների նման զգալի տարբերությունը ցույց է տալիս, որ միջնորդ վերավաճառողները պտղաբուծությամբ զբաղվող տնտեսավարողներից գնում են բավականին էժան գներով և վերջնական սպառումը իրականացնում մի քանի անգամ բարձր գնով: Այս խնդրի կարգավորումը դարձել է անհրաժեշտություն, որի լուծման միջոցով հնարավոր կլինի բարձրացնել պտղի և հատապտղի արտադրության արդյունավետության մակարդակը: Պտղաբուծության զարգացման համար կարևորվում է արտադրված համախառն արտադրաքի իրացման արդյունավետ մեխանիզմների կազմակերպումը, ինչի շնորհիվ կավելանա ոչ միայն ապրանքայնության մակարդակը, այլ նաև իրացված արտադրանքի գինը:

Գծապատկեր 14-ում ներկայացված է Հայաստանի և ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակի վերաբերյալ տվյալներ:

Գծապատկերից երևում է, որ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը էականորեն գերազանցում է Հայաստանի Հանրապետության պտղի և հատապտղի ապրանքայնության միջին ցուցանիշը: Մարզում ապրանքայնության ամենաբարձր մակարդակը գրանցվել է 2015 թվականին, երբ այդ ցուցանիշը հասել է շուրջ 95 %-ի: Ապրանքայնության ամենացածր մակարդակը դիտարկված ժամանակահատվածում ՀՀ-ում գրանցվել է 2010 թվականին, երբ վերջինիս ցուցանիշը կազմել է ընդամենը 35 %:

Գծապատկեր 14: Հայաստանի և ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը 2000-2015 թվականներին

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը բավականին բարձր է, իսկ նման պայմաններում արտադրության արդյունավետության ցածր մակարդակը կարող ենք եզրակացնել, որ ուղղակիորեն կապված է նաև իրացման մեխանիզմների անկատարության, իրացման ցածր գների և այս ոլորտի չկանոնակարգված իրավիճակի հետ: Պտղի և հատապտղի մթերումների ժամանակ բացակայում են պայմանագրային հիմունքները, իսկ գները որոշվում են ոչ թե շուկայում տվյալ արտադրատեսակի առաջարկով և պահանջարկով, ինչպես բնորոշ է շուկայական տնտեսությանը, այլ վերամշակող կազմակերպության կողմից թելադրված չհիմնավորված ցածր գներով: Այս պարագայում, պտղի և հատապտղի արտադրությամբ զբաղվող տնտեսավարողները կանգնում են այնպիսի խնդրի առաջ, որ, կամ պետք է կորցնեն ամբողջ բերքը, կամ պետք է համաձայնել թելադրված ցածր գնով վերամշակող կազմակերպություններին վաճառելու արտադրանքը: Այսպիսով, տնտեսավարող սուբյեկտները մի կողմից չունեն բավականաչափ ռեսուրսներ և ժամանակ իրենց միջոցներով վերամշակելու բերքը և մյուս կողմից ժամանակ՝ շուկայում երկար մնալու և բերքը համեմատաբար բարձր գնով վաճառելու համար, ստիպված ամբողջ տարվա ընթացքում ստեղծված արդյունքը վաճառում են մի քանի անգամ ցածր գներով մթերող կազմակերպություններին, կամ շուկայում մեծածախ գնորդներին, որոնք վերավաճառելով մանրածախ շուկաներում զգալիորեն բարձր գներով, ստանում են բարձր շահույթ ի տարբերություն գյուղմթերքներ արտադրողների:

Իրացման հետ կապված մյուս հիմնահարցը մնում է արտահանման գործում մենաշնորհների առկայությունը: Արտահանումը կազմակերպվում է հիմնականում մի քանի խոշոր կազմակերպությունների կողմից, որոնք գործում են համաձայնեցված և իրենց համար շահավետ գնի թելադրմամբ պտուղ արտադրողներին այլ տարբերակ չեն թողնում, քան համաձայնելու վաճառել բերքը իրենց կողմից թելադրված գներով:

Հայաստանի Հանրապետությունում պտղի և հատապտղի ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքում մթերման և արտահանման ծավալների տեսակարար

կշիռը բավականին ցածր է: Վերջինս, ինչպես արդեն նշեցինք, կապված է մի դեպքում մթերման ցածր գների, մյուս դեպքում՝ արտահանման մենաշնորհների հետ:

Հայաստանի Հանրապետությունում պտղի և հատապտղի արտադրության, մթերման և արտահանման տվյալները 2000-2015 թվականներին, ներկայացված է աղյուսակ 3.2.2-ում:

Աղյուսակ 3.2.2

ՀՀ-ում պտղի և հատապտղի արտադրությունը, մթերումը և արտահանումը 2000-2015 թվականներին

Տարիներ	Ապրանքային արտադրանք հազ.տոննա	Մթերման ծավալները հազ.տոննա ⁹⁸	Արտահանման ծավալները հազ.տոննա ⁹⁹	Մթերման տեսակարար կշիռը ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքում %	Արտահանման տեսակարար կշիռը ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքում %
2000թ.	80.8	21.0	4.3	26.0	5.3
2001թ.	68.9	10.2	2.9	14.8	4.2
2002թ.	57.7	5.8	2.5	10.1	4.3
2003թ.	65.0	4.4	2.9	6.8	4.5
2004թ.	73.5	4.4	2.2	6.0	3.0
2005թ.	205.8	20.7	9.6	10.1	4.7
2006թ.	180.8	13.2	9.8	7.3	5.4
2007թ.	126.7	14.8	2.5	11.7	2.0
2008թ.	168.8	19.4	8.7	11.5	5.2
2009թ.	192.7	11.3	15.4	5.9	8.0
2010թ.	45.0	3.6	2.6	8.0	5.8
2011թ.	124.7	14.3	8.7	11.5	7.0
2012թ.	218.6	25.6	16.2	11.7	7.4
2013թ.	227.9	28.8	26.5	12.6	11.6
2014թ.	171.7	13.9	8.1	8.1	4.7
2015թ.	249.3	20.6	27.1	8.3	10.9

Աղյուսակում ներկայացված տվյալների համաձայն Հայաստանում մթերման ծավալները ապրանքային արտադրանքի (հաշվարկվել է ՀՀ-ում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի և ապրանքայնության մակարդակի հիման վրա)

⁹⁸ Աղբյուրը՝ ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարություն

⁹⁹ <http://customs.am/Content.aspx?itn=csCIMethodologicalClarifications&pt=parent>

կառուցվածքում ամենաբարձր մակարդակն է ունեցել 2000 թվականին, իսկ դիտարկվող ժամանակահատվածում ամենացածր մակարդակը եղել է 2009 թվականին՝ 5,9 %: Արտահանման տվյալները դիտարկելիս նկատելի է, որ էական փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել: Արտահանված արտադրանքի ամենաբարձր տեսակարար կշիռը ապրանքային արտադրանքի կառուցվածքում գրանցվել է 2013 թվականին (11.6 %), իսկ ամենացածրը՝ 2007 թվականին (2 %) :

Չնայած այն հանգամանքին, որ վերոնշյալ աղյուսակի տվյալները ներկայացված են հանրապետության մակարդակով, ավելի ընդհանրական ձևով, սակայն բնորոշում են նույն իրավիճակը, որը տիրում է Արմավիրի մարզում: Մթերման նման քիչ ծավալները պայմանավորված են հիմնականում հետևյալ խնդիրներով՝

- վերամշակող կազմակերպությունների տեղաբաշխման,

- նորագույն տեխնոլոգիաներով հագեցվածության ցածր մակարդակի և արտադրական հզորությունների ոչ լիարժեք օգտագործման,

- մթերման ցածր գների,

- մթերումների ժամանակ պայմանագրային հարաբերությունների գրեթե բացակայություն,

- վերամշակված հումքը միջազգային ստանդարտներին համապատասխանեցման անհրաժեշտություն՝ մրցունակ դարձնելու և արտաքին շուկաներում վաճառելու համար:

Պտղի և հատապտղի իրացումը արտահանման եղանակով կազմակերպելու բարդությունները պայմանավորված են Հայաստանի աշխարհագրական դիրքով, բեռնափոխադրումների իրականացման բարձր ինքնարժեքով, այդ ոլորտում մենաշնորհների առկայությամբ, պայմանագրային հարաբերությունների բացակայությամբ, մաքսային համակարգի անկատարությամբ, պտղի և հատապտղի շուտ փչանալու և որակական հատկությունները կորցնելու առանձնահատկությամբ և այլն:

Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի իրացման հիմնախնդրի լուծման համար անհրաժեշտ միջոցառումները պետք է ներառեն որոշակի ռազմավարական ծրագրեր, որոնք կապված են տնտեսավարող սուբյեկտների, միջնորդ օղակների և հումք վերամշակող

կազմակերպությունների միջև պայմանագրային հիմունքների ձևավորման հետ, խորհրդատվությունների, առավել ընդգծված արտոնությունների տրամադրման միջոցով սպառողական կոոպերատիվների թվաքանակի ավելացման, պտղի և հատապտղի տարածաշրջանային հավաքման կետերի ստեղծման, դրանց միջոցով բերքի վաճառքի կազմակերպման, արտահանման ընթացքում մենաշնորհների վերացման հետ և այլն: Կարևորում ենք նաև արտոնյալ վարկերի տրամադրման, կամ պետական սուբսիդավորման միջոցով պտղի և հատապտղի հումք վերամշակող սարքավորումների ձեռքբերման մատչելիության բարձրացումը, ինչը հնարավորություն կտա արտահանման համար որակական ցածր հատկանիշներով պտուղները վերամշակել և վերամշակված տարբերակով վաճառել:

Արմավիրի մարզում առկա են անհրաժեշտ նախադրյալներ պտղի և հատապտղի վերամշակման արդյունավետ կազմակերպման համար: Պտղի և հատապտղի վերամշակման, պահածոյացման և չրերի արտադրությամբ զբաղվող կազմակերպություններից մի մասը ներառված են նաև Հայաստանի Հանրապետության սննդի և վերամշակող արդյունաբերության խոշոր և միջին ընկերությունների ցանկում: Դրանցից են՝ «Կոնսեր» ՍՊԸ (ք. Էջմիածին), «Լևոն» ՍՊԸ (ք. Արմավիր), «Ագրար Արմավիր» ՍՊԸ (գ. Հայկավան), «Չիր» ՍՊԸ (գ. Սարդարապատ), «Նոր Այգի» ՍՊԸ (գ. Սարդարապատ), «Արկադի Խաչիկյան» ԱԶ (գ. Երվանդաշատ), «Ծիածան Անի» ՍՊԸ (գ. Սարդարապատ) և այլն¹⁰⁰:

Մեր կողմից իրականացված վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի իրացման հետ կապված խնդրի լուծման հիմնական ուղղությունը հանդիսանում է գյուղացիական տնտեսությունների գործունեության ծավալումը կոոպերացման սկզբունքով: Կոոպերատիվների միջոցով գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպումը բազմաթիվ երկրներում ապացուցել է իր արդյունավետությունը:

Նորվեգիայում կաթի 99 %-ն արտադրվում են գյուղատնտեսական կոոպերատիվները: Նոր Զելանդիայում կաթի արտադրության և կաթնամթերքի արտահանման 95 %-ը, ինչպես նաև մսամթերքի շուկայի 70 %-ը և պարարտանյութի շուկայի 70%-ը

¹⁰⁰ http://minagro.am/public/uploads/2014/02/Cank_2016.pdf

պատկանում է կոոպերատիվներին¹⁰¹: Կոոպերատիվների միջոցով իրականացվում է կոոպերատիվների անդամների կողմից արտադրված պտղի և հատապտղի իրացում, պահպանում, վերամշակում, փոխադրում, փաթեթավորում, գովազդ և այլ գործառույթներ: Արտադրանքը կոոպերատիվների միջոցով վաճառելու դեպքում ֆերմերներին կարող են առաջարկվել լավագույն մեծածախ գներ՝ դրանով իսկ ավելացնելով նրա եկամուտները¹⁰²: Տնտեսավարողները կարող են խուսափել կապակցված շուկաներից, ուժեղացնելով մրցակցությունը և թափանցիկությունը, դրանով իսկ վերացնել մենաշնորհներն ու ապահովել ազատ մրցակցային շուկայական տնտեսությանը բնորոշ օբյեկտիվ գներով ապրանքների իրացումը:

Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի իրացման հիմնախնդրի լուծման համար, նպատակահարմար է նախ և առաջ հանդես գալու գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ձևով կամ տարածաշրջանային հավաքման կետերին բերքը վաճառելու միջոցով:

Համաձայն «Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների մասին» ՀՀ օրենքի, գյուղատնտեսական կոոպերատիվը ագրոպարենային համակարգում գործունեություն իրականացնող քաղաքացիների և իրավաբանական անձանց անդամության վրա հիմնված ու իր անդամների գույքային փայավճարների կամավոր միավորման միջոցով մասնակիցների նյութական և այլ կարիքների բավարարման նպատակով ստեղծված իրավաբանական անձ է: Կոոպերատիվները ըստ գործունեության ուղղությունների լինում են՝

-գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության և իրացման՝ գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրություն և իրացում, ծառայությունների մատուցում, գյուղատնտեսական արտադրանքի պահպանում, փոխադրում, փաթեթավորում, գովազդ և արտադրությունից մինչև սպառում արժեքային փուլերի այլ գործառույթներ:

-գյուղատնտեսական մատակարարման՝ անդամների համար պարարտանյութերի, վառելիքի, քսանյութերի, բույսերի պաշտպանության միջոցների,

¹⁰¹ Գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ միասին աշխատելու օգուտն ու հմայքը, Վ.Է. Ուռուտյան, Երևան 2015թ. էջ 13 (35 էջ)

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 18

սերմերի, տնկանյութի, կերի, գյուղատնտեսական տեխնիկայի, պահեստամասերի, գյուղատնտեսական այլ ներդրանքների մատակարարում¹⁰³:

- Գյուղատնտեսության ոլորտում սպասարկում իրականացնող կոոպերատիվներ,
- գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման կոոպերատիվներ:

Օրենքի շրջանակներում նախատեսվում է գյուղատնտեսական կոոպերատիվների պետական աջակցության ծրագրեր, որոնք ուղղված են նորագույն տեխնոլոգիաներով վերազինմանը, գյուղատնտեսական հումք վերամշակող և արտադրանքն իրացնող կազմակերպությունների հետ պայմանագրերի կնքմանը, արտահանման նպատակով գործարար համաժողովների, ցուցահանդեսների, տոնավաճառների մասնակցության աջակցությանը, խորհրդատվության, ուսուցման, տեղեկատվության տրամադրման աջակցությանը, գյուղատնտեսությունում ապահովագրության ներդրման աջակցությանը, գյուղատնտեսական վարկերի մատչելիության բարձրացմանը և այլն: Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների մասին ՀՀ օրենքում ամրագրված են կոոպերատիվների և դրանց միությունների իրավունքները, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ պետությունը աջակցում է կոոպերատիվների ստեղծմանը, զարգացմանը և տնտեսական ինքնուրույնության ամրապնդմանը:

Կոոպերատիվները և կոոպերատիվների միությունները անկախ են իրենց գործունեության մեջ պետական կառավարման, տեղական ինքնակառավարման, ինչպես նաև հասարակական, քաղաքական և այլ կազմակերպություններից:

Հայաստանի Հանրապետությունում գյուղատնտեսական կոոպերատիվների աջակցությունն իրականացվում է պետական ծրագրով, որի մշակման և հաստատման կարգը սահմանում է ՀՀ Կառավարությունը:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գործունեության միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսական արտադրության և արտադրանքի իրացման արդյունավետության ապահովման գործում մեծ է գյուղատնտեսական կոոպերատիվների և կոոպերատիվների միությունների դերը:

¹⁰³ «Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների մասին» ՀՀ օրենք, 2015 թ. Դեկտեմբերի 21, ՀՕ-190-Ն

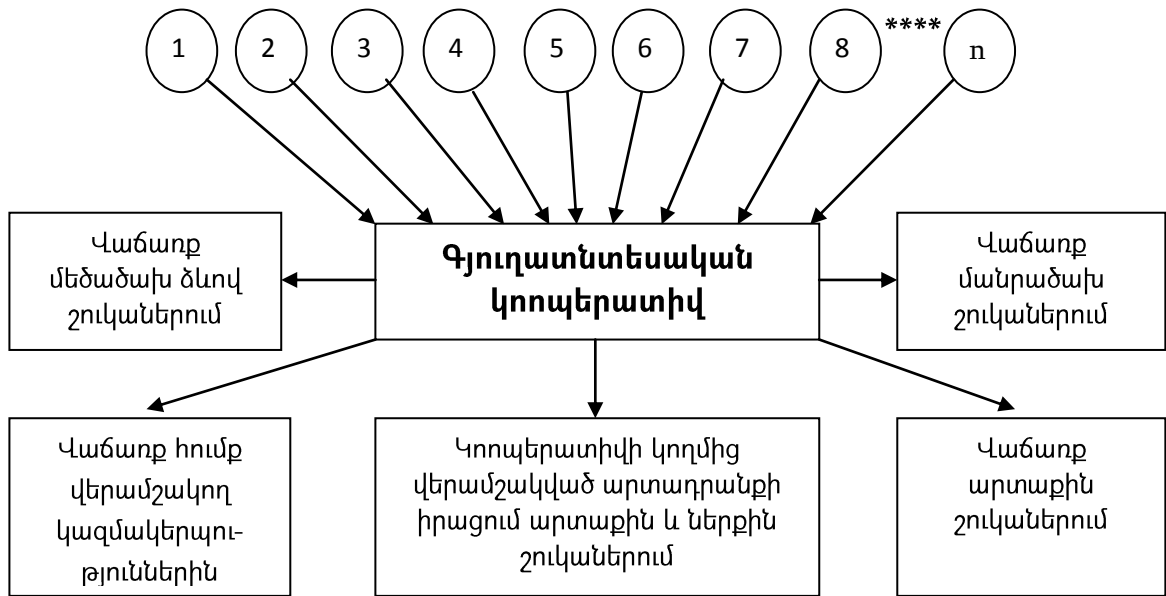
Զարգացած շուկայական տնտեսություն ունեցող երկրներում մեծաձախ շուկաները հանդիսանում են ագրոպարենային համակարգի այն հիմնական օղակներից մեկը, որի շնորհիվ իրականացվում է ապրանքային հոսքերի շարժումը՝ արտադրողներից դեպի սպառողներ: Մեծաձախ շուկաները իրականացնում են մատակարարում ոչ միայն երկրի բնակչության, այլ նաև արտաքին շուկաների սպառողների համար:

Զարգացած երկրներում արդեն իսկ ապացուցվել է մեծաձախ շուկաների գործունեության արդյունավետությունը: Ճապոնիայում գոյություն ունեն 2 տիպի մեծաձախ շուկաներ, որոնք պայմանականորեն անվանում են կենտրոնացված և տեղային: Կենտրոնացված մեծաձախ շուկաները գործում են համեմատաբար խոշոր քաղաքներում, իսկ տեղային շուկաները՝ գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում: Այս մեծաձախ շուկաներում ապրանքների մատակարարողներն են հանդիսանում ֆերմերային տնտեսությունները, գյուղատնտեսական կոոպերատիվները, մասնավոր առևտրային գործակալությունները, ներմուծողները: Այստեղ որպես գնորդներ հանդես են գալիս մանրաձախ առևտրի կենտրոնները, հասարակական սննդի կետերը (ռեստորանները): Պարենային մեծաձախ շուկաների գործունեությունը կանոնակարգվում է մեծաձախ շուկաների մասին օրենքով, որի համաձայն ապրանքների իրացումը կատարվում է մեծաձախ շուկաների ներկայացուցիչների՝ գործակատարների, միջոցով, ովքեր պետք է ունենան տվյալ շուկայում սահմանված առևտրի թույլատվություն: Ճապոնիայում պետությունը ֆինանսական աջակցություն է ցուցաբերում մեծաձախ շուկաների զարգացման համար:

ԱՄՆ-ում մեծաձախ շուկաները գործում են հիմնականում մեծ քաղաքներում: Օրինակ Լոս-Անջելեսում գործում են 3 մեծաձախ շուկաներ: Դրանցից ամենախոշորը կառուցվել է 1986 թվականին՝ կոոպերատիվ հիմունքներով, որն իրենից ներկայացնում է հսկայական համալիր, որտեղ գործում են նաև շուտ փչացող ապրանքների համար նախատեսված պահոցներ: Տարեկան շրջանառությունը վերոնշյալ մեծաձախ շուկայում կազմում է շուրջ 2 մլրդ դոլար:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների միջոցով իրացման կազմակերպման առաջարկվող գործընթացը ներկայացված է գծապատկերի միջոցով:

Կոոպերատիվի անդամ գյուղացիական տնտեսություններ և տնտեսավարող սուբյեկտներ

Գծապատկեր 15: Պտղի և հատապտղի իրացման կազմակերպումը գյուղատնտեսական կոոպերատիվների միջոցով

Գյուղացիական տնտեսությունների և այլ տնտեսավարող ձևերի կողմից պտղի և հատապտղի իրացման կազմակերպումը վերոնշյալ սխեմայով, հնարավորություն կտա լուծելու իրացման հետ կապված որոշակի հիմնախնդիրներ: Մասնավորապես կոոպերատիվների ձևով հանդես գալու առավելությունները կլինեն շուկայում առաջարկված պտղի և հատապտղի գների կայունության պահպանումը, վերամշակող կազմակերպությունների և մեծածախ, մանրածախ վաճառք իրականացնող միջնորդների հետ պայմանագրային հարաբերությունների հաստատումը, հումքի վերամշակման հետ կապված տեխնիկական վերազինման մատչելիությունը, արտահանման հնարավորությունները, գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրականացվող վաճառքի և մանրածախ վաճառքի գների տարբերության կրճատումը և այլն:

Հայաստանի Հանրապետությունում Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի իրացման հետ կապված խնդիրների գնահատմամբ, ինչպես նաև միջազգային փորձից ելնելով կարող ենք փաստել, որ մարզում պտղի և հատապտղի իրացման հիմնահարցի լուծման գործում որպես կարևոր միջոց կարող են հանդես գալ

գյուղատնտեսական կոոպերատիվները և գյուղատնտեսական մեծածախ շուկաները: Այս տեսակետից ելնելով, կարծում ենք, որ պետությունը կարող է կարևոր և անփոխարինելի դեր ունենալ մեծածախ շուկաների կազմակերպման, գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ձևավորման և դրանց թվաքանակի ավելացման գործում, ուստի պետության կողմից իրականացվող միջոցառումները պետք է ուղղված լինեն արտադրողների և սպառողների միջև միջնորդ օղակի՝ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների, մեծածախ շուկաների ձևավորմանը, ինչը հնարավորություն կտա լուծելու գյուղացիական տնտեսությունների և այլ տնտեսավարող սուբյեկտների առջև ծառացած իրացման հետ կապված խնդիրները և պայմանագրային հիմունքներով իրականացնել պտղի և հատապտղի իրացում ինչպես ներքին այնպես էլ արտաքին շուկաներում:

3.3 Առաջարկվող միջոցառումների տնտեսական արդյունավետությունը և պտղաբուծության զարգացման ռազմավարական ուղղությունները

ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացմանը նպատակաուղղված միջոցառումների ծրագրավորումը բխում է մեր կողմից իրականացված ուսումնասիրությունների և բազմաթիվ այլ դիտարկումների արդյունքներից:

Էկոնոմետրիկ վերլուծություններ իրականացնելուց հետո կարող ենք նշել, որ ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքի վրա ուղղակիորեն ազդում են բազմաթիվ գործոններ, որոնցից թերևս ամենագլխավորներն են հանդիսանում մարզում պտղի և հատապտղի տարածությունների փոփոխությունը, 1 հեկտարի միջին բերքատվությունը, մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը, ՀՀ-ում աղքատության մակարդակը, ինչպես նաև ՀՀ-ում գյուղատնտեսության վարկավորման ծավալները: Այս պարագայում առաջարկվող միջոցառումները պետք է բխեն ներկա իրավիճակից և ուղղված լինեն այս ոլորտում կարևորագույն խնդիրների լուծմանը, մասնավորապես՝ իրացման արդյունավետ մեխանիզմների կազմակերպման, պտղի և հատապտղի արտադրության մեքենայացման մակարդակի բարձրացման, ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառման, սուբսիդավորումների միջոցով վարկավորման

պայմանների մատչելիության արդյունքում պտղի և հատապտղի տարածությունների ավելացմանը, միավոր տարածությունից ստացվող բերքատվության աճին, Հայաստանում աղքատության մակարդակի կրճատմանը,

Մարզում պտղի և հատապտղի տարածությունների կառուցվածքում տարիներ շարունակ զգալի տեսակարար կշիռն են կազմում ծիրանենիների տարածությունները (2015 թվականին շուրջ 50%): Միևնույն ժամանակ պտղի և հատապտղի բերքատվության առավել մեծ տատանումներ նկատվում են ծիրանի արտադրության ժամանակ: Վերջինս կախված է այն հանգամանքից, որ տվյալ պտղատեսակի վեգետացիոն ժամանակահատվածը ավելի շուտ է սկսվում, քան մյուս պտուղներինը, իսկ վաղ գարնանային ցրտահարությունները էապես վնասում են հատկապես արդեն իսկ ծաղկման շրջանում գտնվող ծիրանենիներին: Հայաստանում ծիրանենու մշակությունը ունի դարավոր պատմություն, իսկ մեր երկրում արտադրված ծիրանն աչքի է ընկնում իր համային բարձր հատկանիշներով և մրցունակ է արտաքին շուկաներում: Հաշվի առնելով վերոնշյալ առանձնահատկությունները, մարզում առանձնահատուկ ուշադրության պետք է դարձնել կորիզավորների՝ հատկապես ծիրանենիների, արտադրության զարգացման և արտահանման խթանման վրա: Մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունները, միջազգային փորձի գնահատումը, սեփական այլ դիտարկումները ցույց են տալիս, որ մարզում պտղաբուծության զարգացման հիմնական ուղին պետք է լինի ինտենսիվ այգեգործությունը:

Արարատյան դաշտի առանձնահատկություններից ելնելով հաշվարկել ենք 1 հեկտար ցածրաճ ծիրանի այգու հիմնման և մշակության ժամանակ կատարվող ծախսերը և եկամուտները: ՀՀ Արմավիրի մարզում մշակվող ծիրանենիներից առավել տարածված է Երևանյան (շալախ) ծիրանենու տեսակը: Արարատյան դաշտի պայմաններում, ծիրանենու այս տեսակի բարձրությունը կազմում է միջինը 5-6 մետր (որոշ դեպքերում նաև մինչև 8-10 մետր), ինչը բացառում է ինտենսիվ տեխնոլոգիաների և բնական աղետների դեմ պայքարի միջոցառումների իրականացումը: Արդյունքում ծիրանենու այգիներին զգալի կորուստներ են պատճառում վաղ գարնանային ցրտահարությունները, կարկտահարությունները, երաշտները և այլն: Այս խնդրի լուծման համար առաջադրվում ենք ներդնել ցածրաճ

ծիրանենիների տեսակներ: Ցածրած ծիրանենիների ստեղծման առումով զգալի աշխատանքներ են կատարվել Արմավիրի մարզի Լենուդի համայնքում գործող տնկիների արտադրության կենտրոնում: Այստեղ իրականացված փորձերի միջոցով արտասահմանյան ունիվերսալ ծիրանենիների պատվաստակալների (Կուբան 86, Էվրիկա 99, Դրուժբա) և տեղական Երևանյան ծիրանենուց ստացել են ցրտադիմացկուն և ցածրած տնկանյութ: Վերջինիս բարձրությունը հասնում է մինչև 3 մետրի, 1 հեկտարի հաշվով ծառերի քանակը՝ 555 (6x3 տնկման սխեմա), ակնկալվող բերքը՝ 45-50 կգ (1 հեկտարի հաշվով 25-27 տոննա), իսկ տնկանյութի արժեքը՝ 1500 դրամ: Աղյուսակ 3.3.1-ում իրականացված հաշվարկների համար 1 կգ ծիրանի գին ընդունվել է ՀՀ ԱՎԾ-ի կողմից հրապարակված 2000-2015 թվականների ծիրանի միջին գինը՝ 305 դրամ: Մեր կողմից իրականացված հետազոտությունների համաձայն, հակակարկտային ցանցերի և ցրտահարությունների դեմ պայքարի միջոցառումների կազմակերպման նպատակով անհրաժեշտ կապիտալ ներդրումները 1 հեկտար պտղատու այգու հաշվով, կազմում է շուրջ 9,3 մլն դրամ:

Միջազգային պրակտիկայում ինվեստիցիաների գնահատման համար օգտագործվում են բազմաթիվ սկզբունքներ, որոնցից առավել հայտնի են ինվեստիցիոն նախագծի շահագործման գործընթացում ամորտիզացիոն հատկացումների և զուտ շահույթի հաշվին ձևավորվող դրամական հոսքերի՝ «cash-flow»-CF, ցուցանիշի հիման վրա ներդրված կապիտալի հետստացման գնահատումն է¹⁰⁴: Աղյուսակ 3.3.1-ում ներկայացված է 1 հա ծիրանի այգու հիմնումից սկսած սպասվելիք կանխիկ դրամական հոսքերը՝ 15 տարի ժամանակահատվածով:

¹⁰⁴ Ե. Պարսեղյան, Իրական ինվեստիցիաների (կապիտալ ներդրումների) արդյունավետության գնահատման ցուցանիշների համակարգը, Եր.: Տնտեսագետ 2003. Էջ 18 (67 էջ)

Աղյուսակ 3.3.1

ՀՀ Արմավիրի մարզում 1 հեկտար ծիրանի այգու մշակության ընթացքում սպասվելիք կանխիկ դրամական հոսքերը (հազ.դրամ)¹⁰⁵

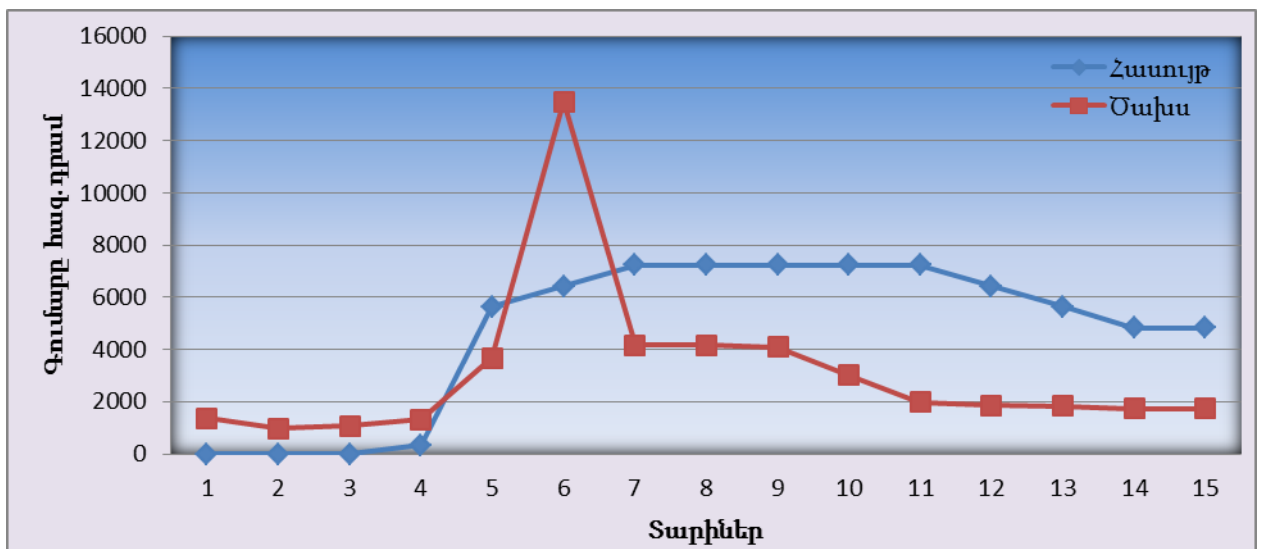
Անվանում/ տարիներ	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Սկզբնական մնացորդ մլն դրամ	0.1	0.24	0.07	0.11	0.03	2.5	4.9	7.7	11.3	14.9	19.7	25.4	30.5	34.8	38.4
Մուտքեր	1500	800	1100	1230	6130	1593.2	6932	7737	7737	7737	7737	6932	6130	5324	5324
Մուտքեր արտադ- րանքի վաճառքից	0	0	0	330	5630	6432	7237	7237	7237	7237	7237	6432	5630	4824	4824
Այլ գործու- նեությունից ստացված մուտքեր	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500	500
Վարկեր	1000	300	600	400	0	9000	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ելքեր	1375,3	976,1	1081	1322,6	3678,2	13488,4	4162,9	4161,7	4096,4	3020,9	1983,1	1844,3	1832	1743,9	1735,2
Տնկանյութ	832,5	64,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Պարարտա- նյութ	78	98,8	143,6	147,5	155	159,4	161,5	163,3	164,2	165	164,5	151,5	175,6	178,9	181,5
Բուժանյութ	52,3	81,7	122,8	123,1	134,6	355,4	356,8	356,9	358,5	355,6	361,8	361,5	361,8	364,7	368,5

¹⁰⁵ Հեղինակի անձնական հաշվարկներ

Աղյուսակ 3.3.1-ի շարունակությունը

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Գյուղ. գործիքներ	31,4	32,6	35,8	39,5	39	43,4	48,9	51,2	52,5	53	51,5	48,7	51,8	53,6	50
Աշխատանքի վարձատրություն	150,5	447	498	545	682	695	728	749	751,5	753	751,5	695,9	698	649,7	645,5
Մեքենատրանսպորտային ծախսեր	83,6	102,5	111,8	125	135,6	138,7	144,2	148,8	151,5	152,6	153,8	144,8	146,7	144,5	141,3
Իրացման ծախսեր	0	0	0	53,5	147	249,5	346,5	395,5	401,2	404,7	403	344,9	301,1	255,5	251,4
Հողի հարկ	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5	17,5
Ոռոգման ջրի վարձ	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5	79,5
Վարկերի մարումներ	50	52	72	192	2288	2450	2280	2200	2120	1040	0	0	0	0	0
Բնական աղետների դեմ պայքարի նպատակով կապիտալ ներդրումներ	0	0	0	0	0	9300	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ առաջարկվող ծիրանենու տեսակը լիարժեք բերքատվության է անցնում այգու հիմնադրման 5-6-րդ տարում, իսկ տնկանյութի բարձր որակական հատկանիշների շնորհիվ ակնկալվում է 45-50 կիլոգրամ բերքատվություն՝ յուրաքանչյուր ծառի հաշվով: Աղյուսակում ներկայացված տվյալների համաձայն այգու հիմնման և մշակության համար պահանջվող ծախսերի գումարը կազմում է շուրջ 47 մլն դրամ, իսկ նույն ժամանակահատվածում արտադրանքի վաճառքից եկամտի (հասույթ) գումարը շուրջ 70 մլն դրամ: Դիտարկվող ժամանակահատվածում կանխատեսվող դրամական հոսքերը ներկայացված է գծապատկեր 16-ում:

Գծապատկեր 16: 1 հա ծիրանի այգու հիմնման և մշակության ընթացքում ակնկալվող ծախսերը և հասույթը

Գծապատկերում ներկայացված տվյալների համաձայն, 6-րդ տարում անհրաժեշտ կլինի իրականացնել կապիտալ ներդրումներ՝ բնական աղետների դեմ պայքարի միջոցառումների կազմակերպման նպատակով, որը հնարավորություն կտա տնտեսավարող սուբյեկտներին ստանալ կայուն և երաշխավորված բարձրորակ արտադրանք:

Կատարված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ այգու հիմնադրման և բնական աղետների դեմ պայքարի ենթակառուցվածքների ձեռքբերման համար անհրաժեշտ են շուրջ 10 մլն դրամ կապիտալ ներդրումներ: Մեր կողմից իրականացված հաշվարկների ընթացքում, որպես կապիտալ ներդրումների ստացման

աղբյուր հիմք ենք ընդունել ՀՀ Կառավարության առընթեր «Գյուղական Տարածքների Տնտեսական Զարգացման» ԾԻԳ-ի (Ծրագրերի իրականացման գրասենյակ) «Գյուղական ֆինանսավորման (այգեգործական վարկեր)» բաղադրիչի շրջանակներում առաջարկվող վարկատեսակները: Վարկերը տրամադրվում են միջնորդ ֆինանսական կազմակերպությունների միջոցով («Ինեկոբանկ» ՓԲԸ, «Ակբա Կրեդիտ Ագրիկոլ Բանկ» ՓԲԸ, «Կոնվերս Բանկ» ՓԲԸ, «Անելիք Բանկ» ՍՊԸ, «Արցախբանկ» ՓԲԸ, «Արդշինբանկ» ՓԲԸ, «Հայբիզնեսբանկ» ՓԲԸ, «Ֆարմ Կրեդիտ Արմենիա», «Կամուրջ», «Արեգակ», «ՍԵՖ» վարկային կազմակերպություններ):

Վարկերը տրամադրվում են առկա այգիների տեխնոլոգիական արդիականացման կամ նոր այգիների հիմնման նպատակով: Ծրագրի շրջանակներում նախատեսված են բացառիկ արտոնություններ, որոնցից են օրինակ՝ մայր գումարի մարման արտոնյալ ժամանակահատված (նոր հիմնված այգիների դեպքում մինչև այգու լրիվ բերքատվության անցնելը, առկա պտղաբերող այգիների դեպքում մինչև բերքի հավաքման ժամանակահատվածը), վարկի առավելագույն ժամկետը 5-7 տարի է և 4 % տարեկան տոկոսադրույք:

Ինվեստիցիաները կարևոր դեր են խաղում ցանկացած երկրի տնտեսության զարգացման, երկրի պաշտպանության ամրապնդման, սոցիալական խնդիրների լուծման գործում: Ըստ էության, դրանք որոշում են ամբողջ երկրի, առանձին տնտեսավարող սուբյեկտների ապագան: Ինվեստիցիոն ծրագրերի իրականացումը թույլ է տալիս կատարելագործել արտադրությունը, բարձրացնել վաճառքի հանված ապրանքների որակը, ավելացնել աշխատողների քանակը, բարձրացնել բնակչության զբաղվածության մակարդակը և, վերջին հաշվով նպաստում է ազգաբնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը¹⁰⁶:

Համաշխարհային պրակտիկայում կապիտալ ներդրումների արդյունավետության գնահատման համար լայն տարածում են ստացել մի շարք չափանիշներ, որոնցից մեկը զուտ դիսկոնտավորված արժեքն է (Net present value, NPV):

Տնտեսագետներ Ի. Վ. Սերգենը, Ի. Ի. Վերետեննիկովան վերլուծելով տարբեր գիտնականների գիտական աշխատությունները, եկել են այն եզրակացության, որ

¹⁰⁶ Ե. Պարսեղյան, Իրական ինվեստիցիաների (կապիտալ ներդրումների) արդյունավետության գնահատման ցուցանիշների համակարգը, Եր.: Տնտեսագետ 2003. էջ 5 (67 էջ)

ինվեստիցիաների տնտեսական հիմնավորման առավել տարածված մեթոդը զուտ դիսկոնտավորված արժեքի (ԶԴԱ) և իրական ինվեստիցիաների (Կ) համեմատման վրա հիմնված մեթոդն է, այսինքն այս դեպքում ինվեստիցիաների տնտեսական հիմնավորման չափանիշ է ծառայում ԶԴԱ-ն:

Եթե՝

$ԶԴԱ > Կ > 0$ - ապա նախագիծը պետք է ընդունել,

$ԶԴԱ = Կ = 0$ - նախագիծը ոչ շահութաբեր է և ոչ էլ վնասաբեր,

$ԶԴԱ < Կ < 0$ - նախագիծը պետք է մերժել:

Գիտնականները միակարծիք չեն ԶԴԱ հաշվարկման հարցում, սակայն մի շարք տնտեսագետներ (Դանիել Ռուբինֆելդ, Ռոբերտ Պինայկ և այլն), ԶԴԱ առաջարկում են որոշել նախագծի իրացման ժամանակ ստացված զուտ շահույթի հիման վրա: Այս մոտեցումը առավել կիրառական է միջազգային պրակտիկայում: Վերջինիս համաձայն ԶԴԱ-ն որոշվում է հետևյալ բանաձևով՝¹⁰⁷

$$ԶԴԱ = ԶԾ_1 / (1 + r_u) + ԶԾ_2 / (1 + r_u)^2 + ԶԾ_3 / (1 + r_u)^3 + \dots + ԶԾ_n / (1 + r_u)^n - Կ$$

Որտեղ՝

Կ-ն՝ նախագծի իրացման համար անհրաժեշտ կապիտալ ներդրումներն են,

$ԶԾ_1$ - $ԶԾ_n$ -ն՝ նախագծի իրացումից ըստ տարիների ստացած շահույթն է,

r_u -ն՝ դիսկոնտի նորման է:

Աղյուսակ 3.3.1-ում ներկայացված տվյալների հիման վրա իրականացնենք կապիտալ ներդրումների արդյունավետության հաշվարկ՝ 12% դիսկոնտավորման նորմայի պայմաններում: Աղյուսակում ներկայացված տվյալները ցույց են տալիս, որ հակակարկտային ցանցերով այգու արդիականացման և ցրտահարությունների դեմ պայքարի սարքավորումների ձեռքբերման համար կապիտալ ներդրումները իրականացվել են այգու հիմնման 6-րդ տարում: Կապիտալ ներդրումների արդյունավետության հաշվարկի վերաբերյալ ելակետային տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 3.3.2-ում:

¹⁰⁷ Ե. Պարսեղյան, Իրական ինվեստիցիաների (կապիտալ ներդրումների) արդյունավետության գնահատման ցուցանիշների համակարգը, Եր.: Տնտեսագետ 2003. էջ 22 (67 էջ)

Աղյուսակ 3.3.2

1 հեկտար ծիրանի այգու կապիտալ ներդրումների արդյունավետության հաշվարկի համար ելակետային տվյալներ

Ցուցա- նիշներ	Տարիներ									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Զուտ շահույթ/վնաս (մլն դրամ)	(7,1)	2,3	3,1	3,1	4,2	5,3	4,6	3,8	3,1	3,1
$(1+\Gamma_{\text{վ}})^n$	1,12	1,25	1,4	1,57	1,76	1,97	2,21	2,48	2,77	3,1

Ներկայացված տվյալների համաձայն՝

ԶԴԱ=1.2 մլն դրամ:

Կատարված հաշվարկները ցույց են տալիս որ $ԶԴԱ > 0$, այսինքն կապիտալ ներդրումները հանդիսանում են արդյունավետ և կարող են գործնական կիրառություն ստանալ:

Աղյուսակ 3.3.2-ում ներկայացված տվյալների միջոցով իրականացվել է ծիրանի այգու հիմնման 6-րդ և հիմնական կապիտալ ներդրումների՝ հակակարկտային ցանցերով արդիականացման և ցրտահարությունների դեմ պայքարի սարքավորումների ձեռքբերման 1-ին տարվանից սկսած, ստացված զուտ շահույթի միջոցով արդյունավետության հաշվարկ: Մյուս կողմից, զուտ դիսկոնտավորված եկամուտը կարելի է հաշվարկել նաև ամբողջ ժամանակահատվածի ընթացքում ստացված եկամուտների և ծախսերի տարբերությամբ: Աղյուսակ 3.3.3-ում ներկայացված է ծիրանի այգու հիմնադրումից սկսած զուտ դիսկոնտավորված եկամտի հաշվարկ՝ 12 % դիսկոնտավորման նորմայի պայմաններում:

Աղյուսակում ներկայացված տվյալների համաձայն զուտ դիսկոնտավորված եկամուտը կազմել է 3,7 մլն դրամ, ինչը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ծիրանենու այգու հիմնադրումը և առաջարկված կապիտալ ներդրումների իրականացումը համարվում է արդյունավետ:

Աղյուսակ 3.3.3

ՀՀ Արմավիրի մարզում 1 հեկտար ծիրանի այգու մշակության ընթացքում զուտ դիսկոնտավորված եկամտի
հաշվարկ

Անվանում	Տարիներ															Ընդամենը
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Դիսկոնտավորման գործակից	0,89	0,8	0,71	0,64	0,57	0,51	0,45	0,40	0,36	0,32	0,29	0,26	0,23	0,2	0,18	-
Հասույթ (մլն դրամ)	0	0	0	0,33	5,63	6,43	6,43	7,23	7,23	7,23	7,23	6,43	5,63	4,82	4,82	69,4
Ծախս (մլն դրամ)	1,37	0,97	1,08	1,32	3,67	13,49	4,16	4,16	4,09	3,02	1,98	1,84	1,83	1,74	1,73	46,5
Դիսկոնտավորված հասույթ (մլն դրամ)	0	0	0	0,21	3,19	3,26	2,91	2,92	2,61	2,33	2,08	1,65	1,29	0,99	0,88	24,3
Դիսկոնտավորված ծախս (մլն դրամ)	1,2	0,77	0,76	0,77	2,08	6,83	1,88	1,68	1,47	0,97	0,57	0,47	0,42	0,36	0,32	20,6
Զուտ դիսկոնտավորված եկամուտ (Net present value) (մլն դրամ)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,7

Կապիտալ ներդրումների հետզնման ժամկետի որոշման նպատակով օգտվում ենք հետևյալ բանաձևից՝ $\text{ՀԺ} = \text{Կ} / \text{ՉԾ}_u$,

որտեղ՝

ՀԺ-ն – կապիտալ ներդրումների հետզնման ժամկետն է,

Կ-ն – կապիտալ ներդրումների ներկա արժեքը,

ՉԾ_u-ն – զուտ շահույթի միջին ցուցանիշը:

Ներկայացված տվյալների համաձայն զուտ շահույթի միջին մակարդակը կազմում է 2550,2 հազ.դրամ է, իսկ մեր օրինակում կապիտալ ներդրումների արժեքը՝ 9300 հազ.դրամ: Այսպիսով կապիտալ ներդրումների հետզնման ժամկետը կլինի՝ $\text{ՀԺ} = 9300 / 2550,2 = 3.6$ տարի:

Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման համար նպաստավոր պայմանների առկայությունը անհրաժեշտություն է դարձնում ճյուղի զարգացման ռազմավարական ուղղությունների սահմանումը և հստակ ռազմավարական ծրագրերի մշակումը: Մարզում առանձնահատուկ ուշադրության պետք է դարձվի կորիզավորների արտադրությանը, քանի որ այստեղ առկա են բոլոր նախապայմանները կորիզավորների արտադրության տնտեսական բարձր արդյունավետության ապահովման համար: Աղյուսակ 3.3.4-ում ներկայացված են ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի տարածությունների, համախառն արտադրանքի առկա և կանխատեսվող տվյալները 2015-2025 թվականներին:

Կանխատեսումների իրականացման համար հիմք են հանդիսացել մեր կողմից իրականացված հետազոտությունների և բազմաթիվ այլ դիտարկումների արդյունքները: ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի տարածությունների, ինչպես նաև համախառն արտադրանքի կանխատեսվող աճը տեղի կունենա ի հաշիվ ինտենսիվ տեխնոլոգիաների կիրառման, բարձրորակ տնկանյութի ներդրման միջոցով բերքատվության հավելաճի, չմշակվող հողատարածություններում ոռոգման համակարգերի բարելավման և այդ տարածություններում պտղատու այգիների հիմնման միջոցով, ինչպես նաև իրացման համակարգի կատարելագործման և պտղաբուծության արդյունավետության բարձրացման շնորհիվ:

Աղյուսակ 3.3.4

ՀՀ Արմավիրի մարզի պտղի և հատապտղի տարածությունների և համախառն արտադրանքի վերաբերյալ առկա և կանխատեսվող տվյալները 2015-2025 թվականներին

Անվանում	2015թ.		2020թ.		2025թ.	
	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա	Տարածություն, հա	Համախառն արտադրանք, տոննա
Ընդամենը պտուղ և հատապտուղ	8491	98075,4	8620	102850	8905	130705
Որից՝ հնդավոր	624	5893,9	550	6600	500	6300
կորիզավոր	7504	88597,1	7700	92400	8000	120000
ընկուզապտուղ	87	377,7	80	250	75	220
Մերձարևադարձային հատապտուղ	43	109,1	40	100	30	85
	231	3097,6	250	3500	300	4100

Կատարված ուսումնասիրություններից, հարցումներից և սեփական այլ դիտարկումներից կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացումը և համախառն արտադրանքի աճը պետք է տեղի ունենա հիմնականում ինտենսիվ ճանապարհով: Հատկապես կորիզավոր պտղատեսակների արտադրությամբ մասնագիտացման, արտահանման խթանման և ճյուղի զարգացմանն ուղղված բազմաթիվ ծրագրերի կենսագործման շնորհիվ հնարավորություն կլինի մարզում պտղաբուծության ճյուղի արդյունավետության մակարդակը էականորեն բարձրացնել, ինչը կհանգեցնի բնակչության եկամուտների և կենսամակարդակի աճին:

Ագրարային ոլորտում առկա կարևորագույն խնդիրներից մեկը համարվում է հաշվառման համակարգի անկատարությունը: Այս խնդրի լուծման նպատակով անհրաժեշտ է գյուղատնտեսության համատարած հաշվառման ծրագրի արդյունքների օգտագործմամբ, միջոցներ ձեռնարկել գյուղատնտեսության կառուցվածքի և դրա

ոլորտներում առկա ներուժի՝ մարդկային, նյութական և դրա օգտագործման վերաբերյալ հավաստի տեղեկատվության ստացման համար: Այս ծրագրում կարևոր է նաև առաջիկայում ընդգրկել գյուղացիական տնտեսությունների և այլ տնտեսավարող սուբյեկտների ծախսերի և եկամուտների հաշվառումը, ինչը հնարավորություն կտա նախատեսվող միջոցառումների և փաստացի արդյունքների տարբերությունը հասցնել նվազագույնի:

Պտղաբուծության զարգացման ռազմավարությունը պետք է ուղղված լինի գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կամ այլ կառույցների թվաքանակի ավելացմանը և դրանց գործունեության խթանմանը, որոնց շնորհիվ հնրավոր է ձեռք բերել պտղի և հատապտղի արտադրության համար անհրաժեշտ շրջանառու միջոցներ շուկայականից ցածր գներով:

Ամենապարզ սահմանմամբ՝ կոոպերատիվը ապրանքներ և ծառայություններ արտադրելու և մատակարարելու նպատակով կամավոր սկզբունքով ստեղծված տնտեսական միավոր է, որի անդամներն իրականացնում են կառավարումը և համատեղ բաժանում առաջացած ռիսկերն ու շահույթը¹⁰⁸:

«Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների մասին» ՀՀ օրենքի համաձայն, կոոպերատիվները ստեղծվում են ըստ գործունեության հետևյալ ուղղությունների.

1. գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության և իրացման՝ գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրություն և իրացում, ծառայությունների մատուցում, արտադրանքի պահպանում, փաթեթավորում, փոխադրում, գովազդ և արտադրությունից մինչև սպառում շղթայի փուլերի այլ գործառույթներ.

2. գյուղատնտեսական մատակարարման՝ անդամների համար պարարտանյութի, վառելիքի, քսանյութերի, տնկանյութի, տեխնիկայի պահեստամասերի և այլ ներդրանքների ապահովում.

3. գյուղատնտեսության ոլորտում սպասարկման (ծառայությունների մատուցման)՝ գյուղատնտեսական մեքենայացված աշխատանքներով սպասարկում, շինարարության, տեղեկատվական, խորհրդատվական և այլ բնույթի ծառայությունների մատուցում.

¹⁰⁸ Վ. Ուռուտյան, Ս. Ավետիսյան, Գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ, «Ասողիկ» հրատարակչություն, Երևան 2011, էջ 7 (83 էջ)

4. գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման՝ գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման արդյունքում սննդամթերքի ինչպես նաև սննդամթերք չհանդիսացող (համակցված կերեր, դեղաբույսեր, եթերայուղեր և այլն) արտադրատեսակների արտադրություն:

Ագրոպարենային համակարգի հաջող զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությունում էապես պայմանավորված է կոոպերացիայի ընդլայնմամբ, որը ինտեգրացված համակարգում միավորում է գյուղատնտեսական տարբեր տեսակի ապրանքարտադրողներին: Շուկայի պայմաններում կոոպերացիան կարող է կոորդինացնել տարբեր ֆունկցիաներ ինչպես գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության, այնպես էլ ագրոսերվիսի սպասարկման ոլորտում: Կոոպերացիայի գաղափարի իրացմանը նպաստող պատճառներից են գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման դժվարությունները, տեխնիկայի, վառելիքի, պարարտանյութի և քսանյութերի ու այլ ռեսուրսների բարձր գները¹⁰⁹:

Դեռևս XX դարի սկզբին մանր գյուղացիական տնտեսությունների տեսաբաններ (Ա. Վ. Չայանով, Ն. Դ. Կոնդրատև, Ն. Ա. Ռիբշեկով, Ն. Պ. Մակարով և ուրիշներ), ընդունելով դրանք որպես գյուղատնտեսական արտադրության հիմք, միաժամանակ չէին կարող չտեսնել խոշոր գյուղացիական տնտեսությունների կազմակերպատնտեսական առավելությունները փոքրերի նկատմամբ, առաջին հերթին մատակարարման, իրացման և արտադրանքի վերամշակման ոլորտներում¹¹⁰:

Հետազոտվող մարզում կոոպերացիայի զարգացման հեռանկարային մոդելի ձևավորման և մշակման ժամանակ շատ կարևոր է հաշվի առնել առանձին շրջանների բնատնտեսական պայմանները, որոնք ձևավորվել են արտադրական և սոցիալական ենթակառուցվածքներում: Կոոպերացիայի ձևավորման հիմնական նպատակը արտադրության աճի ապահովումն է և ինքնարժեքի նվազեցումը:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գյուղատնտեսության զարգացման գործում էական ազդեցություն է ունենում պետական աջակցությունը՝ տարատեսակ սուբսիդիաներով և այլ արտոնություններով: Գյուղատնտեսության ոլորտում իրականացվող սուբսիդավորման և արտոնությունների տրամադրման ձևերից են՝

¹⁰⁹ Ս. Գևորգյան, Գյուղատնտեսական կոոպերացիա, Անցյալը և ներկան, Երևան 2002թ., էջ 137 (177 էջ)

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 141

- գյուղմթերքների երաշխավորված գների սահմանումը, շուկայական գների կայունության ապահովումը, որն հիմնականում իրականացվում է ի հաշիվ սուբսիդավորման ենթակա նմանատիպ արտադրանքի նկատմամբ բարձր մաքսատուրքեր սահմանելու միջոցով,

- արտադրության հիմնական և շրջանառու միջոցների ձեռքբերման համար սուբսիդավորում, երբ պետությունը փոխհատուցում է գյուղացիական տնտեսություններին և այլ տնտեսավարող սուբյեկտներին անհրաժեշտ ռեսուրսների, մեքենաների, սարքավորումների, պարարտանյութերի, թունաքիմիկատների և այլնի վրա կատարված ծախսերի մի մասը,

- գյուղատնտեսական վարկավորման սուբսիդավորում,
- մատակարարող և իրացնող կոոպերատիվների աջակցություն,
- գյուղմթերքների արտադրության սուբսիդավորում,
- արտահանման սուբսիդավորում և այլն:

Այն դեպքում երբ առկա են պտղի և հատապտղի արտադրության արդյունավետ կազմակերպման պայմաններ, անհրաժեշտություն է առաջանում լուծելու իրացման հետ կապված հիմնախնդիրները: Իրացման հիմնախնդիրների լուծման տեսանկյունից կարևորվում են՝

- գյուղատնտեսական մթերքների մեծածախ շուկաների և հավաքման կետերի ձևավորումը,
- տոնավաճառների ստեղծումը և դրանց գործունեության ապահովումը,
- պտղի և հատապտղի վերամշակողների և արտադրողների միջև փոխշահավետ պայմանագրային հարաբերությունների հաստատումը,
- մաքսազերծման պարզեցված ռեժիմի, հայկական ապրանքանիշի ձևավորման, արտերկրի ցուցահանդեսներում պետական աջակցությամբ հայկական ապրանքների առավել գրավիչ տաղավարների ընտրության և վերաֆինանսավորման, պետական երաշխիքներով երկարաժամկետ վարկավորման միջոցով արտահանման խթանում և այլն:

Միջազգային փորձի ուսումնասիրության և սեփական այլ դիտարկումների արդյունքում երաշխավորված գների և սահմանված չափաքանակով արտադրության

կազմակերպման տեսանկյունից, նախընտրելի ենք համարում Հունգարիայի փորձը: Երաշխավորված գինը դա այն գինն է, որով պետությունը պարտավոր է գնել գյուղմթերքի մի մասը այն դեպքում, երբ շուկայական գինն իջնում է երաշխավորված գնից: Երաշխավորված գների վերաբերյալ տեղեկատվությունը հրապարակվում է օրացուցային տարվա սկզբից 3 ամիս առաջ: Գյուղատնտեսության ոլորտի պետական կարգավորումը՝ արտադրողների բազմակողմանի աջակցության ճանապարհով, հանդիսանում է շատ զարգացած երկրների ագրարային քաղաքականության նախընտրելի ուղղությունը¹¹¹:

Ատենախոսության շրջանակներում իրականացված սեփական դիտարկումների, վերլուծությունների, հաշվարկների, ինչպես նաև պտղաբուծության զարգացման հետ կապված միջազգային փորձի ուսումնասիրությունների արդյունքում, մեր կողմից մշակվել է ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման հիմահարցերի լուծման ռազմավարական ուղղություններ, որոնք առաջարկում ենք իրականացնել հետևյալ փուլերով՝

1. Արմավիրի մարզի բոլոր համայնքների տնտեսավարող սուբյեկտների շրջանում հարցումների կազմակերպում, ճյուղի վերաբերյալ ամբողջական, օբյեկտիվ տեղեկատվության ձեռքբերում, ստացված տվյալների ամփոփում և տեղեկատվական բազայի ստեղծում: Հարցումները նախատեսվում է կազմակերպել յուրաքանչյուր համայնքի 10-15 տնտեսություններում: Ոլորտի մասնագետների և սեփական հաշվարկների արդյունքում այս փուլի իրականացման նպատակով, ըստ գնահատման, անհրաժեշտ կլինի ներդնել շուրջ 13 մլն ՀՀ դրամ:

2. Ռազմավարական ծրագրի երկրորդ փուլում նախատեսվում է տնկարանային տնտեսությունների թվաքանակի ավելացում, գիտաարտադրական կենտրոնի ստեղծում՝ տնտեսավարող սուբյեկտներին բարձրորակ տնկանյութով ապահովելու համար: Այս փուլի կենսագործման համար անհրաժեշտ կլինի իրականացնել շուրջ 45 մլն դրամի ներդրում:

3. Ծրագրի 3-րդ փուլում նախատեսվում է մարզի յուրաքանչյուր տարածաշրջանում պետություն-մասնավոր հատված համագործակցությամբ 5

¹¹¹ Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության սուբսիդավորման ուղղությունների հայեցակարգ, 01.12.2016թ., N 48

փորձարարական տնտեսությունների հիմնում՝ շուրջ 1 հեկտար տարածությունների վրա: Այս փուլի իրականացման համար անհրաժեշտ ներդրումները ընդհանուր առմամբ կներառեն շուրջ 225 մլն դրամ, որից՝ 75 մլն դրամը նախատեսվում է ուղղել բարձրորակ տնկանյութի ներդրմանը, այգու մշակության և ընթացիկ ծախսերին, շուրջ 140 մլն դրամը՝ ինտենսիվ տեխնոլոգիաների ներդրմանը, այդ թվում՝ 110 մլն դրամ հակակարկտային ցանցերով այգու արդիականացմանը, իսկ 30 մլն դրամ ցրտահարությունների դեմ պայքարի մեխանիզմների ձեռքբերմանը:

4. Հաջորդ փուլում նախատեսվում է տեղեկատվական և խորհրդատվական ծառայությունների կազմակերպման միջոցով իրազեկել տնտեսավարողներին տվյալ փորձարարական տնտեսությունների առկայության մասին, ինչպես նաև տեղեկացնել ինտենսիվ այգեգործության կազմակերպման առանձնահատկություններին: Նմանատիպ տնտեսություններ հիմնել ցանկացող տնտեսավարող սուբյեկտներին փորձարարական տնտեսությունների ծախսերի և եկամուտների հաշվառման վերաբերյալ համապարփակ խորհրդատվության տրամադրում: Այս փուլի կենսագործման համար անհրաժեշտ կլինի ներդնել շուրջ 15 մլն դրամ:

5. 5-րդ փուլում նախատեսվում է ստեղծել անհրաժեշտ բարենպաստ միջավայր կոոպերատիվների ձևավորման խթանման և դրանց արդյունավետ կենսագործման համար: Կոոպերացիայի սկզբունքով կգործեն յուրաքանչյուր տարածաշրջանում ձևավորված վերոնշյալ փորձարարական տնտեսությունները, այդ տրածաշրջաններում գործող պտղի և հատապտղի վերամշակում իրականացնող կազմակերպությունները, ինչպես նաև կամավոր հիմունքներով անդամագրվել ցանկացող այլ տնտեսավարող սուբյեկտներ: Կոոպերատիվի անդամները իրենց արտադրությունը կկազմակերպեն հիմնականում պայմանագրային հիմունքներով, թե մատակարարումների և թե արտադրված կամ վերամշակված բերքի իրացման կազմակերպման ընթացքում:

6. Հաջորդ փուլում նախատեսվում է պետության կողմից սահմանված երաշխավորված գների միջոցով ապահովել պտղի և հատապտղի արտադրության կայունությունն և արդյունավետությունը, ինչպես նաև բարձրացնել պտղաբուծության ճյուղի գրավչությունը: Վերջինս հնարավորություն կտա ինչպես ՀՀ ռեզիդենտների,

այնպես էլ արտասահմանյան ներդրումներ իրկանացնողների շնորհիվ ավելացնել ճյուղում ներդրումների ծավալները:

Ռազմավարության հաջորդ փուլերը կներառեն վարկավորման մատչելիության, արտահանման խթանման, ինչպես նաև ճյուղի արտադրաիրավական հարաբերությունները կարգավորող օրենսդրական դաշտի կատարելագործման քաղաքականությունները:

Վերոնշյալ միջոցառումների արդյունքում, երբ ոչ միայն տեսականորեն, այլ նաև գործնականում կապացուցվի պտղաբուծության արդյունավետությունը, հնարավորություն կստեղծվի տնտեսավարող սուբյեկտների շրջանում վստահություն ներշնչել, կապված ինտենսիվ տեխնոլոգիաների ներդրման համար կապիտալ ներդրումների իրականացման և ստացված արտադրանքը երաշխավորված գներով իրացնելու հետ:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման համար առկա ռեսուրսային ներուժի արդյունավետ օգտագործման, բնատնտեսական պայմանների, կապիտալ ներդրումների, արտադրության ինտենսիվացման, ինչպես նաև իրացման խնդիրների լուծման շնորհիվ հնարավորություն կստեղծվի բարձրացնել ճյուղի արդյունավետության մակարդակը, արտադրել ներքին և արտաքին շուկաներում մրցունակ արտադրանք և իրացնել այն շահավետ գներով, որը կբերի ինչպես տնտեսավարողների, այնպես էլ՝ ազգային եկամտի ավելացմանը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզը հանդիսանում է պտղի և հատապտղի համախառն արտադրաքն ապահովող հիմնական գոտիներից մեկը: Արարատյան դաշտի պտղաբուծության զարգացման համար առկա նպաստավոր պայմանները հնարավորություն են տալիս ստանալ բարձրորակ արտադրանք, որը մրցունակ է ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում: Չնայած այն հանգամանքին, որ մարզում պտղաբուծության զարգացման համար առկա են բարենպաստ պայմաններ, այնուամենայնիվ պտղաբուծությամբ զբաղվող տնտեսավարող սուբյեկտների առջև ծառացած են բազմաթիվ հիմնահարցեր, որոնք խոչընդոտում են արտադրության արդյունավետության ապահովմանը: Պտղի և հատապտղի արտադրության արդյունավետության բարձրացման հետ կապված հիմնահարցերի բացահայտման և դրանց լուծման նպատակով իրականացված հետազոտությունների արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրակացությունների՝

1. Արմավիրի մարզը հանդիսանում է ՀՀ պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքն ապահովող հիմնական գոտիներից մեկը: 2015 թվականի տվյալներով մարզում գտնվում են հանրապետության պտղի և հատապտղի տարածությունների 20.9 %-ը՝ 8491 հա, որտեղից ստացվել է 98.1 հազ.տոննա պտուղ և հատապտուղ, որի տեսակարար կշիռը հանրապետությունում արտադրված պտղի և հատապտղի հմախառն արտադրանքի կառուցվածքում կազմել 25.4 %:

2. 2015 թվականի տվյալներով հանրապետությունում պտղի և հատապտղի ինքնաբավության մակարդակը կազմել է 96.1 %: Չնայած ինքնաբավության բարձր մակարդակին, այնուամենայնիվ պտղի և հատապտղի ներմուծման ծավալները մի քանի անգամ գերազանցում են արտահանման ծավալները: Դիտարկված՝ 2007-2015 թվականների ընթացքում այս օրինաչափությունը պահպանվել է: Նշված ժամանակահատվածում ամենաքիչ ծավալներով՝ 2,5 հազար տոննա, արտահանվել է 2007 թվականին: Տվյալ տարվա արտահանման նման ցածր ծավալները օրինաչափ են դարձնում նույն տարում ներմուծման բարձր ծավալները՝ 38,1 հազար տոննա: Ինչ վերաբերվում է արտահանման վիճակագրությանը, կարող ենք փաստել, որ 2015

թվականին արտահանվել է 27,1 հազար տոննա պտուղ և հատապտուղ, որը դիտարկվող ժամանակահատվածում ամենաբարձր ցուցանիշն է: Ներմուծման ամենացածր ցուցանիշը գրանցվել է 2009 թվականին՝ 23,6 հազար տոննա:

3. Ուսումնասիրվող մարզի տվյալներն ըստ տարածաշրջանների դիտարկման արդյունքում բացահայտվել է, որ Արմավիրի տարածաշրջանը համեմատած մյուս տարածաշրջանների՝ Բաղրամյանի և Էջմիածնի, առաջատարն է ինչպես պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությամբ, այնպես էլ համախառն արտադրանքի ցուցանիշներով: 2015 թվականին տարածաշրջանի տեսակարար կշիռը մարզի պտղի և հատապտղի տարածություններում կազմում է շուրջ 57 տոկոս, իսկ համախառն արտադրանքի կառուցվածքում՝ 56 տոկոս: Տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տարածությունների կառուցվածքում զգալի տեսակարար կշիռ են կազմում կորիզավոր պտղատեսակները (2015 թվականին՝ 88,8%), հատկապես՝ ծիրանենիները: 2012-2015 թվականներին ծիրանենիների տարածությունների տեսակարար կշիռը տարածաշրջանի և մարզի կառուցվածքում կազմել է համապատասխանաբար՝ 37% և 27,2%: Արմավիրի տարածաշրջանի պտղի և հատապտղի տնկարկների տարածությունների կառուցվածքում զգալի տեղ են զբաղեցնում նաև դեղձենիները, սալորենիները և կեռասենիները: Կատարված ուսումնասիրություններից ցույց են տալիս, որ Արմավիրի և Բաղրամյանի տարածաշրջանները մասնագիտացած են հիմնականում կորիզավոր պտղատեսակների արտադրությամբ: Էջմիածնի տարածաշրջանում նկատվում է հատկապես հատապտուղների տարածությունների աճը:

4. Արմավիրի մարզում տնտեսավարող սուբյեկտները մասնագիտացած են առավելապես հնդավոր և կորիզավոր պտղատեսակների արտադրությամբ: Վերջին 10 տարիների տվյալներով նկատելի է հատկապես կորիզավոր պտղատեսակների տարածությունների աճման միտումը: 2006 թվականին հնդավորների տարածությունները կազմել է 734 հեկտար, այնուհետև նվազելով շուրջ 15 տոկոսով, 2015 թվականին կազմել է 624 հեկտար: Ի տարբերություն հնդավորների, կորիզավորների տարածությունները աճել են և 2015 թվականին կազմել է 7504 հեկտար: 2006 թվականի հետ համեմատած աճը կազմել է 8,1 %:

5. Հողի սեփականաշնորհման հետևանքով պտղատու այգիները մասնատվել են և տրվել այգեգործությամբ զբաղվող շուրջ 112 հազար գյուղացիական տնտեսությունների, որտեղ բազմամյա տնկարկների բաժինը 0.17-0.26 հեկտար է: Աշխատանքները գերազանցապես կատարվում է ձեռքով: Պտղաբուծության ճյուղը, ի տարբերություն գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերի, առանձնանում է արտադրության աշխատատարությամբ: 1 հա պտղի և հատապտղի տնկարկների աշխատանքային ծախսը կազմում է շուրջ 700 մարդ-ժամ, ինչը շուրջ 40 անգամ ավելին է հացահատիկային մշակաբույսերի արտադրության համար պահանջվող աշխատանքային ծախսերից: Այս ցուցանիշը հիմնականում պայմանավորված է ճյուղի մեքենայացման ցածր մակարդակով (20-25%): 2000 թվականից սկսած վիճակագրական տվյալները դիտարկելիս նկատում ենք, որ մարզում պտղատու հասակի տարածությունները մարզի պտղի և հատապտղի ընդհանուր տարածություններում 2000 և 2001 թվականներին ամենամեծ տեսակարար կշիռն են կազմել՝ 95%: 2003 թվականին մարզում պտղատու հասակի և ընդհանուր տարածությունների հարաբերակցությունը զգալիորեն փոփոխվել է, ինչի արդյունքում նշված ցուցանիշը կազմել է 53,4 %: 2015 թվականին պտղատու հասակի տարածությունների մասնաբաժինը դարձել է 84.7 %:

6. Կառուցված ռեզրեսիոն մոդելի համաձայն մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արժեքի փոփոխությունը 87.9 %-ով պայմանավորված է ռեզրեսիոն մոդելում ներառված անկախ փոփոխականների (մարզում պտղի և հատապտղի բերքատու տարածություններ, միջին բերքատվություն, մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակ, ՀՀ-ում աղքատության մակարդակ, ՀՀ առևտրային բանկերի կողմից գյուղատնտեսության վարկավորման ծավալներ) արժեքներով: Ընդ որում՝ պտղատու հասակի պտղի և հատապտղի տարածությունները 1000 հեկտարով ավելացնելու դեպքում (մնացած հավասար պայմաններում), համախառն արտադրանքի արժեքը կավելանա 1338,5 մլն դրամով, բերքատվությունը 1 g/հա-ով ավելացնելու դեպքում համախառն արտադրանքի արժեքը ավելանում է 24,2 մլն դրամով, ապրանքայնության մակարդակի 1%-ով և գյուղատնտեսության վարկավորման ծավալները 1 մլրդ դրամով ավելացնելու դեպքում համախառն

արտադրանքի արժեքը ավելանում է համապատասխանաբար՝ 300,8 և 6,6 մլն դրամով, իսկ ՀՀ-ում աղքատության մակարդակի 1 %-ով ավելացումը հանգեցնում է մարզում պտղի և հատապտղի համախառն արտադրանքի արժեքի նվազեցմանը՝ 255,4 մլն դրամով:

7. Պտղաբուծության զարգացմանը հիմնականում խոչընդոտում են բնական աղետները, հատկապես կարկտահարություններն ու վաղ գարնանային ցրտահարությունները: Բնական աղետների հասցրած ամենամյա վնասի չափը գնահատվում է շուրջ 15-25 մլրդ դրամ: Ընդ որում վնասի մոտ կեսը բաժին է ընկնում կարկտահարությանը: Յուրաքանչյուր տարի կարկուտի պատճառով վնասվում են հանրապետության այգետարածքների 10-15 %, որոշ դեպքերում կարկտահարված տարածքներում բերքի կորուստը կազմում է 80-100 %: 2014 թվականին ՀՀ Արմավիրի մարզում տեղի ունեցած վաղ գարնանային ցրտահարության հետևանքով պտղաբուծությամբ զբաղվող գյուղացիական տնտեսությունները զգալի վնասներ են կրել, մասնավորապես՝ ցրտահարվել են կորիզավոր պտղատեսակները, որոնց ընդհանուր տարածությունը կազմում է 3962,1 հա: 2015 թվականին տեղացած կարկուտի հետևանքով վնասվել են Արմավիրի մարզի 15 համայնքներ: Վնասված տարածությունները կազմել են 1641,3 հա, միջին վնասվածության աստիճանը՝ 70%, ընդհանուր առմամբ մարզի բուսաբուծության ճյուղում բերքի կորուստը կազմել է 22000 տոննա, իսկ վնասի չափը գնահատվել է 3,15 մլրդ դրամ: 2016 թվականին տեղի ունեցած կարկտահարությունների պատճառով վնասվել են մարզի շուրջ 50 համայնք, ընդ որում վնասված պտղի և հատապտղի տարածությունները կազմել են 1803,4 հա:

8. Կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում բացահայտվել է կարկտահարությունների դեմ պայքարի ամենաարդյունավետ միջոցի՝ հակակարկտային ցանցերի կիրառման նպատակահարմարությունը: Չնայած հակակարկտային ցանցերով այգիների արդիականացման համար անհրաժեշտ մեծ ներդրումների (1 հա-ի հաշվով շուրջ 7,5 մլն դրամ), դրանք օգտագործվում են 8-10 տարի ժամկետով և ապահովում են պտղատու այգիների 100% պաշտպանություն կարկտահարություններից:

9. Վաղ գարնանային ցրտահարությունների պատճառած վնասը նվազագույնի հասցնելու նպատակով կարևորվում է պետություն-մասնավոր հատված կապի ամրապնդումը և հայկական «Բավրա» ինովացիոն կենտրոնում արտադրվող ցրտահարությունների դեմ պայքարի կցասայլերի մաշտաբային կիրառությունը: Վերջինիս արժեքը կազմում է շուրջ 2 մլն ՀՀ դրամ:

10. Գյուղատնտեսության ապահովագրության միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսական ապահովագրության ձևերի և մեթոդների բազմազանությունը պայմանավորված է տվյալ երկրի գյուղատնտեսության վարման ռիսկայնությամբ, ոլորտի առանձնահատկություն-ներով և տնտեսության կառուցվածքում դրա նշանակությամբ, երկրի տնտեսական հնարավորություններով, ապահովագրության բնագավառում ձևավորված ավանդույթներով, ապահովագրական մարքեթինգի արդյունավետությամբ և մի շարք այլ գործոններով: Միջազգային փորձի տեղայնացումը ամենից առաջ պահանջում է, հանրապետությունում առկա ռիսկերի գնահատում, ռիսկերի արդյունավետ կառավարման ուղղությամբ խոչընդոտող գործոնների բացահայտում, գյուղատնտեսական ապահովագրությունում հստակ քաղաքականության մշակում և իրականացում՝ ելնելով ընձեռնված ռեսուրսային հնարավորություններից:

11. Մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը 2015 թվականին կազմել է 94,4%, հանրապետության 64,5%-ի դիմաց: Չնայած այն հանգամանքին, որ մարզում պտղի և հատապտղի ապրանքայնության մակարդակը զգալիորեն բարձր է, միևնույն է պտղաբուծության արդյունավետության վրա ազդող բազմաթիվ չլուծված խնդիրներ իրենց որոշիչ ազդեցությունն են թողնում եկամտաբերության (շահութաբերության) մակարդակի և ճյուղի արդյունավետության վրա: Այստեղ բացահայտվում են բազմաթիվ այլ խնդիրներ, որոնք կապված են արտադրական և իրացման մեծ ծախսերի, բնական աղետների պատճառած վնասների, մթերման ցածր գների, արտահանման գծով մենաշնորհների առկայության, իրացման պայմանագրային հիմունքների բացակայության, իրացման շուկաների հեռավորության, չկանոնակարգված պետական վերահսկողության և բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրների հետ:

12. Պտղի և հատապտղի իրացման հետ կապված խնդիրները ընդհանուր առմամբ ընդգրկում են՝

- արտաքին շուկաներին կապող ուղիների շրջափակում, ինչի արդյունքում բեռնափոխադրումների հետ կապված ծախսերը ավելանում են՝ բարձրացնելով լրիվ ինքնարժեքի մակարդակը,

- հումք վերամշակող կազմակերպությունների հետ պայմանագրային հիմունքների անկատարությունը, մթերման կազմակերպման հետ կապված բացթողումները, ինչի պատճառով բերքը կորցնում է որակական կարևոր հատկանիշներ և մթերվում է շուկայականից մի քանի անգամ ցածր գներով,

- մարզում սպառողական և արտադրական կոոպերատիվների ձևավորման բարդությունները և անկատարությունը,

- գյուղատնտեսական մթերքների մեծածախ առևտրական գործունեությամբ զբաղվող տնտեսավարողների սակավությունը:

13. Գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացման միջին գների և մանրածախ գների մեծ տարբերությունը: Վերջինս առավել ակնհայտ է 2011 թվականին, երբ մանրածախ գները 3,4 անգամ գերազանցել են գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացված գները: Դիտարկվող ժամանակահատվածում վերոնշյալ գների տարբերությունը նվազագույնի է հասել 2010 թվականին, երբ մանրածախ գները գյուղացիական տնտեսությունների կողմից իրացված գները գերազանցել են 1,7 անգամ: Գների նման զգալի տարբերությունը ցույց է տալիս, որ միջնորդ վերավաճառողները պտղաբուծությամբ զբաղվող տնտեսավարողներից գնում են բավականին էժան գներով և վերջնական սպառումը իրականացնում մի քանի անգամ բարձր գնով:

14. Հայաստանի Հանրապետությունում Արմավիրի մարզում պտղի և հատապտղի իրացման հետ կապված խնդիրների գնահատմամբ, ինչպես նաև միջազգային փորձից ելնելով կարող ենք փաստել, որ մարզում պտղի և հատապտղի իրացման հիմնահարցի լուծման գործում որպես կարևոր միջոց կարող են հանդես գալ գյուղատնտեսական կոոպերատիվները, գյուղատնտեսական մեծածախ շուկաները, ինչպես նաև պտղի և հատապտղի տարածաշրջանային հավաքման կետերը:

15. Կատարված հաշվարկների արդյունքներով ինտենսիվ տեխնոլոգիաների (հակակարկտային ցանցերով այգու արդիականացում, ցրտահարությունների դեմ պայքարի միջոցների ձեռքբերում և այլն) ներդրման արդյունավետության գնահատման հաշվարկները ցույց են տալիս, որ 1 հա պտղատու ծիրանի այգու համար պահանջվող շուրջ 9,5 մլն դրամ կապիտալ ներդրումների արդյունավետությունը տեսականորեն ապացուցվել է, իսկ վերջինիս հետզնման ժամկետը կազմել է շուրջ 3,6 տարի:

16. Կատարված հաշվարկները ցույց են տալիս, որ 1 հա ծիրանի այգու հիմնադրումից սկսած զուտ դիսկոնտավորված եկամուտը (NPV)՝ 12 % դիսկոնտավորման նորմայի պայմաններում կազմում է 3,7 մլն դրամ, ինչը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ծիրանենու այգու հիմնադրումը և առաջարկված կապիտալ ներդրումների իրականացումը համարվում է արդյունավետ:

17. Ատենախոսության շրջանակներում իրականացված սեփական դիտարկումների, վերլուծությունների, հաշվարկների, ինչպես նաև պտղաբուծության զարգացման հետ կապված միջազգային փորձի ուսումնասիրությունների արդյունքում մշակվել է ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղաբուծության զարգացման հիմնահարցերի լուծման ռազմավարական ուղղություններ, որոնք առաջարվում է իրականացնել հետևյալ փուլերով՝ Արմավիրի մարզի բոլոր համայնքների տնտեսավարող սուբյեկտների շրջանում հարցումների կազմակերպում, ճյուղի վերաբերյալ ամբողջական, օբյեկտիվ տեղեկատվության ձեռքբերում, ստացված տվյալների ամփոփում և տեղեկատվական բազայի ստեղծում, տնկարանային տնտեսությունների թվաքանակի ավելացում, գիտաարտադրական կենտրոնի ստեղծում, պետություն-մասնավոր հատված համագործակցությամբ 5 փորձարարական տնտեսությունների հիմնում, կոոպերատիվների թվաքանակի ավելացման և զարգացման խթանում, պետության կողմից երաշխավորված գների սահմանում և այդ գներին համապատասխան իրացման կազմակերպում, արտահանման խթանում, օրենսդրական դաշտի կատարելագործում :

18. Կատարված ուսումնասիրություններից և սեփական այլ դիտարկումներից ելնելով, կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ Արմավիրի մարզում պտղաբուծության

զարգացումը և համախառն արտադրանքի աճը պետք է տեղի ունենա հիմնականում ինտենսիվ ճանապարհով: Հատկապես կորիզավոր պտղատեսակների արտադրության մասնագիտացման, արտահանման խթանման և ճյուղի զարգացմանն ուղղված բազմաթիվ ծրագրերի կենսագործման շնորհիվ հնարավորություն կլինի մարզում պտղաբուծության ճյուղի արդյունավետության մակարդակը էականորեն բարձրացնել:

Ատենախոսության շրջանակներում իրականացված հետազոտությունների նշված և այլ արդյունքների կիրառումը կարող է նպաստել ինչպես հետազոտվող մարզում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունում պտղաբուծության ճյուղի արդյունավետության բարձրացմանը և կայուն զարգացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պաշտոնական հրապարակումներ

1. «Հայաստանի Հանրապետության հողային ֆոնդի առկայության և բաշխման վերաբերյալ 2015 թվականի հաշվետվություն (հողային հաշվեկշռի) մասին» Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 2015 թվականի հոկտեմբերի 15-ի N 1189-Ն որոշում
2. Հայաստանի Հանրապետության 2014-2025 թ.թ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր, ՀՀ Կառավարության 2014 թվականի մարտի 27-ի N 442-Ն որոշում
3. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 2017 թվականի գործունեության միջոցառումների և ծրագիրը և գերակա խնդիրները հաստատելու մասին ՀՀ Կառավարության N 122-Ն որոշում
4. Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և գյուղատնտեսության զարգացման 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարությունը և Հայաստանի Հանրապետության գյուղի և գյուղատնտեսության 2010-2020 թվականների կայուն զարգացման ռազմավարության կատարումն ապահովող միջոցառումների ցանկը հաստատելու մասին ՀՀ Կառավարության N 1476-Ն որոշում
5. Հայաստանի Հանրապետությունում գյուղատնտեսության սուբսիդավորումների ուղղությունների հայեցակարգ, ՀՀ Կառավարության N 48 արձանագրային որոշում
6. Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարության դրույթներով նախատեսված՝ Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարության գործունեության ծրագիր, ՀՀ Կառավարության N 482-Ն որոշում
7. ՀՀ Նախագահի Կարգադրությունը Հայաստանի Հանրապետությունում մթնոլորտի և մթնոլորտային երևույթների վրա ակտիվ ներգործության հայեցակարգը հաստատելու մասին, 2009թ. Սեպտեմբերի 25, Երևան, ՆԿ-161-Ն

8. Կլիմայական ռիսկերի կառավարումը Հայաստանում, Երկրի հաշվետվություն, ՄԱԶԾ (Միավորված Ազգերի Զարգացման ծրագիր) 2013թ.
9. «Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների մասին» ՀՀ օրենք, 2015 թ. Դեկտեմբերի 21, ՀՕ-190-Ն
10. «Սննդամթերքի անվտանգության մասին» ՀՀ օրենք, 2006թ. Նոյեմբերի 27, ՀՕ-193-Ն
11. Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության սուբսիդավորման ուղղությունների հայեցակարգ, N 48, 01 դեկտեմբեր 2016թ.
12. Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզի 2015-2018 թվականների սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիր, 2014թ, էջ 13

Վիճակագրական տեղեկագրեր և պաշտոնական փաստաթղթեր

13. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2001թ., 2002թ., 2003թ., 2004թ., 2005թ., 2006թ., 2007թ., 2008թ., 2009թ., 2010թ., 2011թ., 2012թ., 2013թ., 2014թ., 2015թ., 2016թթ.
14. Պարենային ապահովություն և աղքատություն, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2005-2015թթ., Երևան 2006-2016թթ.,
15. Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում 2000-2005թթ, Երևան 2006թ.,
16. Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում 2006-2010թթ, Երևան 2011թ.,
17. Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում 2011-2015թթ, Երևան 2016թ.,
18. ՀՀ արտաքին առևտուրը ՄՏԳ ԱԱ-ի ապրանքախմբերով, ՀՀ մաքսային վիճակագրության տվյալները 2007-2015 թվականներին,
19. Գյուղատնտեսական տեխնիկայի առկայության և սարքինության մասին 2006-2016թթ հունվարի 1-ի դրությամբ, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2006-2016թթ.
20. Հայաստանի Հանրապետության մշտական բնակչության թվաքանակը, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2015թ.,

21. Գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացումը (օգտագործումը) անհատական (գյուղացիական) տնային տնտեսությունների կողմից 2006-2015թթ., ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2007-2016թթ.,
22. Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները, բազմամյա տնկարկների տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը 2005-2015թթ., ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2006-2016թթ.,
23. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2005-2015թթ. Հունվար-դեկտեմբերի, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2006-2016թթ.,
24. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2005-2015, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2006-2016թթ.,
25. ՀՀ ԿԲ վիճակագրական տեղեկագիր 2000-2015թթ, Երևան 2001-2016թթ.,

Մասնագիտական գրականություն

26. Աբրահամյան Մ. Գյուղացիական տնտեսությունների կոոպերացումը, կառավարումը և կազմակերպումը / Եր.: «Նաիրի» հրատարակչություն, 2006. 156 էջ
27. Ալեքսանյան Վ. Ս., Գյուղատնտեսական արտադրության կառավարման հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ուղիները (ՀՀ Արագածոտնի մարզի օրինակով) Եր.: -2010.-166 էջ
28. Ավետիսյան Ս. Ս. «Հայաստանի գյուղատնտեսությունը»: Երևան: «Լիմուշ» հրատարակչություն, 2008.-71 էջ
29. Ավետիսյան Ս. Ս. «Հայաստանի գյուղատնտեսությունը և ագրովերամշակումը»: Երևան: «Լիմուշ» հրատարակչություն, 2010թ., 233 էջ
30. Ավետիսյան Ս. Ս., Գրիգորյան Ա. Վ. Պարենային և առաջին անհրաժեշտության աչ պարենային ապրանքների շուկաների բնորոշ գծերը և կարգավորման կառուցակարգերը Հայաստանի Հանրապետությունում/ Եր.: Տնտեսագետ, 2015.-60 էջ
31. Արիստակեսյան Ա. Վ., Գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետության բարձրացման հիմնական ուղիները (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի օրինակով), Եր.: -2009.-147 էջ

32. Բայադյան Ա. Հ. Ձեռնարկությունների ֆինանսական դրության գնահատումը, Եր.: Ասողիկ հրատարակչություն, 2006,-298 էջ
33. Բայադյան Ա. Հ. ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդիրները և դրանց լուծման ուղիները/Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2013.-144 էջ
34. Գյուլխասյան Լ. Մ., Գյուլխասյան Շ. Ա., Վատտ Դ. Լ. , Ագարակային տնտեսության կառավարում: Ձեռնարկ: Երևան 1997.-176 էջ,
35. Գոմցյան Ա. Դ., Խաչատրյան Ս. Ս, ՀՀ ագրարային ոլորտի զարգացման արդի հիմնախնդիրները: Մենագրություն.-Եր.: Տնտեսագետ 2005.-1-3 էջ
36. Գրիգորյան Կ. Ա. Պարենային անվտանգության ապահովման և աղքատության նվազեցման խնդիրների լուծման ուղիները ՀՀ-ում/ Եր.: ՀՊԱՀ, 2011.-248 էջ
37. Գևորգյան Մ. Տնտեսագիտության տեսություն (ուսումնական ձեռնարկ): Երևան, 1997.-324 էջ
38. Գևորգյան Ս. Ա Գյուղատնտեսական կոոպերացիա. Անցյալը և ներկան, Եր.: Տնտեսագետ, 2002. 177 էջ
39. Դավթյան Գ., Մարգարյան Լ., Աբգարյան Վ. և ուրիշներ Գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպում: Ուսումնական ձեռնարկ: Երևան, Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիա, 2004.-430 էջ
40. Հ.Ս.Ծպնեցյան, Հայաստանի Հանրապետության ագրարային ոլորտի արտադրական ենթակառուցվածքների ձևավորման հիմնախնդիրներն անցումային տնտեսության պայմաններում, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2005.-266 էջ
41. Կիրակոսյան Գ. Ե., Տնտեսագիտական ուսմունքների պատմություն, Ուսումնական ձեռնարկ-Եր.: Տնտեսագետ 2004.-373 էջ
42. Հակոբյան Լ.Լ., Ճեպեճյան Շ. Ա., Գյուղատնտեսություն էկոնոմիկա: Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար/ Երևան: ՀՊԱՀ, 2012.-268 էջ
43. Ղազարյան Ս., Ղազարյան Է., Փաշինյան Ա., Գյուղացիական տնտեսությունների հեռանկարային զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում: // «Սոցիալ-տնտեսական զարգացման

- արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում»
 հանրապետական գիտաժողովի նյութեր: Երևան, «Գիտություն» 2008.-206-211
44. Ղազարյան Է. Ս., Հայաստանի Հանրապետության ագրարային տնտեսագիտության դերն ու տեղը շուկայական տնտեսության զարգացման գործում, Երևան 2003.-184 էջ
 45. Ղուշյան Լ., Թերզյան Տ., Դավթյան Լ., Տարրական էկոնոմետրիկա, Երևան, Զեսթ 2002.-279 էջ
 46. Մամիկոնյան Հ. Գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդիրները: / Երևան ՀԳԱ 1997.-123 էջ
 47. Մանասերյան Ն. Ագրարային հարցը երեկ և այսօր: / Երևան, Տնտեսագետ, 2005. -266 էջ
 48. Մատինյան Ա. Գ., Գյուղատնտեսական արտադրության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները ՀՀ Արարատի մարզի գյուղացիական տնտեսություններում, Եր.: 2015.-148 էջ
 49. Մարգարյան Ա. Ե., Շահինյան Հ. Ն., Պտղաբուծություն, «Լույս» հրատարակչություն, Եր.:1976. - 555 էջ
 50. «Մենեջմենթ» պրոֆ. Յու. Մ. Սուվարյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ և խմբագրությամբ (երկրորդ՝ լրացված, բարեփոխված հրատարակություն):/ Երևան: Տնտեսագետ, 2002.-560 էջ
 51. Մուրադյան Շ. Շ. ՀՀ-ում պտղաբուծության ներկա վիճակը և ճյուղի զարգացման գործում ապահովագրական համակարգի անհրաժեշտությունն ու ներդրման մոտեցումները:// Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, N 7-8, 2015.-118-121
 52. Մուրադյան Շ. Շ. Կարկտահարությունից պտղի և հատապտղի տնկարկների պաշտպանության տնտեսական հիմնախնդիրները Հայաստանում:// Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, ՀԱԱՀ, Երևան: 2016.-177-181
 53. Պարսեղյան Ե., Իրական ինվեստիցիաների (կապիտալ ներդրումների) արդյունավետության գնահատման ցուցանիշների համակարգը, Եր.: Տնտեսագետ 2003.-67 էջ

54. Ուոռուտյան Վ. Է., Գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ. Միասին աշխատելու օգուտն ու հմայքը. 2015.-35 էջ
55. Ուոռուտյան Վ, Ավետիսյան Ս. Գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ, «Ասողիկ» հրատարակչություն, Երևան 2011.-83 էջ
56. Քլոյան Հ. Գ., ՀՀ ագրոպարենային համակարգի հիմնախնդիրները և զարգացման ռազմավարությունը, ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարություն, Երևան 2002.-399 էջ
57. Федеральный закон «О садоводческих, огороднических и дачных некоммерческих объединениях граждан» от 15 апреля 1998г. № 66-ФЗ (с изменениями и дополнениями) Электронный ресурс: Информационно-правовое обеспечение, «Гарант». Версия -7.03.1.031. Клиент-серверная коммерческая версия. ООО НПП «Гарант-Сервис».- 1999-2009.
58. Абемян А.С. О некоторых механизмах адаптации предприятий в условиях рынка / А.С. Абемян // Пищевая промышленность. - 2002. - № 4. - С. 18-19.
59. Анчишкин А. И. Прогнозирование роста экономики.–М.: Экономика, 1996.–98 с.
60. Беляев А.В., Экономика производства плодов, ягод и винограда. – М.: Агропромиздат, 1990.– 475 с.
61. Беляковский И.К. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник для ВУЗов / И.К. Беляковский, А.В. Коротков, Г.Д. Кулагина. - М.: Финансы и статистика, 1995. - 432 с.
62. Брудун Н.А. День садовода в Мичуринске / Н.А. Брудун // Пищевая промышленность. - 2007. - № 10. - С. 22.
63. Бутырин В. Эффективное функционирование сельскохозяйственных мероприятий / В. Бутырин // Международный сельскохозяйственный журнал. - 2004. - № 5. - С. 23 - 25.
64. Долан Э.Д. Рынок: микроэкономическая модель / Э.Д. Долан, Д.Е. Линдсей // Санкт-Петербург: Туран, 1996.

65. Егоров Е.А. Экономическая эффективность производства отраслевой продукции и оптимизации ее параметров / Е.А. Егоров, Ж.А. Жадрин, Е.А. Янов // Садоводство и виноградарство. - 2003. - № 1. - С. 2 - 4.
66. Елисеева И. И., Курышева С. В., Эконометрика: Учебник/ М.: Финансы и статистика , 2007.-576с.
67. Зеленовский А. А., Синельников В.М. Экономика предприятий: Учебное пособие / Мн.: БГАТУ, 2006.-165 с.
68. Куликов И.М. Государственное регулирование и инвестиционное проектирование садоводства в АПК (вопросы теории и практики). - М.: Просвещение, 2002. - 249 с.
69. Куликов И.М. Плодово-ягодный подкомплекс АПК России (проблемы эффективности и качества). - М.:АгриПресс, 2000. - 317 с.
70. Куликов И.М. Экономический механизм плодово-ягодного подкомплекса АПК. — М.: Просвещение, 1996. — 254 с.
71. Коваленко Н.Я. Экономика сельского хозяйства с основами аграрных рынков / Н.Я. Коваленко // М.: ЭКМОС, 1999. - 446 с.
72. Кондратьев Н. Д., Особое мнение книги 1, Москва, 1993г. - 225 с.
73. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер // М.: Прогресс, 1991
74. Лившиц А.Я. Введение в рыночную экономику / А.Я. Лившиц // М.: Высшая школа, 1994. -447 с.
75. Липчиу Н.В. Финансы предприятий: учеб. пособие / под ред. проф. Н.В. Липчиу. - 2-е изд., перераб. и доп. - Краснодар: КГАУ, 2003. - 240 с.
76. Любушин П.П. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: учеб. пособие. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮИТИ- ДАЛА, 2005.-448 с.
77. Макконнелл Р.К. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Учебник / Р.К. Макконнелл // М.: Инфра-М, 2003. - 972 с.
78. М.Н. Малыш, Аграрная экономика, Учебник, Санкт-Петербург 2002. 688 с.

79. М.Н. Малыш, Т.Н. Волкова, Т.В. Смирнова, Н.Б. Суховольская, Экономика сельского хозяйства, Санкт-Петербург-Москва-Краснодар, Лань. 2004.-223 с.
80. Менеджмент (Современный российский менеджмент): учебник / под ред. Ф.М. Русинова и М.Л. Разу. - М.: ФБК-ПРЕСС, 1998. - 504 с.
81. Минаков И. Возрождение промышленного садоводства в России //АПК: экономика, управление. - 2007. - №6. - С. 49 - 52.
82. Миско К.М. Ресурсный потенциал региона (теоретические и методические аспекты исследования). -М.:Наука, 1991. - 94 с.
83. Назаренко Н.Т. Экономика сельского хозяйства, Учебное пособие. Издание 2-ое./ Н.Т. Назаренко-Воронеж, ВГАУ, УКЦ, 1996.-248 с.
84. Назаренко Н. Т. Сельскохозяйственные руинки: Краткий курс лекций.-Воронеж: ВГАУ, 2003.-54 с.
85. Нечаев В.И., Параманов П. Ф. Организация производства и предпринимательской деятельности в АПК: Учебник/ КубГАУ – Краснодар, 2007-466 с.
86. Нечаев В.И. Организация сельскохозяйственного производства с основами предпринимательской деятельности:учебное пособие / В.И. Нечаев, А.И. Трубилин. - Краснодар: КГАУ, 2003. - 356 с.
87. Парамонов П.Ф. Экономика предприятий:учебное пособие / П.Ф. Парамонов, И.Е. Халявка. - Краснодар: КГАУ, 2007. -497 с.
88. Першукевич П.М. АПК Сибири: тактика и стратегия экономических реформ. - Новосибирск: РАСХ Сиб. Отд-ние СибНИИЭСХ, 2001. - 321 с.
89. Плодоводство / Воробьева Н.Н., Колесников М.А., Мотовилов Б.А., Подгаевская А.А. и др. - Краснодар: Кн. Изд-во, 1957.
90. Плодоводство / В.А. Бондарев, А.П. Драгавцев, Л.П. Жулид, Б.Г. Иваненко, И.М. Киричек и др. - Краснодар: Кн. Изд-во, 1965. - 390с.
91. Плодоводство / В. А. Потапов, В. В. Фаустов, Ф . Н. Пильщиков и др.: Под ред. В. А. Потапова, Ф . Н. Пильщикова. —М.: КоП 39 ЛОС) 2000, ил. — (Учебники и учеб. пособия для студентов высш. учеб. заведений). - 432 с.

92. Попов Н.А. Организация сельскохозяйственного производства. Учебник / Н.А. Попов. — М.: Тандем, 1999.
93. Серова Е., Янбых Р. Кредитование сельского хозяйства в России: Состояние и перспективы // Вопросы экономики. 1997. № 8. С. 59—72. Сеятели и хранители. - М.: Современник, 1992. - 163 с.
94. Сидзельник В. Садоводство Пензенской области / В. Сидзельник, Л. Февралев. - Пензенское книжное изд-во, 1958. - 145 с.
95. Трубилин И.Т. Моделирование крестьянских хозяйств: учеб. пособие для вузов / И.Т Трубилин., Т.П. Бурда. - Краснодар: КГАУ, 1999. - 200 с.
96. Тхагушев Н.А. Адыгейские (черкесские) сады: труды Кубанского сельскохозяйственного института (спец. выпуск) - Краснодар, 1948.
97. Фальцман В.К. Производственный потенциал СССР: вопросы прогнозирования. -М: Экономика, 1987.
98. Федотов В.Л., ПЛОДОВОДСТВО. Пособие 2009.-139 с.
99. Цеддиес Ю., Райш Э., Угаров А., Экономика сельскохозяйственных предприятий. Учебное пособие. М.: Изд-во МСХА. 1999, с. 400
100. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа / А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфулин. - М.: ИНФРА-М, 1995. - 176 с.
101. Экономический механизм целевой аренды: методические рекомендации. - 2-е изд., перераб. и доп. - Краснодар: КСХИ, 1989. - 62 с.
102. Юзефович А.Э. Оценка возможностей и результатов сельскохозяйственного производства - Киев: Наукова думка, 1976. - 143 с.
103. Яковлева Б.И. Организация производства на сельскохозяйственных предприятиях: учебник. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Агропромиздат, 1989.- 264 с.
104. The Fruit and Vegetables Global Value Chain: Economic Upgrading and Workforce Development. Center on Globalization, Governance & Competitiveness, Duke University Posted: November 17, 2011, page 2
105. www.arlis.am

106. www.armstat.am
107. www.agroseguro.es
108. www.anau.am
109. www.bavra.am
110. www.cadastre.am
111. www.cba.am
112. www.competition.am
113. www.concurt.am
114. www.customs.am
115. www.fao.org/
116. www.gov.am
117. www.mineconome.am
118. www.president.am
119. www.parliament.am
120. www.regulations.am
121. <http://world-statistics.org>
122. <https://www.statista.com/>

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Հավելված 1

ՀՀ Արմավիրի մարզում գյուղատնտեսական մշակաբույսերի տարածությունները, համախառն բերքը և միջին բերքատվությունը, 2013-2015թթ.¹¹²

Մշակաբույսի անվանումը	Տարեթիվը	Տարածությունը (հա)	Բերքատվությունը (g/հա)	Համախառն բերքը (տոննա)
Հացահատիկային և հատիկալնդեղեն մշակաբույսեր	2013	6041	36.3	21955.9
	2014	7084	41.4	29596.8
	2015	6204	43.8	27403.7
Կարտոֆիլ	2013	1216	268.0	35150.4
	2014	1339	321.9	43227.1
	2015	1439	356.1	53183.9
Բանջարանոցային մշակաբույսեր	2013	9007	358.4	342446.1
	2014	9703	372.7	366592.2
	2015	11524	339.2	418255.5
Բոստանային մշակաբույսեր	2013	3499	378.7	132502.8
	2014	3681	411.9	151610.9
	2015	4432	414.5	183700.5
Պտղի հատապտղի տնկարկներ	2013	8340	114.3	75009.7
	2014	8414	88.0	61981.2
	2015	8491	136.7	98075.4
Խաղողի տնկարկներ	2013	7136	156.6	95920.7
	2014	7119	167.2	107214.2
	2015	7120	211.5	135547.0

¹¹² Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2013թ., 2014թ., 2015թ., ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2014թ., 2015թ., 2016թ. էջ 8-38

Կորելացիայի գործակիցները կախյալ և անկախ փոփոխականների միջև

	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	X ₁₄	X ₁₅
Y	1	.791	.823	-.817	.090	.755	.814	.666	.556	.698	.649	-.700	.241	-.701	.831	.676
X ₁	.791	1	.982	-.894	.324	.769	.856	.335	.498	.608	.723	-.930	.165	-.566	.578	.956
X ₂	.823	.982	1	-.932	.352	.855	.890	.370	.486	.578	.706	-.938	.311	-.691	.615	.903
X ₃	-.817	-.894	-.932	1	-.334	-.815	-.827	-.458	-.383	-.589	-.662	.889	-.459	.658	-.660	-.804
X ₄	.090	.324	.352	-.334	1	.505	.267	-.526	-.446	-.252	-.213	-.338	.463	-.328	-.353	.203
X ₅	.755	.769	.855	-.815	.505	1	.860	.307	.275	-.270	.493	-.768	.608	-.923	.538	.599
X ₆	.814	.856	.890	-.827	.267	.860	1	.420	.509	.428	.664	-.782	.263	-.788	.676	.793
X ₇	.666	.335	.370	-.458	-.526	.307	.420	1	.728	.620	.620	-.276	.190	-.353	.942	.264
X ₈	.556	.498	.486	-.383	-.446	.275	.509	.728	1	.574	.711	-.335	-.120	-.263	.756	.478
X ₉	.698	.608	.578	-.589	-.252	-.270	.428	.620	.574	1	.571	-.485	-.074	-.164	.660	.625
X ₁₀	.649	.723	.706	-.662	-.213	.493	.664	.620	.711	.571	1	-.694	-.011	-.384	.773	.724
X ₁₁	-.700	-.930	-.938	.889	-.338	-.768	-.782	-.276	-.335	-.485	-.694	1	.0262	.600	-.520	-.887
X ₁₂	.241	.165	.311	-.459	.463	.608	.263	.190	-.120	-.257	-.011	0.262	1	-.608	.201	-.065
X ₁₃	-.701	-.566	-.691	.658	-.328	-.923	-.788	-.353	-.263	-.201	-.384	.600	-.608	1	-.557	-.384
X ₁₄	.831	.578	.615	-.660	-.353	.538	.676	.942	.756	.284	.773	-.520	.201	-.557	1	.507
X ₁₅	.676	.956	.903	-.804	.203	.599	.793	.264	.478	.625	.724	-.887	-.065	-.384	.507	1

